

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

YEMEN'İN BAŞKENTİ SAN'A'DAKİ
OSMANLI DÖNEMİ MİMARİ ESERLERİ

SAEED MOHAMMED ABDULLAH ALSHAEBİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
DR. ÖĞRETİM ÜYESİ ZEKERİYA ŞİMŞİR

KONYA-2025

ABSTRACT

San'a, the capital of Yemen, has historically hosted numerous civilizations. The earliest known inhabitants of the region were Sam, the son of Prophet Noah, and his descendants. Before the advent of Islam, states such as Ma'in, Qataban, and Saba ruled in the area. The Ottomans governed San'a during two distinct periods: from 1539 to 1630 and later from 1871 to 1924. Most of the surviving Ottoman architectural works belong to the second period, particularly those commissioned by Sultan Abdulhamid II.

This study examines 11 structures, including 7 mosques, 1 sebil (public fountain), 1 school, 1 military complex, and 1 bathhouse. The architectural features, construction materials, and decorative elements of these buildings have been analyzed in detail.

Ottoman structures in San'a predominantly utilized stone as a building material. Local stones such as Habash and basalt were preferred for walls, monumental entrances, and columns. Structurally, wood was used in wall beams, ceiling supports, doors, and window frames, while bricks were employed in minarets and domes. Metal elements were incorporated into finials and window grilles.

Buildings such as Meydan Hammam, Sebilü's-Sultânî, the Industrial School, and Al-Urdi Complex generally feature plain architectural designs, but their entrances exhibit remarkable aesthetics. The Al-Urdi military complex underwent extensive restoration to return to its original form.

Mosques stand out in terms of decoration, featuring intricate calligraphy, plasterwork, and painted ornamentation in their mihrabs. Decorative themes include geometric, floral, and Rumi motifs, as well as inscriptions. Additionally, profiled moldings and muqarnas elements are observed.

In conclusion, the Ottoman-era structures in San'a share architectural and decorative characteristics with buildings across Ottoman territories while also reflecting Yemen's traditional local elements. The city's Ottoman heritage is distinguished by its functional diversity and rich ornamental details.

This research was conducted in July 2023, during the ongoing civil war, which limited the detailed examination of certain structures. The hope remains that Yemen will soon achieve political stability and peace. Given the deterioration caused by conflict and unregulated interventions, comprehensive restitution and restoration efforts are essential to preserve these architectural works for future generations.

Keywords: Yemen, San'a, Yemeni art, Ottoman architecture, Ottoman art.

ÖZET

San'a, Yemen'in başkenti olup tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Hz. Nuh'un oğlu Sâm ve nesli bölgenin ilk sakinleri olarak bilinmektedir. İslam öncesinde Maîn, Katabân ve Sebe Devleti gibi devletler burada hüküm sürmüştür. Osmanlılar San'a'da iki farklı dönemde hüküm sürmüştür: 1539-1630 ve 1871-1924 yılları arasında. Günümüze ulaşan Osmanlı mimari eserleri genellikle ikinci dönemden kalmadır ve Sultan II. Abdülhamid'in büyük ölçekli yapılar yaptırdığı bilinmektedir.

Araştırma kapsamında incelenebilen mevcut yapılar arasında 7 cami, 1 sebil, 1 okul, 1 askeri yapı ve 1 hamam olmak üzere toplamda 11 eser değerlendirilmiştir. Yapıların mimari özellikleri, kullanılan malzemeler ve süslemeler detaylı şekilde analiz edilmiştir.

San'a'daki Osmanlı yapılarında inşa malzemesi olarak genellikle taş tercih edilmiştir. Beden duvarlarında, taç kapılarda ve sütunlarda mahalli taş malzeme olarak Habâş ve bazalt taşı tercih edilmiştir. Strüktürel olarak; duvar hatıllarında ve üst örtüde kiriş olarak kullanılan ahşap aynı zamanda kapı kanadı ve pencere kasalarında da kullanım alanı bulmuştur. Tuğla malzeme minare ve kubbelerde yerini almıştır. Metal malzeme alemlerde ve pencere şebekelerinde kullanılmıştır.

Meydan Hamamı, Sebilü's- Sultânî, Sanayi Okulu ve El-Urdi Manzumesi gibi yapılar genellikle sade olmakla birlikte giriş bölümleri dikkat çekici bir mimariye sahiptir. El-Urdi Manzumesi büyük bir restorasyon geçirerek özgün haline döndürülmüştür.

Süsleme açısından camiler öne çıkmakta olup mihraplarında kalemişi, alçı süslemeye yer verilmiştir. Süsleme temaları olarak geometrik, bitkisel, rumi ve yazı kullanılmıştır. Ayrıca profilli silmeler ve mukarnasın kullanıldığı da müşahede edilmektedir.

Sonuç olarak, San'a'daki Osmanlı eserleri Osmanlıların hakim olduğu coğrafyalardaki yapılarla mimari ve süsleme bakımından benzer özellikler taşımakla birlikte Yemen'in geleneksel mahalli unsurlarını da yansıtmaktadır. Şehirdeki Osmanlı mirası, geniş bir fonksiyon çeşitliliği ve zengin süsleme detayları ile dikkat çekmektedir.

Araştırma Temmuz 2023'te gerçekleştirilmiş olup, iç savaş nedeniyle bazı eserler detaylı incelenememiştir. Yemen'in siyasî istikrarsızlık ve savaş ortamından bir an evvel huzur ve sükûna kavuşması en önemli dileğimizdir. Bu olumsuz ortam ve çeşitli bilinçsiz müdahalelerle oldukça yıpranan ve yapısal değişikliklere uğrayan mimari yapıların kapsamlı restitüsyon ve restorasyon çalışmalarıyla gelecek nesillere aktarılması önem arz etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Yemen, Sana'a, Yemen sanatı, Osmanlı mimarisi, Osmanlı sanatı.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti uzun yıllar boyunca geniş coğrafyalarda hüküm sürmüş, fethettiği topraklarda imar faaliyetlerine büyük önem vermiştir. Mimari ve sanatta kendine has karakterini her zaman ortaya koymayı başarmış olan Osmanlı Devleti, günümüze kadar ulaşacak eserlere imza atarak yönettiği topraklarda varlığını ve hatırasını devam ettirmiştir. Yemen coğrafyasında da uzun bir dönem hakimiyet kuran Osmanlı Devleti, gerek plan kuruluşları gerekse süslemeleri ile başta Sanatın Tarihi olmak üzere kültürel ve sosyal alanda pek çok bilim dalına ışık tutmaktadır.

İslam Sanatının en güzel örnekleri cami mimarisinde kendini göstermektedir. Mimari faaliyetler yönetici kesim için gücü yansıtan bir sembol olmuş aynı zamanda dinin bir gereği olarak görülmüştür. Ortaya konan eserler sadece mimari anlamda değil onu Müzzehhep kılan unsurlarıyla da önemlidir.

Bu çalışmamızda Yemen'in başkenti San'a'daki mevcut iç savaşın gölgesinde kalan Osmanlı Dönemi mimari eserlerini, bilimsel veriler ışığında incelemeye ve fotoğraflarıyla belgelemeye çalıştık.

Tezimizi hazırlarken tecrübesini, bilgisini ve yardımlarını esirgemeyen kıymetli tez danışmanım, hocam Dr. Öğr. Üyesi. Zekeriya ŞİMŞİR başta olmak üzere Necmettin Erbakan Üniversitesi Sanat Tarihi Bölüm Başkanı Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI'ya, Konya Teknik Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Mimarlık Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. M. Emin BAŞAR'a ve başta Doç. Dr. Ahmet YAVUZYILMAZ olmak üzere bölümümüzün öğretim üyelerine, San'a'daki bazı yapıların fotoğrafını veren Ahmet KUŞ'a, aileme ve eşim Merve Al-SHAEBI'ye yardım ve desteklerinden dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Saeed Mohammed AL-SHAEBI

İÇİNDEKİLER

ABSTRACT.....	i
ÖZET	iii
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
GİRİŞ	1
1. Konunun Tanımı, Önemi ve Kapsamı	1
2. Konu ile İlgili Kaynaklar	2
3. Araştırmada İzlenen Yöntem	4
4. Yemenin Tarihi ve Coğrafyası.....	6
4.1. Coğrafya	6
4.2. Tarihi.....	7
4.2.1. Osmanlı Devleti Hâkimiyeti Öncesi Tarihi	7
4.2.2. Osmanlı Devleti Hâkimiyetinde Yemen	10
BİRİNCİ BÖLÜM	13
SAN'A'DA OSMANLI DÖNEMİ YAPILARI	13
1.1. Cami ve Mescitler	13
1.1.1. Özdemir Paşa Camii	13
1.1.2. El-Muradiyye Camii	37
1.1.3. Cenah Camii	53
1.1.4. El-Müzzehhep Camii	66
1.1.5. El-Bakiriyye Camii	75
1.1.6. Talha Camii	118
1.1.7. El-Urdi Camii	144
1.2. Eğitim Yapıları.....	166
1.2.1. Es-Sanaiyye Okulu.....	167
1.3. Su Yapıları.....	177
1.3.1. Es-sebil Es-Sultani	177
1.3.2. El- Meydan Hamamı	182
1.4. Askeri Yapılar	191
1.4.1. El-Urdi Manzumesi.....	191
İKİNCİ BÖLÜM.....	216
2. DEĞERLENDİRME	216

2.1. Malzeme	216
2.2. Plan	217
2.2.1. Plan Elemanları	219
2.2.1.1. Duvarlar	219
2.2.1.2. Sütunlar ve Ayaklar	219
2.2.1.3. Kemerler	219
2.2.1.4. Örtü Sistemleri	220
2.2.2. Yapı Elemanları	221
2.2.2.1. Kapılar	221
2.2.2.2. Pencereler	221
2.2.2.3. Mahfiller	222
2.2.2.4. Mihraplar	222
2.2.2.5. Minberler	223
2.2.2.6. Minareler	223
2.3. Süsleme	224
2.3.1. Geometrik Süsleme	224
2.3.2. Bitkisel Süsleme	225
2.3.3. Figür	226
2.3.4. Yazı	226
2.3.5. Mimari Semboller ve Mukarnas	226
SONUÇ	228
KAYNAKÇA	231
ŞEKİLLER	236
RESİMLER	239

GİRİŞ

Yemen, tarih boyunca zengin kültürel mirası, tarihi atmosferi ve benzersiz mimarisiyle dikkat çeken bir coğrafyadır. Bu muazzam ülkenin başkenti San'a, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisi altında geçirdiği dönemde birçok önemli esere ev sahipliği yapmıştır. Bu eserlerin başında, şehrin dokusunu ve atmosferini belirleyen Osmanlı Dönemi mimari eserleri gelmektedir.

San'a'daki Osmanlı eserleri, mimari zarafetleri, tarihi derinlikleri ve kültürel önemleriyle dikkat çekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Yemen üzerindeki etkisi, özellikle 16. yüzyıldan itibaren başlamış ve 17. , 19. , 20. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu süre zarfında inşa edilen dini, kamusal ve askeri yapılar mimari açıdan önemli birer anıt niteliği taşımaktadır.

Çalışmamızda, San'a şehrindeki Osmanlı Dönemi mimari eserlerinin tarihçesi, mimari özellikleri ve kültürel önemi ele alınarak, geçmişten günümüze olan değişim ve dönüşümleri incelenecektir. Osmanlı'nın Yemen üzerinde bıraktığı kalıcı izlerden olan söz konusu eserler, dönemin sanat anlayışını ve üslubunu yansıtmakla birlikte, kültürlerarası etkileşimin en çarpıcı örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma sonucunda elde edilen verilerin konuyla alakalı literatüre katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

1. Konunun Tanımı, Önemi ve Kapsamı

Yemen'in başkenti San'a, Orta Doğu'nun tarih sahnesinde önemli bir rol oynamış ve kültürel zenginlikleriyle öne çıkmış bir şehirdir. Bu bağlamda, San'a'da bulunan hem Klasik hem de Geç Osmanlı dönemi mimari yapıları, bölgenin tarihî ve kültürel dokusunu şekillendiren önemli eserleri arasında yer almaktadır. Bu çalışma, söz konusu mimari eserlerin tarihî, mimari özellikleri ile kültürel etkileri üzerine odaklanarak, San'a şehrinin Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü dönemde ortaya koyduğu önemli izleri açığa çıkarmayı amaçlamaktadır.

Yemen, uzun bir süre Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altında kalmıştır ve bu dönem, bölgenin kültürel ve mimari mirasını şekillendiren önemli bir periyodu temsil etmektedir. San'a'daki Osmanlı Dönemi mimari eserleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yemen üzerindeki etkisinin birer yansıması olarak büyük bir öneme sahiptir. Bu yapılar, mimari estetik yönü, süslemeleri ve kültürel detaylarıyla dikkat çekerken, aynı zamanda tarihî bağlamda önemli olaylara da tanıklık etmiştir.

Çalışmanın kapsamı, San'a'daki Klasik ve geç Osmanlı dönemi yapılarının detaylı bir analizini içermekte olup, bu yapıların tarihî arka planını, mimari özelliklerini ve kültürel bağlamını inceleyecektir. Ayrıca, bu yapıların Yemen'in genel tarihindeki yerini ve Osmanlı etkisinin izlerini taşıyan diğer mimari öğelerle olan ilişkilerini ele almakta, böylece bu önemli dönemin anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

2. Konu ile İlgili Kaynaklar

Gazi Receb, “Min Revaa Elimarah Elislamiyeh Fi Elyemen ElKubbeti Elbakriyye Fi Sana”, **El-Adab Dergisi**, Sayı:30, (1981), 456-475.

Makalede Yemen'in başkenti Sana'da bulunan Bekiriyye Camii'nin mimari özelliklerini ve İslam mimarisindeki önemini ele alınmaktadır. Çalışmada, kubbenin tarihî ve kültürel bağlamını detaylı bir şekilde incenmektedir. Yemen'deki İslam mimarisine dair önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir.

Abdullah El-Hedad "**Sanaa Tarihuhe ve Menazilühe Elaseriyeh**" (1999):

Bu çalışma, Yemen'in başkenti Sana'nın tarihini ve mimari mirasını detaylı bir şekilde ele alıyor. Bu kitap, Sana'nın tarihi evlerini ve camilerini, bu yapıların mimari özelliklerini ve şehrin kültürel önemini inceliyor. Kitap, tarih, coğrafya ve sosyal bilimler gibi alanlara katkı sağlayan bir kaynak olarak değerlendirilmektedir.

Murad Paşa Vakfı, "**Elmedresi El Muradiye ve Geylan Hamud Geylan**" (2000):

Murad Paşa Vakfı tarafından yayınlanan bu kaynak, Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen medrese ve camilerin tarihî önemini vurgulamaktadır. Özellikle Muradiye Camii ve gibi yapıların detaylı incelenmesiyle, San'a'daki Osmanlı izlerini anlamak için önemli bir kaynaktır.

Geylan Hamud Geylan, "**Meharip Sana'a ile Şeref Eldin (İsa bin Lütfullah)**" (2003):

Bu çalışma, Yemen'in başkenti San'a'da Osmanlı Dönemi'ne ait meharip yapıları ve bu dönemdeki sosyal dinamikleri anlamak adına önemli bir kaynaktır. İsa bin Lütfullah'ın gözlemleri, bölgedeki dini ve kültürel değişimleri ortaya koymaktadır.

Mohammed Elhuceri, "**Mesacid Sana' Amiruhe ve Mueffihe**" (2004):

Bu çalışma, Yemen'in başkenti Sana'daki camilerin tarihini, mimari özelliklerini ve bu camilerin inşasında emeği geçen kişileri detaylı bir şekilde ele almaktadır. Çalışma, Sana'daki camilerin tarihsel ve kültürel önemini vurgulayan bir kaynak olarak değerlendirilmektedir.

Yasemin, Barlak, "**Dinî ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909)**" (2013) :

Bu doktora tezinin amacı, Osmanlı yönetiminin Yemen'deki faaliyetlerini ve bölgeye yönelik siyasi stratejilerini ortaya koymaktır. Tezde, Yemen'deki dinî yapılanma, Osmanlı yönetimi altındaki kurumsal düzenlemeler, valilerin rolleri ve dönemin idari sorunları detaylı bir şekilde analiz edilmektedir. Ayrıca, Yemen'deki isyanlar ve Osmanlı'nın bu isyanlara karşı geliştirdiği politikalar da önemli bir yer tutmaktadır.

Mohammed A'neb, "**El- Mesacidül Osmaniyye El-Bakiye bi Medinet-i San'a**" (2014):

A'neb'in doktora tezi, San'a şehrindeki Osmanlı Dönemi camilerinin detaylı bir analizini sunan önemli bir kaynaktır. Bu tez, mimari özelliklerden tarihi bağlama kadar geniş bir perspektifi içermektedir.

Emet El- Melik Es-Sevr "El- Vulat El- Osmaniyyun ve Ebrez Amalehüm El- İnşaiye fi Fetretay El- Hukum El- Osmani El- Ula ve El- Saniye li'l-Yemen", **Mecellet Camiat El Melik Suud**, Es-Seyeha ve El-Asar, Sayı 22-2, Riyat, 2010, s.125-150.

Çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yemen üzerindeki iki farklı yönetim dönemi boyunca valilerin inşaat projelerini ve idari faaliyetlerini ele almaktadır. Ayrıca, Osmanlıların Yemen'deki dini, sivil ve askeri yapılar üzerindeki etkisini incelemektedir. Özellikle camiler, eğitim yapıları, kaleler ve askeri kışlalar gibi yapılar üzerinde durulmaktadır. Ayrıca, Osmanlıların Yemen'deki yönetim politikaları ve bu politikaların bölge üzerindeki etkileri de detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.

3. Araştırmada İzlenen Yöntem

Bu araştırma, 2023 yılı Temmuz ayında Yemen'in başkenti San'a'daki Osmanlı Dönemi mimari yapılarını inceleme amacıyla gerçekleştirilen alan çalışmalarına dayanmaktadır. Araştırma, kitaplar, makaleler, ansiklopedi maddeleri ve dijital kaynaklar üzerinden yapılan ön araştırma ile başlamış, bu kaynaklar konu başlıklarına göre tasnif edilerek notlar çıkartılmıştır. Daha sonra alan araştırması için San'a'ya gidilerek yapılar bizzat mahallinde incelendi, notlar alındı ve fotoğrafları çekildi. Ancak, ülkedeki iç karışıklıkların etkisiyle bazı yapılar incelenememiş, bu anlamda çalışmanın bu kısmı eksik kalmıştır.

Tezin yazım sürecinde, toplanan veriler ışığında bir anahat planı hazırlandı ve bu plan doğrultusunda tez yazımına geçilmiştir. Ayrıca, alanın uzmanları ve konuyla

ilgili çalışmalar yapan kişilerle görüşülmüştür. Uzman görüşleri ve akademik tartışmalar, tez konusuyla ilgili daha geniş bir bakış açısı kazandırılmaya çalışılmıştır.

Bütün veriler toplandıktan sonra tez yazımına geçilmiştir. Daha önce hazırlanan anahat planı çerçevesinde mimarlık ve sanat tarihi disiplininin temel terimlerinden ödün vermeden yazım gerçekleştirilmiştir.

Tez giriş ve sonuç bölümü de dahil olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Girişte konunun tanımı, önemi, kapsamı, kullanılan kaynaklar, araştırma yöntemi ve Yemen'in coğrafi özellikleri ile Osmanlı öncesi ile Osmanlı dönemi tarihî gelişimi hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde San'a'da Osmanlı dönemi yapıları başlığı altında cami, mescitler kapsamında yedi yapı incelenmiştir. Eğitim yapıları başlığı altında yalnız bir yapı incelenmiştir. Su yapıları kapsamında iki yapı ve Askeri yapılardan da aynı şekilde bir yapı incelenmiştir. Mimari yapılar belirli alt başlıklarda dıştan içe doğru bir tanımlama tercih edilmiştir. Tanımlar fotoğraflar ve şekillerle desteklenmiştir. Bu görseller metnin akışına göre aralara konularak okuyucunun konuyu anlamasına yardımcı olunmuştur. İkinci bölümde yapıların malzeme, plan, yapı elemanları ve süsleme özellikleri üzerinden genel bir değerlendirme yapılmıştır. Çalışma, elde edilen bütün veriler doğrultusunda araştırmada varılan sonuçların bu bölümde sunulması ile metin kısmı tamamlanmıştır. Tezin sonuna Kaynakça eklenmiştir.

2023 yılı Temmuz ayında eserler mahallinde incelenmeye çalışılmıştır. Yemen'deki iç karışıklıklar ve savaş ortamından dolayı oldukça sıkıntılı bir ortamda alan çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda bazı yapıların dıştan ve özellikle iç kısımdan fotoğraf çekilmesine, rölöve için ölçü alınmasına ve incelenmesine fırsat verilmediğinden eksik kaldığı itiraf edilmelidir. Bu tür eksiklikler daha önce yayınlanan çalışmalardan elde edilen bilgi ve görsellerle itmam edilmeye çalışılmıştır.

4. Yemenin Tarihi ve Coğrafyası

4.1. Coğrafya

Yemen, Arap Yarımadası'nın güney batı kısmını oluşturan, 13–20 derece kuzey enlemleri ile 43–53 derece doğu boylamları arasında yer alan geniş coğrafi bölgenin adıdır. Sınırları tarihi kaynaklarda farklı şekillerde ifade edilen Yemen, kuzeyden Hicaz, güneyden Aden Körfezi, batıdan Kızıldeniz, doğudan ise Dehna Çölü ile çevrili bölge olarak tanımlanabilir. Kuzeyde Asîr bölgesi ile doğuda Hadramût'u Yemen'e dâhil edenler olduğu gibi, Yemen'in sınırlarını bu iki bölgenin dışında tutanlar da bulunmaktadır.¹

Yemen, yapısal olarak sağlam bir temel üzerinde yer alsa da tektonik hareketler açısından tamamen sakin bir bölge değildir. Eski temel arazi bazı yerlerde yüzeyde görülürken, çoğu bölgede daha yeni tabakalarla kaplıdır. Bu örtü genellikle ikinci ve üçüncü zaman tortul kayalar ile eski ve yeni lavlardan oluşur. "Yemen, Arap levhasının Afrika levhasından ayrıldığı bölgede yer alır ve bu nedenle aktif bir tektonik kuşaktır. Özellikle batı kesimlerinde bazaltik lavlar, ignimbirit ve riyolit gibi volkanik kayaların yayılımı dikkat çeker. Lav tabakalarının kalınlığı bazı bölgelerde 500 ila 3000 metre arasında değişmektedir. Bu volkanik faaliyet günümüzde özellikle Yemen adalarında zaman zaman devam etmektedir."²

Yemen, doğal özellikleri açısından kıyılardan iç kesimlere doğru farklı bölgelere ayrılır. Bunlar; Kızıldeniz kıyısındaki Tihâme adı verilen kıyı ovası, Aden Körfezi kıyısındaki dar kıyı ovası, bu ovadan sonra gelen platolar, merkezi dağlık alanlar, kuzeydoğudaki çöl bölgeleri ve adalardır³. Tihâme, batıda Kızıldeniz kıyısı boyunca kuzey-güney yönünde genişliği 8-65 km arasında değişen ve yer yer kıyı

¹ Yasemin, BARLAK, **Dinî ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909)**, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2013, s. 10.

² Ahmet, YILMAZ, "Jeolojik Açından Yemen ve Aden Körfezi'nin Tektonik Özellikleri", **MTA Dergisi**, Sayı 131, Ankara, 2005, s. 45–60.

³ Nesma Monawer, EL-SHUTFA, **Eski San'a Kent Merkezindeki Çatışmalardan Zarar Görmüş Kültür Varlıkları İçin Mimari Çözüm Önerileri**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, .s.6.

kumullarıyla kesintiye uğrayan yarı çöl niteliğinde düzlüklerden oluşur. Sıcak, kurak, ancak bağıl nemi yüksek olan bu bölgede liman kenti Hudeyde bulunur. Aden'den doğuya doğru uzanan, küçük balıkçı yerleşimlerinin ve Mükellâ'nın yer aldığı Aden Körfezi kıyısı ise az verimli bir ova görünümündedir⁴.

4.2. Tarihi

4.2.1. Osmanlı Devleti Hâkimiyeti Öncesi Tarihi

Bölge İslam coğrafyacılarına göre Kâbe'nin güneyinde kaldığı için "Yemen" adını almıştır. "Arabistan'ın güneyinde yer alan Yemen, eski çağlardan itibaren ziraât üretimi ve deniz ticaretiyle tanınır. Burada Sebe, Himyer, Katabân gibi krallıklar kurulmuştur. Bu devletler politeist (çok tanrılı) bir dine sahipti. Roma ve Yunan kaynaklarında Yemen için 'Arabia Felix' ifadesi kullanılmıştır."⁵

Yemen bölgesinde Yahudilik ve Hristiyanlık, özellikle Roma İmparatorluğu'nun Filistin üzerindeki etkisinden sonra, bölgeye göç eden topluluklar ve misyoner faaliyetleri yoluyla yayılmıştır. Himyerî Krallığı döneminde Hristiyanlık etkisini artırmış ve bölgedeki çeşitli kabileler bu dine ilgi göstermeye başlamıştır. Ancak 7. yüzyılda İslam'ın ortaya çıkmasıyla birlikte Yemen, peygamber elçileri aracılığıyla İslam'la tanışmış ve bu dinin bölge halkı arasında kabulü zamanla artmıştır. İslam'ın kabulüyle Yemenli Müslümanlar, İslam ordularıyla birlikte çeşitli fetih hareketlerine katılmışlardır⁶.

İslâm devletinin Yemen'de tesis edilmesinden sonra bölgede çeşitli siyasal karışıklıklar meydana gelmiş, özellikle Hz. Ali döneminde yaşanan fitne ortamı Yemen'deki yönetim yapısını etkilemiştir. Halifeler döneminde San'a, Cened ve Hadramut olarak üç idari bölgeye ayrılan Yemen, merkezden atanan valiler aracılığıyla idare edilmiştir. Emevîler döneminde Yemen'deki vali atamaları çoğunlukla Suriye merkezli aristokrat ailelerden yapılmış ve bölge zaman zaman

⁴ Halil KURT, "Yemen", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:43, İstanbul, 2013, s.400-401.

⁵ Mustafa, FAYDA, *İslâm'dan Önce Araplar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2003, s. 45-47.

⁶ G. R., SMİTH, Yemen, *Encyclopaedia of Islam*, İkinci Basım, Brill Online, 2012, s. 236-240.

Hâricî isyanlarına sahne olmuştur. Haccâc b. Yûsuf'un bölgeye vali tayin edilmesinin ardından da Yemen'de Emevî otoritesini yeniden tesis etmek için askerî müdahaleler gerçekleştirilmiştir⁷.

Abbâsîler döneminde Yemen, halife tarafından atanan valiler vasıtasıyla merkeze bağlı bir şekilde yönetilmiştir. Bu süreçte, vali değişiklikleri ve idari uygulamalardaki adaletsizlikler neticesinde birçok isyan patlak vermiştir. Örneğin 184 Hicri yılında Heysam b. Abdüssamed el-Hemdânî tarafından başlatılan ayaklanma bunlardan biridir. Meteorolojik koşullarla birlikte nüfus sıkıntılarının yaşandığı Tihâme bölgesinde de yerel düzeyde çeşitli ayaklanmalar cereyan etmiştir. Abbâsîlerin Yemen'de hayata geçirdiği önemli yeniliklerden biri posta teşkilâtı idi; bu kurumsal adım sayesinde idari iletişim kolaylaştırılmış ve merkezî kontrol güçlendirilmiştir. Halife Me'mûn zamanında Tihâme bölgesinde patlak veren ayaklanmaların bastırılması, Muhammed b. Abdullah b. Ziyâd'ın vali olarak atanmasıyla mümkün olmuş, böylece bu stratejik bölgede yeniden düzen ve güvenlik tesis edilmiştir. Abbâsî hâkimiyetinin ardından bölgede yerel güçlerin etkisi artmış, özellikle Ziyâdîler döneminde Zebîd çevresinde yeni şehir merkezleri kurulmuş, cami inşaatları hız kazanmıştır. Ancak bu dönemde Karmatî ve Sülehyî hareketler yeniden huzuru bozarak Yemen'in iç dengelerini sarsmıştır.⁸

Ziyâdîler'in son dönemlerinde yönetim, Habaş kökenli vezirlerin elinde yoğunlaştı. 412 Hicri (1022) yılında Necâh, kendi hanedanını kurarak bağımsızlık mücadelesine girişti. Necâhîler'in mücadelesi ve Suleyhîler'in yükselişiyle birlikte Zebîd'de bir süreliğine istikrar sağlandı, ancak nihayetinde Necâhîler, Suleyhîler tarafından ortadan kaldırıldı. Yemen'de Ali b. Muhammed es-Suleyhî liderliğinde kurulan Suleyhî hanedanı, San'a'yı başkent yaparak bölgesel genişlemesini sürdürdü. Buna karşın, Suleyhîler arasındaki taht kavgaları ile Necâhîler ve Zürey'îler arasındaki çekişmeler, Yemen'de siyasi istikrarı zayıflattı. Zürey'îler döneminde, Aden ve çevresinde hüküm süren Benî Ma'n kabilesi vergi ödemede aksayınca, el-Melikü'l-Mükerrem Ahmed'in komutasında Aden'e bir sefer düzenlendi. Zürey'îler,

⁷ Fatih, ZENGİN, "Bir Emevî Komutanı Tipolojisi Olarak Husayn b. Nümeyr es-Sekûnî el-Kindî", **Artuklu Akademi**, Cilt:8, Sayı:1, 2021, s. 177-198.

⁸ Muhammed, EL-ÂDİMÎ, **Yemen under Abbasid Rule**, Dar al-Hikma, Beyrut, 1998, s. 45-47.

Fâtımîler'in desteğiyle Aden civarını kontrol altına aldı, ancak Eyyübîler'in yükselişiyle bu hâkimiyet son buldu.⁹

Sülehyî hâkimi Sebe b. Ahmed'in vefatından sonra San'a ve çevresi Hemdânîler'in eline geçti. Hemdânîler, Fâtımîler'in desteğiyle bölgede egemenliklerini devam ettirdi. Aden'i ele geçiren Hemdânîler, Eyyübîler'in baskısı karşısında tutunamayarak 570 Hicri (1174) yılında San'a'yı teslim etmek zorunda kaldılar. Ali b. Mehdî'nin Necâhîleri ortadan kaldırıp Mehdî devletini kurması Yemen'de yeni bir siyasi dönemin başlangıcı oldu. Selâhaddîn-i Eyyübî, Yemen'i stratejik ve siyasi nedenlerle hedef almış, Turan Şah'ın liderliğindeki Eyyübîler Hemdânîler, Mehdîler ve Zürey'îler'e karşı önemli başarılar elde ederek Yemen'i kontrol altına aldı. Ancak Turan Şah'ın geri dönüşünün ardından Yemen'de yeniden karışıklıklar çıktı. Tuğtegin b. Eyyüb'un gelişiyile Eyyübî yönetimi tekrar tesis edildi, fakat istikrar sürdürülemedi. 595 Hicri (1199) yılında İmam Abdullah b. Hamza el-Mansûr-Billâh'ın San'a'yı ele geçirmesi, Yemen'deki istikrarı bozdu.¹⁰

Eyyübîler Yemen'i valiler aracılığıyla yönetirken bölgedeki siyasi istikrar zayıfladı. Tâhirîler, Resûlîler'in hizmetine girdiler. El-Melikü'l-Mes'ûd Selâhaddin Yûsuf'un ölümüyle Eyyübîler'in Yemen'deki yönetimi sona erdi ve bölge Resûlîler'in kontrolüne geçti. Resûlîler, yaklaşık iki yüzyıl süren egemenlikleri boyunca Yemen'de nispeten istikrar ve refah dönemleri yaşattılar. Ancak el-Melikü'n-Nâsır Ahmed'in vefatından sonra, Resûlîler parçalanarak küçük şehir hanedanlıklarına dönüştüler. Tâhirîler, 858 Hicri (1454) yılında Resûlîler'i ortadan kaldırarak Yemen'in büyük bölümünü ele geçirdiler.

Tâhirîler dönemi, taht mücadeleleri ve Portekizlilerin bölgeye yönelik tehditleri ile şekillendi. Memlükler, Tâhirîlere karşı düzenledikleri sefer sonucunda 923 Hicri (1517) yılında Zebîd'deki savaşta Tâhirî ordularını mağlup ettiler ve

⁹ Shahid, FARÎD, **Yemen Tarihinde Ziyâdîler ve Suleyhîler Dönemi**, Dar al-Hikma, Kahire, 2010, s. 110-111.

¹⁰ A. M., AL-SALAHÎ, **Medieval Yemen: Political and Religious Transitions**, Sana'a Üniversitesi Yayınları, Sana, 2007, s. 57-58.

Yemen'in büyük kısmını ele geçirdiler. Osmanlıların Aden'i fethetmesiyle Tâhirîler'in hükümranlığı sona erdi.¹¹

4.2.2. Osmanlı Devleti Hâkimiyetinde Yemen

Osmanlıların Yemen'e ilgisi, Portekiz tehdidinin Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda belirmesiyle başladı. Selman Reis, 1514 yılında Süveyş'te donanmanın başına geçerek 1516'da Yemen'e ulaştı. Ancak bölgedeki yerel emir Hâkim b. Tâhir'den beklenen destek sağlanamadı ve Selman Reis 1516'da Zebîd'i Osmanlı adına teslim aldı. Aden kuşatıldıysa da ele geçirilemedi. 1517'de Selman Reis Cidde'yi savunarak Yavuz Sultan Selim'e Kızıldeniz ve Yemen'in durumu hakkında rapor sundu¹².

Portekiz tehdidiyle mücadele amacıyla 1523'te yeniden Yemen'e gönderilen Selman Reis, Kemeran Adası'nı ele geçirerek Zebîd'i Osmanlı topraklarına kattı. İç karışıklıklar ve isyanlar nedeniyle Osmanlı hâkimiyeti tam anlamıyla tesis edilemedi. Selman Reis'in 1528'de ölümü sonrası bölgedeki hakimiyet mücadeleleri sürdü. 1538'de Hadım Süleyman Paşa, Hindistan seferi sırasında Aden Emîri Âmir b. Dâvûd'u idam ederek bölgeyi Osmanlı kontrolüne aldı.¹³

1539 yılında Osmanlılar, Şihr ve Zebîd'i egemenlik altına alarak Yemen'i sancak haline getirdiler. İlk beylerbeyi Neşşâr Mustafa Paşa oldu (1540). Ardından Üveys Paşa ve diğer beylerbeyiler görev aldı. Bu dönemde Zeydîler tarafından ayaklanmalar başladı. Taiz'in Osmanlı kontrolüne alınması ve İmam Şerefeddin'in önderliğindeki Zeydî direnişi önemli olaylardandır.¹⁴

¹¹ Paul, DRESCH, **A History of Modern Yemen**, Cambridge Sana'a Üniversitesi Yayınları, Cambridge, 2000, s. 45-48.

¹² Gábor, ÁGOSTON-Bruce, MASTERS, **Encyclopedia of the Ottoman Empire**, Facts on File, New York, 2009, s. 500-501.

¹³ Suraiya, FAROQHÎ, **The Ottoman Empire and the World Around It**, I.B. Tauris, Londra, 2004, s. 136-138.

¹⁴ Halil, İNALCIK, **The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600**, Phoenix, Londra, 2000, s. 293-295.

1547’de Taiz sancakbeyi Özdemir Bey, Zeydî lider İmam Mutahhar’ın elindeki San’a’yı ele geçirdi. Özdemir Paşa’nın (1549-1555) yönetimi Yemen’de istikrar sağladı ve Zeydî direnişi kırıldı. Sonrasında Neşşâr Mustafa Paşa ikinci kez beylerbeyi oldu (1555-1559), halk arasında popülerlik kazandı ve hac teşkilatını düzenledi.¹⁵

Kara Şahin Mustafa Paşa’nın kısa süreli beylerbeyliği (1559-1560) sonrası Mahmud Paşa (1560-1565) döneminde Zeydî isyanları, vergi sorunları ve kötü yönetim ortaya çıktı. Mahmud Paşa’nın Mısır’a atanmasıyla yerine gelen Rıdvan Paşa döneminde (1565-1567) yaşanan çatışmalar sonucu Yemen iki ayrı beylerbeyliğe bölündü.¹⁶

Habaş Beylerbeyi Özdemiroğlu Osman Paşa ve Şam Beylerbeyi Lala Mustafa Paşa, Yemen’deki karışıklıkların artması üzerine görevlendirildi. Lala Mustafa Paşa’nın görevden alınması ve yerine Sinan Paşa’nın atanması, Özdemiroğlu Osman Paşa’nın Taiz ve Kahiriye Kalesi’ni ele geçirmesiyle sonuçlandı. Sinan Paşa’nın yardımıyla kale alındı ve Aden kuşatıldı. İki komutan arasındaki anlaşmazlık nedeniyle Özdemiroğlu Osman Paşa görevden alındı, Hasan Paşa Yemen’i ikinci kez fethederek “Yemen fâtihi” unvanını aldı (1571).¹⁷

Behram Paşa (1570-1575), Kuyucu Murad Paşa (1576-1580) ve Yemenli Hasan Paşa (1580-1604) gibi beylerbeyiler Yemen’i yönetti. Hasan Paşa uzun süreli yönetiminde halk tarafından sevildi ve idari, ekonomik düzenlemeler yaptı. Câfer Paşa (1607-1612) ve Mehmed Paşa (1612-1616) dönemlerinde Zeydî isyanları devam etti; İmam Kâsım b. Muhammed ile antlaşmalar yapıldı fakat istikrarsızlık sürdü.¹⁸

Mehmed Paşa’nın ardından Câfer Paşa (1616-1622), Haydar Paşa (1624-1626) ve Kansu Paşa (1629) Yemen’de görev yaptı. Kansu Paşa, 1630’da Muhâ’ya

¹⁵ Metin, KUNT, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul: 2014, s. 312-314.

¹⁶ İsmail Hakkı, UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 215-217.

¹⁷ İNALCIK, **a.g.e.**, s. 320-322.

¹⁸ H. UZUNÇARŞILI, **a.g.e.**, s. 235-238.

çekilerek surları tahkim etti ancak Zeydî direnişini Osmanlı egemenliğini sarstı. Kansu Paşa, 1630'da İmam Müeyyed ile anlaşma yaptı. Aden ve Zebîd'deki çatışmalar sonrası Osmanlı askerleri bazı yerlerden çekilmek zorunda kaldı.¹⁹

Kāsımîler dönemi Osmanlı idaresi Yemen'de devam etti. Osmanlı tüccarları kahve ticareti nedeniyle Yemen sahillerine gitmeye devam etti. 1672'de Osmanlılar Yemen'e sefer düzenlemeyi planladıysa da bu gerçekleşmedi. Osmanlı varlığı 18. yüzyıl başlarına kadar sürdü. 1833'te Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın müdahalesi başarısız kaldı, ancak 1835'te Lühayye ve Hudeyde'yi ele geçirdi.²⁰ Osmanlıların 1849-1850 girişimleri başarısız oldu. 1871'de Ahmed Muhtar Paşa önderliğinde Yemen tekrar fethedilerek vilayet yapıldı. Ahmed Muhtar Paşa döneminde birçok ıslahat yapıldı. 1889'da Zeydî isyanları başladı. 1902'de İmam Yahyâ ayaklandı, 1905'te Osmanlılar yenildi. 1911'de Ahmed İzzet Paşa barış sağladı. Osmanlılar I. Dünya Savaşı'nda İmam Yahyâ ile işbirliği yaptı. Osmanlıların Yemen'deki son varlığı 1924 Lozan Antlaşması ile sona erdi.²¹

¹⁹ R., MANTRAN, **Osmanlılar ve Yemen**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1990, s. 152-155.

²⁰ Şevket, PAMUK, **Osmanlı Ekonomisi ve Modern Türkiye'nin Ekonomik Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 189-191.

²¹ M. Şükrü, HANİOĞLU, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s. 277-281.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAN'A'DA OSMANLI DÖNEMİ YAPILARI

1.1. Cami ve Mescitler

1.1.1. Özdemir Paşa Camii

Yapının Adı: Özdemir Camii ve Medresesi

Şekil No: (1 – 10)

Resim No: (1 – 24)

Adresi: Eski Sana'da Ez-Zumur mahallesinde bulunur.

İnşa Tarihi: (956 H. – 1549 M.)

Mimarı: Bilinmiyor

Bânisi: Özdemir Paşa

Vakfiyesi: Bilinmiyor

Onarımlar: (1205 H. – 1790 M.)

İnceleme Tarihi: Temmuz 2023

Yapının Konumu:

Özdemir Camii (El-Zumur Camii) El-Sarar El-Şarkî bölgesinde bulunan Ez-Zumur Mahallesi'nde yer almaktadır. Binanın çevresinde birçok kamu ve tarihi yapılar bulunmaktadır. Bunların en önemlileri güney doğusundaki El-Tavâşî Camii ve kuzeydoğusundaki Hudeyr Camii'dir. Ayrıca cami, eski Sana surlarının Yemen Kapısı ile Şu'ûb Kapısı arasında uzanan bir yol üzerinde konumlandırılmıştır (Şekil 1, Resim 1).

Şekil 1: Özdemir Camii Krokisi
(Usus El-Tesmim El-Mimari 2005).

Resim 1: Özdemir Camii Kuş Bakışı Görünüşü.
(Googel Earth).

Caminin Banisi:

Vezir Özdemir Paşanın Yemen'de birçok mimari eserin banılığını üstlendiği bilinmektedir. Sana'da yaptırdığı kendi adıyla anılan Özdemir Paşa Camii ve Medresesi başta olmak üzere, Tarihçi Al-Muzayyi'nin ifadesiyle Hanfar'da inşa ettirdiği kale ve San'a şehrinde Şu'ûb Kapısı yakınında Ez-Zumur günümüze ulaşamayan cami de bunların başında gelmektedir.

İnşa Tarihi:

Yapının inşa tarihi ile ilgili herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. 1960 yılında vefat eden tarihçi Al-Hacari, Vezir Özdemir Paşa'nın camiyi Şu'ûb Kapısı yakınında inşa ettirdiğini belirtmiştir. Caminin Özdemir Paşa'nın Yemen'deki hüküm süresine dayanarak 16. yüzyılın ikinci yarısında, 956/1549 – 963/1555 yılları arasında inşa ettirdiği düşünülmektedir.²²

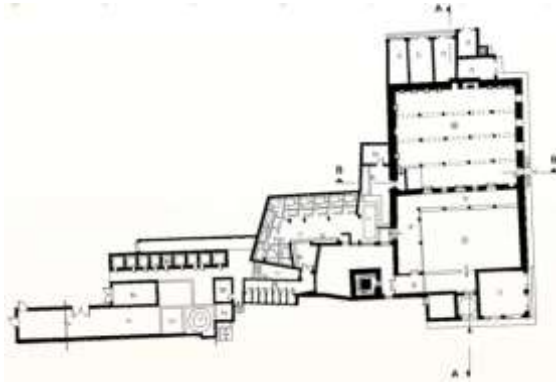
Mimari Tanımı:

Mabedin özgün plan şemasına göre harimi yan yana iki kubbe ile örtülü idi. Erken Osmanlı Mimarisine benzer tarzda inşa edilmiş Zaviyeli / Tabhâneli camilere çok benzemektedir. Ancak 1205 H. / 1790 M. yılında, İmam Mansur Billah, bu kubbeleri on iki sütun üzerine oturan düz ahşap bir tavanla değiştirmiştir.²³ Cami bu

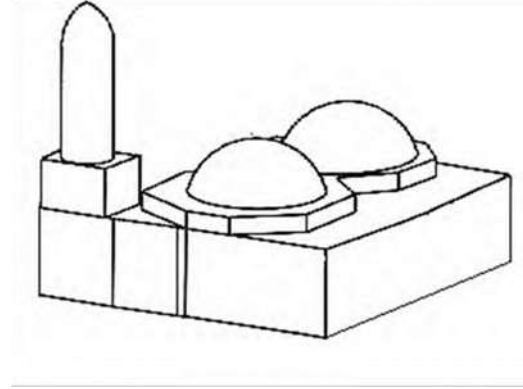
²² Mohammed, ELHUCERI, **Mesacid Sana' Amiru ve Mueffihe**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sana, 2004, s.16.

²³ ELHUCERI, **a.g.e.**, s.17

dönemde İman Camii olarak adlandırılmış ve söz konusu restorasyon, harim alanının duvarlarını dolaşan alçı bir yazı şeridiyle kaydedilmiştir. Cami günümüzde Ez-Zumur Camii olarak adlandırılmaktadır (Şekil 2, Şekil 3).

Şekil 2 : Özdemir Camii Kroki Planı (Usus El-Tesmim El-Mimari 2005).

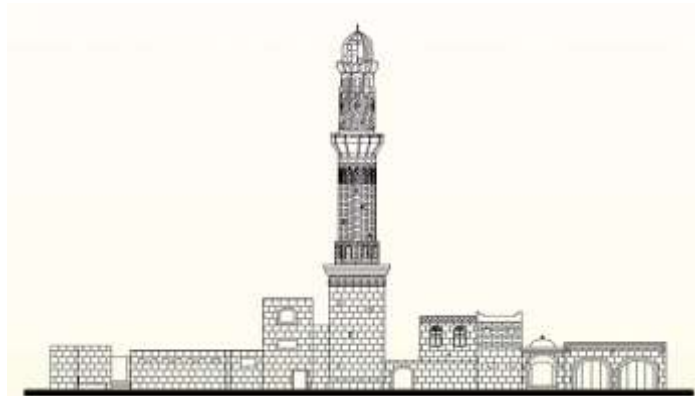
Şekil 3: Özdemir Camii Eski Tasarımı (Mohammed ANEB 2014).

Dış Tasvir:

Cami harim ve avludan müteşekkildir. Caminin cepheleri dükkânlarla ve mağazalarla çevrenmiştir. Ana giriş güney cephede yer almaktadır. Ana girişin solunda minare ve sağında yeni dükkânlar bulunmaktadır.

Güney cephesi:

Ana giriş, güney cephenin ortasında yer alır ve cephe duvarından 2 m. çıkıntı yapmaktadır. Ana girişin sağında kare formulu bir Dar'ul Huffâz, solunda ise yine kare formulu küçük bir tekke binası yer almaktadır. Günümüzde Dar'ul Huffaz avlunun içine doğru orjinal boyutlarının iki katına çıkacak şekilde genişletilerek dükkan haline getirilmiştir (Şekil 4).

Şekil 4: Özdemir Camii Güney Cephesi (Usus El-Tesmim El-Mimari 2005).

Giriş doğrudan caminin avlusuna açılmaktadır. Avlu dikdörtgen formlu bir yapı olup 17,58 x 12 m. ölçülerindedir. Doğu duvarı oldukça alçak olup, batı duvarı ise sonradan yenilenmiştir. Avlu kuzey ve batı olmak üzere iki taraftan revakla çevrilmiştir. İmam Mansur Billah'ın camiyi onarıırken eklediği batı revak 1205 H. / 1790 M. yılında yapılmıştır. Batı revak sonradan eklenmiş olduğundan üst kısım cam pencerelerle kapatılmış taş duvar şeklindedir (Resim 2,3).

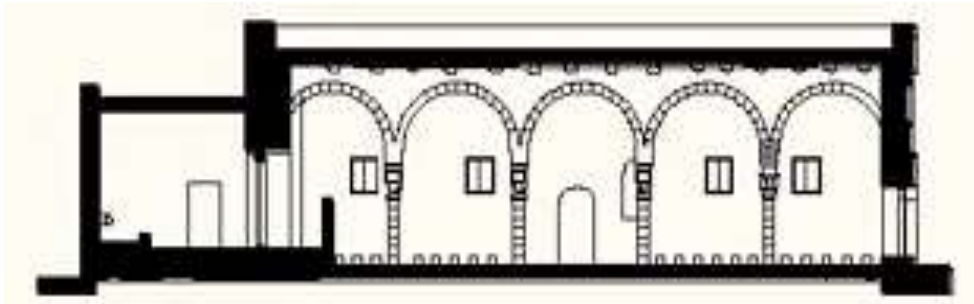

Resim 2: Özdemir Camii Güney Cephedeki Ana Girişi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 3: Özdemir Camii Batı Revağı (Saeed MOHAMMED 2023).

Avlunun kuzey revakı ise caminin son cemaat mahalli olup, genişliği 2,5 m. ve uzunluğu 18 m. olan beş kemerlidir. Kemerlerin üzerindeki kubbeli üst örtü günümüzde mevcut değildir. Sundurmanın tavanı, tahta kirişlerle desteklenen ve alçı tabakasıyla kaplanmış düz bir ahşap tavana sahiptir. Beş yuvarlak kemerle desteklenen bu sundurmayı, dört adet silindirik formlu taş sütun taşımaktadır ve sütun başlıkları basit bırakılmıştır (Şekil 5, Resim 4,5).

Şekil 5: Özdemir Camii Güney Cephe Kesiti (Usus El-Tesmim El-Mimari 2005).

Resim 4: Özdemir Camii Güney Revağı (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 5: Özdemir Camii Güney Revağı (Saeed MOHAMMED 2023).

Kuzey cephesi:

Caminin kuzey cephesi irili ufaklı beş adet dükkan ve bir adet sebil ile çevrelenmiştir. Yapı bulunduğu konum itibariyle kent merkezinin en işlek mevkilerinden birinde yer aldığından fonksiyonellik ön planda tutulmuştur. Yapının kuruluşu itibariyle alınabilecek en yüksek fayda hedeflenmiş, bu sebeple mimari ve estetik açıdan eleştirilebilmişse de işlevsellik açısından amacına hizmet etmektedir.

Doğu cephesi:

Doğu cephesinin uzunluğu yaklaşık 14 m'dir. Sade ve süslemesiz bir cephe olup, tüm cephelerde pencere ve kapı açıklıklarını tanımlamak için kullanılan siyah Habeş taşlarından yapılmıştır. Cephede yarım daire kemerli metal üç büyük pencere yer alır. Güney cephenin sonunda iki taraftan merdivenle çıkılan küçük bir kapı açıklığı bulunmaktadır (Resim 6, Şekil 6,7). Bu kapının 1345 H. / 1926 M. yılında İmam Yahya bin Hamid Ed-Din tarafından inşa edilmesi ve yağmur yağdığında kullanıma açılması emrini verdiği²⁴ kapının üst kısmındaki yazı kuşağında kayıtlıdır. Yarım daire kemerli nişin içinde dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır. Bu cephe ayrıntılı ve tekrarlanan baklava dilimi formlu bezemelerden oluşan bir friz ile taçlandırılmıştır (Resim 7).

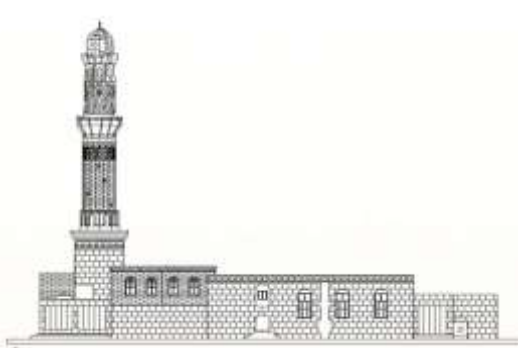
²⁴ ELHUCERI, a.g.e., s.17

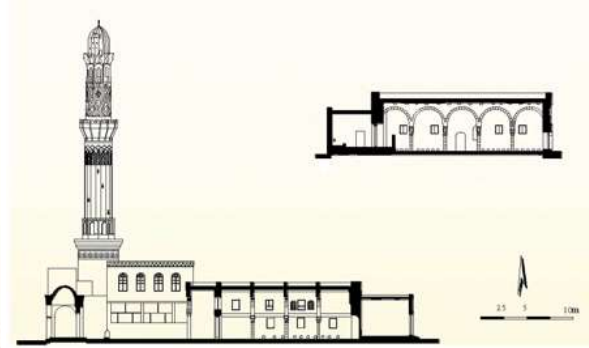
Resim 6: Özdemiş Camii Doğu Cephesi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 7: Özdemiş Camii Doğu Cephesi (Saeed MOHAMMED 2023).

Şekil 6: Özdemiş Camii Doğu Cephesi Çizimi (Usus El-Tesmim El-Mimari 2005).

Şekil 7: Özdemiş Camii Doğu Cephe Kesiti (Usus El-Tesmim El-Mimari 2005).

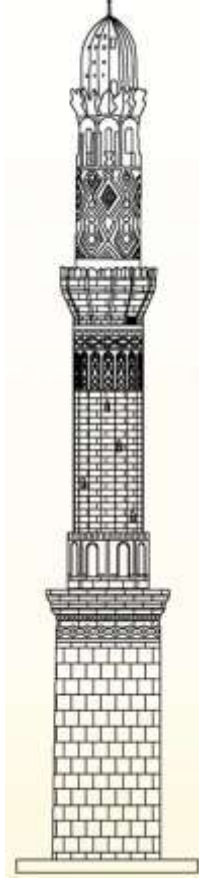
Batı cephesi:

Kuzey cephenin kuruluşuna benzer bir şekilde batı cephesi de büyük oranda cami müştemilatına bağlı yapılar ile donatılmıştır. Harimin güneybatı köşesindeki ve avlunun batı duvarının ortasındaki kapı açıklığından söz konusu işlevsel mekanlara geçiş yapılabilmektedir. Bu mekanlar; minare, abdesthane, hamamlar, tuvaletler, su kuyusu, kayyum odası ve bir adet dükkandır.

Minare:

Cami avlusunun batı cephesi tarafında yaklaşık 6 m. uzaklıkta bulunmaktadır. Çokgen gövdeli minare, yüksekliği 10 m. kenar genişlikleri 4,50 m. ölçülerindeki kare bir kaide üzerine oturmaktadır. Minareye girişi sağlayan kapı doğu tarafta yer almaktadır. Kapının ölçüleri 0,78 x 1,35 m'dir. 16 m. yüksekliğe ulaşan minare gövdesi, iki parçaya bölünmüştür. Kaideden hemen sonra gelen birinci parçanın

uzunluğu 1,75 m. İkinci parça ise 1,30 m'dir. Gövde yarım daire kemerli sağır nişlerle çevrelenmiştir. Bu nişlerin içleri ise geometrik desenlerle bezenmiştir (Şekil 8).

Şekil 8: Özdemir Camii Minare Çizimi
(Usus El-Tesmim El-Mimari 2005).

Resim 8: Özdemir Camii Minaresi
(Saeed MOHAMMED 2023).

Eşkenar dörtgenlerin diziliminden oluşan yatay bordürden sonra üst kısmı girintili bezeme ile bitmekte, ardından on altı profilli silmeden oluşan yüksek minare gövdesi gelmektedir. Dikdörtgen çerçeveli ve sivri kemerli sağır nişlerin içleri geometrik desenlerle bezenmiş olup, her iki yanında dörder eşkenar dörtgen bulunan bu süslemenin üzeri örgülü bir bezeme bordürü ile bitmektedir. Minarenin şerefesine altı sıra mukarnasla geçilmektedir. Şerefenin korkulukları on altı kenarlıdır. Şerefenin çevresi 16.70 m'dir. 0,74 cm genişliğinde, 1,05 m. yüksekliğinde ve 0.30 cm duvar kalınlığındadır (Resim 8,9).

Petek:

Şerefeye çıkışı sağlayan kapı 0,65 x 1,7 m'dir. Minarenin şerefesinin üstünde, her bir kenarı 75 cm uzunluğunda, çevresi de 11,75 m. ve yüksekliği 14 m. olan on altı kenarlı çokgen olan petek kısmı bulunmaktadır. Petek alçıdan yapılmış iç içe geçmiş eşkenar dörtgenlerle süslenmiştir. Minarenin bu kısmı aydınlatma amaçlı sivri kemerli ve yarım daire kemerli münavebeli bir dizi pencerelelidir. Pencerelelerin üst kısmı üçgen yaprak şeklini alan 16 adet konsol benzeri çıkıntı ile süslenmiştir (Resim 10).

Külâh:

Minarenin üst kısmı mukarnaslı bir korniş üzerine oturan nervürlü bir kubbe ile taçlandırılmıştır. Bu kubbe onaltıgen olup, her iki yanında aydınlatma ve havalandırma için üç küçük açıklık bulunmaktadır. Tabandan kare şeklinde başlayan, kenar uzunluğu 70 cm. olan taştan yapılmış direk, 85 cm. kapasiteli koridor için boşluk bırakarak balkona ulaşana kadar gövdeyle birlikte döner. Daha sonra müezzinin geçebileceği koridor genişliği korunarak çokgen bir şekle dönüşür. Bu direk, etrafında dönen merdiveni desteklemek amacıyla onu minare duvarına bağlayan kemerleri taşımaktadır. Basamak sayısı 156'ya ulaşan bu minarenin yüksekliği 40 m'dir (Resim 11).²⁵

Minare, Sana'ya şehrinin en güzel minarelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Mimari aksamı arasındaki denge ve detaylardaki tam uyum konusunda oldukça başarılı bir görünüm kazanmıştır. Kare formlu kaideden sekizgen pabuca, oradan da şerefeye kadar on altı kenarlı gövdeyle uzayan minare, nervürlü üst örtüsüne kadar yine on altı kenarlı olarak devam etmektedir. Minarede boya, kaplama gibi bazı tadilatlar yapılmış olup, üstündeki kubbe de sonradan eklenerek boyanmıştır.

---

²⁵ Ali Saeed SEYF, **Maazin Medinet Sana**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sana, Yemen, 2004, s. 103

Resim 9: Özdemir Camii Minaresinin Gövdesi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 10: Özdemir Camii Minaresinin Peteği (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 11: Özdemir Camii Minaresinin Külüahı (Saeed MOHAMMED 2023).

İç Tasvir:

Harim:

Avlunun kuzey cephesindeki üç kemerli bir son cemaat mahalinden harime üç adet basık kemerli kapı ile ulaşılmaktadır. Her kapı 170×2.50 m. ölçülerindedir. Kapının alınlığı sivri kemerlidir. Üstüne pencere açılmıştır. Kemer aralarında da dairevî pencereler harimi aydınlatmaktadır. Her bir girişte çift kanatlı kapılar yer almaktadır. Kapılar üç panoya ayrılmış olup binilerinin yüzeyi bitkisel motiflerle tezyin edilmiştir. Ortada, üst kısmı Arabesk motiflere dayalı oyma bitkisel bezemelerle, alt kısmı ise çeşitli çiçek motifleriyle süslenmiştir (Resim 12,13).

18 m. uzunluğunda ve 14 m. genişliğinde dikdörtgen bir alandan oluşan harim, üç sütun sırasıyla, kible duvarına paralel dört sahna ayrılmıştır. Kaidesi olmayan bu sütunlar, Yemen'in çeşitli bölgelerinden getirilmiştir. Kible duvarını takip eden birinci sıradaki sütunlar üçgen dendanlı başlıklarla bitmektedir. İkinci ve üçüncü sıradaki

sütunların başlıkları ise ters çan ve fincan şeklindedir. Kemer alınlıkları alçı malzemeden yarım daire kemerlerle süslenmiştir (Resim 14).

Resim 12: Özdemir Camii Harim Kapısı
(Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 13: Özdemir Camii Harim Kapısı
(Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 14: Özdemir Camii Harimi
(Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 15: Özdemir Camii Harimi
(Saeed MOHAMMED 2023).

Sütunlar üzerine inşa edilen yarım daire kemerlerin üstü de güney-kuzey doğrultusunda sıralanmış ahşap kirişler ve düz tavanla örtülmüştür. İmam Mansur Billah'ın bahsi geçen restorasyonu öncesi cami, dıştan iki payandayla desteklenen duvarlar üzerine inşa edilmiş kubbe örtülü kare bir harimden oluşmaktaydı. Bu kubbe dört adet yarım kubbe ile desteklenmekteydi. Kubbe kasmağı da iki sıra mukarnasla

bezeliydi. Sonradan yapılan tavan, herhangi bir bitkisel veya yazılı süslemeden tamamen yoksundur ve köşeleri sıva ile kaplanmıştır. Bu tavanın üzerinde, daha önce mescidi örten kubbelerin geçiş elemanlarının yerleri açıkça görülmektedir (Resim 15).

Harim, beden duvarlarındaki farklı şekil ve seviyedeki pencerelerle aydınlatılmaktadır. Güney duvarının alt kısmında dört adet dikdörtgen pencere yer almaktadır. Bunların üzerinde kapı açıklıklarıyla dönüşümlü dört adet yuvarlak pencere bulunmaktadır. 1,20 x 0,60 m. ölçülerinde iki seviyede dört adet olan bu pencerelerin güney cephedeki pencerelere benzediği görülmektedir. İmam Yahya bin Hamideddin'in 1345 H. / 1926 M. yıllarında ilave ettiği kısımlardan oluşturulan kapının, yağmur yağdığında kullanıldığı, kapı üzerindeki kitabede belirtilmektedir. Bu kapı ve duvardaki yuvarlak kemerli pencereler dışarıya açılmaktadır (Resim 16,17).

Resim 16: Özdemir Camii Güney Cephedeki Pencereler (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 17: Özdemir Camii Doğu Duvardaki yeni kapı (Saeed MOHAMMED 2023).

Batı duvarının alt kısmında 1.50 x 70.0 m ölçülerinde iki adet ahşap pencere açıklığı bulunmaktadır. Günümüzde duvar kitaplığı olarak kullanılmakta olup, bu duvarın güney ucunun sonunda artık kapalı olan iki dikdörtgen pencere daha bulunmaktadır. Mescid zemininden yüksekte, üç basamaklı bir merdivenin sonunda hafif zırlı iki ahşap kapı, çivilerle çatıya tutturulmuştur ancak günümüzde kullanılmamaktadır.

Kuzeydeki kible duvarı yedi pencere açıklığına sahiptir, dördü mihrabın solunda, üçü ise sağında bulunur ve ahşap kapaklarla kapalıdır. Aynı zamanda duvar kitaplıkları olarak da kullanılır. Her birinin ölçüsü 1,50 x 0,70 m'dir ve etrafında

bitkisel motiflerle süslenmiş dikdörtgen bir çerçeve bulunmaktadır. Çerçevenin yatay ve dikey ortalarında dört adet penç motifi yer almaktadır. Harimi çepeçevre dolaşan yazı kuşağında celî sülüs hattıyla, alçı malzeme üzerine oyma tekniğinde işlenmiş Kur'an-ı Kerîm'den ayetler yazılmıştır (Resim 18,19).

Resim 18: Özdemiş Camii Mihrabının Sağındaki Pencere (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 19: Özdemiş Camii Mihrabının Solundaki Pencere (Saeed MOHAMMED 2023).

Kuzey duvarı yazıları:

Mihrabın duvarının doğusundaki yazı kuşağı metni:

(أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ صدق الله العلي العظيم)²⁶

Türkçe Anlamı:

“ Kovulmuş şeytanın şerrinden Allah’a sığınırım, Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla, Allah’ın mescidlerini ancak Allah’a ve âhiret gününe inanan, namazını kılan, zekâtını veren ve yalnız Allah’tan korkup çekinen kimseler imar edebilirler. İşte bunların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur.”

²⁶ Tevbe Suresi, Ayet 18. Bütün âyet-i Kerîmelerin Türkçe Anlamları Ali Özek vd., **Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli**, Ankara, 1993 isimli eserden alınmıştır.

Mihrabın batısındaki yazı kuşağı ayet metni:

(فِي بُيُوتِ أَذْنِ اللَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ، رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ)²⁷

Türkçe Anlamı:

“Allah’ın yapılmasına ve içinde isminin anılmasına izin verdiği evlerde, akşam sabah Allah’ı tenzih ederek anarlar. Ticaretin de satımın da kendilerini Allah’ı anmaktan, namazı hakkıyla kılmaktan ve zekâtı vermekten alıkoyamadığı, gözlerin ve gönüllerin dehşetle sarsılacağı bir günden korkan kişiler”.

Bu yazı kuşağının başlangıç noktasının altında, kelime-i şehadet metni yer almaktadır.

(أشهد أن لا إله الا الله وأشهد أن محمد رسول الله).

Türkçe Anlamı:

“Ben şehâdet ederim ki Allah’tan başka ilah yoktur. Ve şehadet ederim ki Muahmmmed Allah’ın rasülüdür”.

Batı duvarı yazıları:

Önceki ayetin devamı, kuzey duvarında başlamaktadır .

(لِيَجْزِيَهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَزِيدَهُم مِّن فَضْلِهِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَن يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ)²⁸

Türkçe Anlamı

“Anarlar ki, Allah kendilerini, yaptıklarından daha güzeli ile ödüllendirsin, daha fazlasını da lutfundan versin. Allah dilediğini hesapsız rızıklandırır”.

²⁷ Nur Suresi, Ayet 36-37

²⁸Nur Suresi, Ayet 38.

Sonra farklı bir ayete geçilir:

(كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ)²⁹

Türkçe Anlamı

“Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah’a inanırsınız”.

Sonra farklı bir ayete geçilir:

(سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ)³⁰

Türkçe Anlamı

“Engin merhamet sahibi rabden gelen söz şu olacak: “Selâm size!”

(ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ)³¹

Türkçe Anlamı

“Esenlikle, güvenle girin oraya!”

Sonra farklı bir ayete geçilir:

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ)³²

Türkçe Anlamı

“Ey iman edenler! Rükû edin, secdeye kapanın, rabbinize ibadet edin, dünya ve âhiret için faydalı işler yapın ki kurtuluşa eresiniz”.

Ne yazık ki bu Kur’ân-ı Kerîm ayetlerinin yer aldığı yazı kuşağının geri kalanı camide yapılan son onarım ve tadilatlar sonucunda kaybolmuştur. Batı duvarındaki kitabe kuşağı altında, İmam Mansur Billah'ın mescidin onarımı sırasında eklediği bir başka kitabe bulunmaktadır. Bu kitabe de, Nur Suresi'nin 37. ayetinde yer alan "hesap" kelimesiyle başlamaktadır. Bu yeni kitabenin içeriğinde mescidin H. 1205 / 1790

²⁹ Al-i İmran Suresi, Ayet 110.

³⁰ Yasin Suresi, Ayet 58.

³¹ Hicr Suresi, Ayet 46.

³² Hac Suresi, Ayet 77

yılında İmam Ali b. El-Mansur Billah tarafından yenilendiği yazmaktadır. Bu kitabe şeridinde kaydedildiği üzere Özdemir Camii'nin ismi El-İman Camii olarak değiştirilmiştir. Buna rağmen eski adı yaygın olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bu kitabenin metni:

(ملك الأنام شيد الأركان سر الإله خليفة الرحمن، حامي حما الإسلام بلباس الدين صرنا به في عزة وأمان لما بنا لله بيتا لم يكن بيتا)

Türkçe Anlamı:

“Mahlukatın meliki (efendisi), (bu dinin) ana esaslarını koydu, İlah'ın sırrı, Rahman'ın yeryüzündeki halifesi (temsilcisi), İslam yurdunun koruyucusu. İslam dininin elbisesi ile ve yeryüzünde hiçbir ev yokken Allah'ın bina ettiği Kabe ile izzet ve güvenlik içinde olduk”.

Ne yazık ki camide ard arda yapılan onarımlar ve yenilemeler sonucunda metnin geri kalanı günümüze ulaşmamıştır

Güney duvarı yazıları:

İçeriği Kuran ayetleri olan bir yazı kuşağının bazı kelimeleri kaybolmuştur.

(وسيق الذين اتقوا ربهم إلى الجنة زمرا حتى إذا جاؤوها وفتحت أبوابها وقال لهم خزنتها سلام عليكم طبتم فادخلوها خالدين)³³

Türkçe Anlamı

“Rablerine karşı gelmekten sakınanlar da gruplar halinde cennete sevkedilecek. Nihayet oraya vardıklarında cennetin kapıları açılmış olacak; bekçileri onlara, Selâm size! Hoş geldiniz! Ebedî olarak kalmak üzere buyurun girin cennete! diyecek”.

(فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ)³⁴

³³ Zümer Suresi, Ayet 73

³⁴ Secde suresi, Ayet 17

Türkçe Anlamı:

“Yaptıklarına karşılık olarak onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez”.

(يا حَبِذَا مِنْ مَسْجِدٍ قَدْ شَادَهُ مَوْلَى الْإِنَامِ لَطَاعَةَ الرَّحْمَنِ غَيْثِ النَّدَا الْمَنْصُورِ دَامَ مُؤَيِّدًا بِالنَّصْرِ وَالتَّأْيِيدِ
وَإِلْحْسَانٍ وَجَزَاهُ رَبُّ الْعَرْشِ أَجْرًا آمَلِينَ مِنْهُ التَّجَدُّدَ عِنْدَ كُلِّ آدَانٍ وَلَهُ الْهِنَا لَمَّا أَتَى التَّارِيخَ فِي الْبَشَرَى لِعَامِرِ
مَسْجِدِ الْإِيمَانِ سَنَةِ ١٢٠٥ هـ)

Türkçe Anlamı:

“Yaratıkların efendisi (Hz. Peygamber)nin, Rahman olan Allah'a itaat edilmesi için yaptığı bu mescid ne güzeldir. O, Allah tarafından daima desteklenen Muzaffer bir cömertlik kırağısı (çiy) gibidir. Allah, O'nu (Hz. Peygamber) Saime zafer, yardım ve ihsan ile desteklesin. Arşın sahibi Allah O'nun hayır karşılığını versin. Bu ecirin her ezan okunduğunda yenilenmesini ümit ederiz. Bu İman Mescidi'ni imar eden kişiye, ölüm zamanı müjde olarak geldiğinde her türlü af ve afiyet ile onu saadet içinde kılışın”.

Devamında:

(وَمَا يُلْقَاهَا إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَمَا يُلْقَاهَا إِلَّا أُوْ حَظِّ عَظِيمٍ) ³⁵

Türkçe Anlamı:

“Bu sonuca ancak sabırlı olanlar ulaşabilir, yine buna ancak (erdemlerde) büyük pay sahibi olanlar ulaşabilir”.

(وَمَا تَقْدِمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ وَأَعْظَمُ أَجْرًا وَاسْتَغْفِرُوا لِلَّهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ) ³⁶

Türkçe Anlamı:

“Kendiniz için önceden ne iyilik hazırlarsanız Allah katında onu bulursunuz; işte bu daha iyidir ve mükâfatı daha büyüktür. Allah'tan bağışlanmayı dileyin, şüphesiz Allah çok bağışlayıcı çok esirgeyicidir”.

³⁵ Fussilet suresi, Ayet 35

³⁶ El-Müzamil suresi, ayat 20

(تبارك اسم رَبِّكَ ذِي الْجَلالِ وَالْإِكْرَامِ) ³⁷

Türkçe Anlamı:

“Azamet ve kerem sahibi rabbinin adı ne yücedir”!

Güney duvardaki bu ayet kuşağının altında, batı duvarının altındaki ana şeridin devamını temsil eden bir yazı şeridi bulunmaktadır. İçeriği itibariyle İmam Mansur Billah tarafından eklenen kitabe yazısının devamıdır:

Doğu duvarı yazıları:

Bu duvardaki yazılar, İmam Yahya bin Hamideddin tarafından H. 1345/1926 yılında yağışlarda kullanılmak üzere eklenen kapı açıklığının üstünden başlamaktadır. Kapı açıklığının üzerinde üç satırlık celi sülüsle yazılmış metin bulunmaktadır. Söz konusu yenilemeye tarihlenen metinler aşağıdaki gibidir:

1- وقع فتح هذا الباب المبارك حسب رأي

۲- مولانا أمير المؤمنين المتوكل على الله

3- يحيى بن محمد لأيام المطر وغيرها سنة ۱۳۴۵

Türkçe Anlamı:

“Muhakkak ki bu mübârek kapı, Allah’a tevekkül eden mü’minlerin emîri Mevlânâ Muhammed oğlu Yahya’nın fikriyle yağmurun yağdığı ve diğer günlerde, 1345 senesinde açıldı”.

Kapı açıklığının üzerinde yer alan kitabe kuşağının üstünde, harimin duvarlarını süsleyen yazı kuşağı başlamaktadır ve metni şu şekildedir:

(ياصاح ان سالوك عن سبل الهدى ومحط نيل الفوز بالغفران وقل للذي طلب القبول رجا يقسط فهذا مسجد
الايمان سنة ۱۲۰۵).

³⁷ Rahman sures, Ayet 78

Türkçe Anlamı:

“Ey Arkadaşım! Eğer sana hidayet yolları, bağışlanma ve başarıya ulaşma yeri hakkında sorarlarsa; Allah tarafından amelinin kabul edilmesini isteyen ve adalet ümit eden kişiye söyle. İşte bu iman mescididir”.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ، دَعَا هُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ (وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) ³⁸

Türkçe Anlamı:

“İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara gelince, Rableri onlara, inanmaları sebebiyle yol gösterir; nimetlerle dolu cennetlerde onların buldukları yerin altından ırmaklar akar. Orada onların duaları, “Sen bütün noksan sıfatlardan uzaksın Allahım”!; karşılıklı iyi dilekleri de “selâm” şeklinde olacaktır. Duaları da, “Âlemlerin rabbi olan Allah’a hamdolsun” diyerek son bulur.

Ardından şu ayet devam etmektedir:

(إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ) ³⁹

Türkçe Anlamı:

“Sizin veliniz ancak Allah’tır, peygamberidir, bir de Allah’ın emrine boyun eğerek namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren müminlerdir”.

Bu yazı şeridin üzerinde, belirli aralıklarla yarım daire kemerlere sahip sağır nişlerin içerisinde de celî sülüs hattıyla diğer metinlere göre daha estetik yazılar yazılmıştır:

(سبحان الله وبحمده سبحان الله العظيم)

Türkçe Anlamı:

“Allâh'ı hamd ile tüm eksikliklerden tenzih ederek tesbih ederim.”

³⁸ Yunus surasi, Ayet 9-10

³⁹ Maide suresi , Ayet 55

Harimin duvarlarını çevreleyen sülüs yazı kuşağı, Kur'ân-ı Kerîm ayetleri ve yapı kitabelerini ihtiva etmektedir. Yazı kuşağının üzerinde tepelik motiflerinin yan yana dizilmesi ile tasarlanmış bordür yer almaktadır. Metinde yer yer harekeler kullanılmış, zemin boşluklarını da rumî motifleri doldurmuştur. Kible duvarının batı tarafındaki alçı süslemelerin aynısından, mihrabın her iki yanındaki derin, kemerli apsis şeklini alan iki pencerede de görülmektedir. Çoğu ne yazık ki camide yapılan restorasyon ve onarım çalışmaları sırasında kaybolmuştur.

Mihrap:

Kible duvarının ortasında yer alan mihrap, dikdörtgen şeklinde bir cepheye sahip olup nişi de yarım daire kemerlidir. Mihrap dıştan profilli çerçeve ile sınırlandırılmıştır. Mihrabı bir yazı kuşağı ters U şeklinde kuşatmaktadır. Bu kuşağı bitkisel bordürle tezyin etmişlerdir. Zemin oyma tekniğinde işlenmiş, celi sülüs hattıyla Ayetü'l-kürsî yazılmıştır. Zemin yeşil, yazılar ise altın yıldız rengindedir. Mihrap nişi iki taraftan silindirik kalın birer sütüncü ile sınırlandırılmıştır. Kaideleri yatay boğumlu vazo biçimli, başlıkları da dilimlidir. Sütüncenin yüzeyi rumi motifleriyle bezenmiştir (Resim 20,21).

Resim 20: Özdemir Camii Mihrabı
(Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 21: Özdemir Camii Mihrap Nişi
(Saeed MOHAMMED 2023).

Başlığın üzerinden başlayıp yine ters U şeklindeki diğerine göre daha dar ikinci yazı kuşağı ile mihrabın görünümü zenginleştirilmiştir. Niş cephesi ve iki yan cephelere oldukça sathi dilimli kemerler uygulanmıştır. Mihrap nişi altta dilimli kemer, bir üstünde yarım daire kemer ve bunun da üstünde sivri kemerli olmak üzere üç kademeli bir tasarıma sahiptir.

Bu kuşağın üst kısmı sivri kemerlidir. Burada Fâtiha suresi yine celi sülüs hattıyla yazılmıştır. Nişi yarım daire kemerli bir kavsara ile örtülmüştür. Nişin içerisinde altta bir besmele, alınlığında ½ simetrik rumi motifli kompozisyona sahip bir pano yer almaktadır. Etrafındaki İhlas suresi de celi sülüs hattıyla yazılmıştır.

(بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ)⁴⁰

Türkçe Anlamı:

“Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla, De ki: O, Allah’tır, tektir, Allah sameddir, Doğurmamış ve doğmamıştır, O’nun hiçbir dengi yoktur”.

Kemer karnının tam merkezine, rumi motifi ile dolgulanmış madalyon, ortasına dilimli kubbe süslemelerini anımsatan simetrik bir kompozisyon yerleştirilmiştir. Bu kısmın alınlığındaki üst kısmı sivri kemerli bölümde altı satır halinde istif edilmiş yazı yer alır. Bu mihrap, üzerinde "Allah'ın laneti onların üzerine olsun" yazılı tek mihraptır (Şekil 9,10).

1. لا إله إلا الله

2. محمد حبيب الله

3. علي ولي الله فاطمة

4. امة الله الحسن والحسين

5. صفوة الله على باغضهم

6. لعنة الله

⁴⁰ İhlas Suresi

Türkçe Anlamı:

“Allah’tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah’ın habîbidir, Ali Allah’ın dostudur, Fatma Allah’ın kuludur, Hasan ve Hüseyin Allah’ın saf, temiz kuludur Onlara kim kötülük yaparsa Allah’ın laneti onların üzerine olsun.”

Metin zemin oyma tekniğinde işlenmiş olup, yer yer hareke ve hurûf-u mühmel yazılmıştır. Ayrıca zemin boşlukları da rumi motifleriyle doldurulmuştur. Köşeliği rumi motifi kompozisyonla tezyin edilmiştir.

Şekil 9: Özdemiş Camii Mihrabın Kitabesi (Mohammed ANEB 2014).

Şekil 10: Özdemiş Camii Mihrabın Süslemesi (Mohammed ANEB 2014).

İlk kuşak: Mihrabın nişi etrafında dönmekte olup, içinde Fatih Suresi'nin de bulunduğu sülüs yazıyla yazılmış bir kitabe kuşağı ile çevrelenmiştir.

﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مُلْكِ يَوْمِ الدِّينِ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾⁴¹

⁴¹ Ftihe Suresi

Türkçe Anlamı:

“Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla, Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah’a mahsustur, Rahmân ve rahîm, Ödül ve ceza gününün tek hâkimi, (Rabbimiz!) Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz, Bizi dosdoğru yola ilet, Nimetine erdirdiklerinin yoluna; gazaba uğramışların yoluna da, dalâlete sapmışların yoluna da değil! Âmin”.

İkinci kuşak: Rumi motifleri, üç yapraklı hançer yaprağı ve palmet motifleri içeren bitkisel bezemelerle süslenmiştir.

Üçüncü kuşak: Sülüs hattıyla yazılmış bir yazı kuşağı ile süslenmiştir ve yazısının içeriği Ayet-el-Kürsi'dir.

﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ﴾⁴²

Türkçe Anlamı:

“Allah, O’ndan başka tanrı yoktur; diridir, her şeyin varlığı O’na bağlı ve dayalıdır. Ne uykusu gelir ne de uyur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’nundur. O’nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaahat edemez. Onların önlerinde ve arkalarında olanları O bilir. O’nun ilminden hiçbir şeyi -dilediği müstesna- kimse bilgisi içine sığdıramaz. O’nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır. Onları korumak kendisine zor gelmez. O yücedir, mutlak büyüktür”.

Dördüncü kuşak: İkinci kuşağın süslemelerine benzer şekilde rumi motifleri üç yapraklı hançer yaprağı ve palmet motifleri ile bezenmiştir. Bu mihrap ve süslemeleri, İmam Mansur'un yapıyı yenilediği döneme kadar uzanmaktadır.

Minber:

Minber mihrabın doğusunda yer almaktadır. Minberin sağındaki tek kanatlı bir kapıdan kuzey duvarının iç kısmına uzanan merdivenle minbere çıkılmaktadır. Söz konusu minbere ulaşımı sağlayan kapı dikdörtgen formlu olup iki panoya ayrılmıştır.

⁴² Bakara Suresi, Ayet 255.

Alttaki büyük panonun üst kısmı dilimli kemerle taçlandırılmıştır. Bunun üzerindeki yatay pano ise bezemesizdir. Kapı iki tarafındaki torna işçiliği ile yapılmış profilli sütüncülerle sınırlandırılmış üst kısmı da dilimli kemerle nihayete erdirilmiştir (Resim 22).

Mihrabın sağında, kible duvarındaki ahşap minbere, duvarda yer alan, bitkisel ve geometrik süslemeli iki kanatlı ahşap bir kapıdan girilmektedir. Niş içerisinde yer alan bu kapı açıklığı, harim pencerelerinin etrafındaki gibi dikdörtgen çerçeveye çevrelenmiştir. Yarım daire konsol şeklinde harime çıkıntı yapan ahşap minber özgün olmayıp 20. Yüzyıla ait olduğu izlenimi vermektedir (Resim 23).

Mihrabın üst kısmı dilimli bir alınlıkla taçlandırılmıştır. Yüzeyindeki rika hattıyla dua metni yazılmıştır;

(بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ اللَّهُ أَكْبَرُ)

Türkçe Anlamı:

“Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla, Allah’ı eksik sıfatlardan tenzih ederim, Allah'a hamd olun, Allah'tan başka ilah yoktur, Allah büyüktür.”

Minberin alt kısmı yatay şerit halinde ikili zencirek bordürü ile tezyin edilmiştir. Minber yüzü yedi adet düşey barok karekterli bitkisel bordürle tezyin edilmiştir. Bordürlerin üstündeki yatay şeritte nesih hattıyla şu dua yazılmıştır:

(سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ سُبْحَانَ اللَّهِ الْعَظِيمِ)

Türkçe Anlamı:

“Allâh'ı hamd ile tüm eksikliklerden tenzih ederek tesbih ederim.”

Abdesthane ve Helalar:

Abdesthaneler caminin batı tarafında yer alır ve güneybatı köşesindeki ibadethanede, kapalı abdesthanelere bağlanan özel bir giriş vardır. Girişin solunda bulunan bir geçitle caminin minaresine ve helalara girilmektedir. Dört hela vardı, ancak bunlar sonradan ortadan kaldırılmıştır. Bu helalar ve mevcut tüm abdesthaneler yenilenerek camiye eklenmiştir (Resim 24).

Resim 22: Özdemir Camii Minberi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 23: Özdemir Camii Minberi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 24: Özdemir Camii Tuvaletleri (Mohammed ANEB 2014).

1.1.2. El-Muradiyye Camii

Yapının Adı: El-Muradiyye - Murad Paşa Camii

Şekil No: (11 – 15)

Resim No: (25 – 42)

Adresi: Eski Sana'da Gamdan Sarayı olarak bilinen Silah Sarayının içinde bulunur

İnşa Tarihi: (984 /1577 – 985/1578)

Mimari: Bilinmiyor

Bânisi: Murad Paşa

Vakfiyesi: Bilinmiyor

Onarımlar: Bilinmiyor

İnceleme Tarihi: Temmuz 2023

Yapının Konumu:

El-Muradiye Camii, şehrin doğusunda yer almakta olup, Gamdan Sarayı olarak bilinen ve Sana'a Kalesi'nin zirvesinde konumlanan, önemli camilerden biridir. Camiye batı taraftaki yokuştan ulaşılmaktadır (Şekil 11, Resim 25).

Şekil 11: Muradiye Camii Konumu (Google).

Resim 25 : Muradiye Camii Kuş Bakışı Görünüşü (Google Earth).

El-Muradiye Camii, farklı isimlerle bilinmektedir. Bânîsi olan Osmanlı valilerinden Murad Paşa'nın ismine atfen "El-Muradiye Cami ve Medresesi"⁴³, adaletinden dolayı "El-Adiliye", İsa bin Lütfullah'ın yayınında da "Muradiye Kubbesi" olarak isimlendirilmiştir (Resim 26,27).⁴⁴

Resim 26: Muradiye Camii Genel Görünüşü
(Mohammed ANEB 2014)

Resim 27: Muradiye Camii Güney
Cephesi (Mohammed ANEB-2014)

Caminin Banisi:

Sana şehrinde 2,5 yıl, Taiz şehrinde de 2,5 yıl olmak üzere 5 yıl görev yapan Murat Paşa'nın Sana'da görev yaptığı sürede bu camiyi yaptırdığı bilinmektedir. Murat Paşa Yemen'de çok sevilmiş bu yapının dışında kent düzenlemeleri ve diğer bazı hayri yapıları da yaptırdığı bilinmektedir.⁴⁵

⁴³ Osmanlı döneminde Hanefi mezhebini yaymak amacıyla bu yapı inşa edildiğinden medrese ismiyle de anılmıştır.

⁴⁴ İsa bin Lütfullah ŞEREFEDDİN, **Ruh Er-ruh**, Darü-l Kitab El- Alamiye Yayınevi, 1. Baskı, Beyrut, 2003, s. 383.

⁴⁵ Murat Paşa ile ilgili geniş bilgi için bkz. Murad Paşa, Memlükler döneminin önde gelen şahsiyetlerindendi ve Sultan Süleyman Hazretleri'ne hizmet etmek amacıyla saraya girmişti. Kendisine "Kör Murad" lakabı, ufak bir göz kusuru sebebiyle verilmişti. Basra'da esir düşmesi sonrasında eşi tarafından fide ödenerek kurtarıldı ve tugayına geri döndü. Kademeli olarak yükselerek Levanten Hac Emiri ve Gazze Valisi pozisyonlarına getirildi. Ardından Yemen'e gönderilerek Rıdvan Paşa ile birlikte, Yemen'in güney yarısına vali olarak atandı Sana'a, Aden ve Yemen dağları üzerinde kontrol sağladı.⁴⁵ H. 984/1576 tarihinde Yemen'e ayak basan Murad Paşa, H. 988/1580 tarihine kadar bu görevde kaldı. Adaleti tesis etme arzusuyla tanınan bu Osmanlı valisi, Yemen'deki adaletsizlikleri giderme konusundaki çabalarıyla öne çıktı. Yemen'e varışıyla birlikte, Osmanlı'nın Yemen'deki itibarını güçlendirmek ve mali-idari adaletsizlikleri düzeltmek için politikalarını uygulamaya koydu.

İnşa Tarihi:

Camii'nin inşası kitabede geçen (مستقر الحنفية), kelimesinin ebced hesabı karşılığı olarak 984 H. / 1576 M. başladığı ve 985 H. / 1577'de M. tamamlandığı anlaşılmaktadır (Şekil 12).

	هـ	ي	ف	ن	ح	ل	ا	ر	ق	ت	س	م
1576 / 984 م	5	10	80	50	8	30	1	200	100	400	60	40

Şekil 12: Ebced Hesabı Çizgisi

Mimari Tanımı

Dış Tasvir:

Camii son cemaat mahalli ile harimden müteşekkildir. Doğusunda son cemaat mahalli tek sıra halindeki üç sütunun ayırdığı iki sahnalı dikdörtgen bir mekandır. Sütunlar yarım daire kemerlerle birbirine bağlanmış olup, üst örtüsü ahşap kirişlerin örttüğü düz tavanlıdır. Son cemaat mahalline her biri bir sahna açılan güney taraftaki iki kapı ile girilmektedir (Resim 28,29).

Resim 28: Muradiye Camii Son Cemaat Yeri Güneydoğu Görünüşü (Mohammed ANEB-2014).

Resim 29: Muradiye Camii Son Cemaat Yeri Kuzeydoğu Görünüşü. (Mohammed ANEB-2014).

Girişin karşısındaki bir kapı ile de minareye girilmektedir. Beden duvarları ve sütunları taş malzemeden imal edilmiştir. Son cemaat mahallinden güneydoğu köşede yer alan basık kemerli ve çift kanatlı kapı ile harime girilmektedir. Kapı açıklığı 1,5 m. genişliğinde ve 2,10 m. yüksekliğindedir. Kapının üzerindeki dikey dikdörtgen bir niş bulunmaktadır. Muhtemelen bu nişte bir kitabe bulunmaktaydı. Ancak bu kitabe günümüze ulaşmamıştır (Resim 30,31).

Resim 30: Muradiye Camii Güneydoğu Köşede Harime Giriş Kapısı (Mohammed ANEB-2014).

Resim 31: Muradiye Camii Giriş Kapısından Harime Bakış (Muhammed ANEB-2014).

Minare:

Minarenin girişine, kuzeydoğu köşesinde yer alan sundurmanın altından ulaşılmaktadır. Bu yol, yarım daire şeklinde bir açıklıkla donatılmıştır ve buradan bir merdivenle inilerek mescide erişilir. Kare şeklindeki bir kaideden oluşan ve dikdörtgen bir kapı açıklığına sahip olan giriş, üzerinde bölünmüş bir yapıya sahiptir. Alt kısmı sekizgen şeklinde ve sivri kemerlerle süslenmiş kavisli hatlara sahiptir. Bazı bölgelerde, üst kısımda küçük pencereler bulunan bu bölüm, dişli bir bezeme ile sonlanmakta ve bunu pürüzsüz, silindirik yapıdaki, süslemesiz ikinci bir bölüm takip etmektedir (Resim 32).

Resim 32: Muradiye Camii Minareye Genel Bakışı (Mohammed ANEB-2014)

H. 603 tarihine dayanan El-Muradiye Camii minaresi muhtemelen cami inşa edildiği zamanlarda yapılmıştır. Sinaniye nüshasında, El-Muradiye Camii'nin daha önce var olduğu belirtilmektedir. Minarenin gövdesi çok sayıda pencere ve küçük açıklık ile süslenmiştir. Bu yapı, gövdenin üstünde bir şerefeye sahiptir. Minare, silindirik bir yapıda olup, mukarnas motiflerle süslenmiş ve dış yüzeyi yarım daire kemrerli sağır nişlerle çevrilmiştir. Müezzinin giriş yaptığı sekizgen bir platform, minareye komşu bir alanda bulunmaktadır.

Petek:

Petek kısmı iki katlı yarım daire kemerli sağır nişlerle dekore edilmiştir. Birinci kat niş sırası sağır bırakılmış ancak ikinci kat nişlerinin içerisine yine yarım daire kemerli küçük pencere açıklıkları yerleştirilmiştir. Minare daha sonra, bir kubbe ile tamamlanmaktadır.

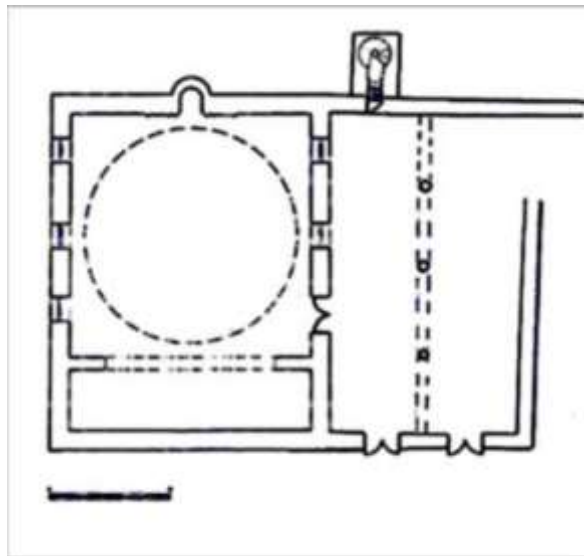
Külâh:

Minarenin sekizgen petek kısmından konik formlu külâha geçilmektedir. Külâh, düz satırlı ve süslemesiz bırakılmıştır. Külâh minare gövdesine nazaran küçük boyutlarda işe edilmiştir. Minare, üzerindeki duaları okumak, bayramları ve teravih namazlarını duyurmak gibi amaçlarla kullanılmıştır. Tarz açısından, Al-Fulaihi Camii ve Fûrva bin Musiyk Camii gibi Yemen'deki diğer minarelerin tasarımıyla benzerlik göstermektedir.

İç Tasvir:

Harim:

Yemende Beytu's- Salâh denilen harim, yaklaşık olarak 11,35 x 11,00 m. ölçülerine sahip kare bir alandır. Harim, kübik gövdesinden köşelerde dört adet sivri kemerli trompla geçilen kubbe ile örtülmüştür. Tromp kemerlerinin alınlığı dilimli kemerlerle hareketlendirilmiştir. Her bir tromp rumi motiflerle süslü bir bordür ile çevrilmiştir. Ayrıca, kible duvarının her iki ucunda geometrik desenlerle bezenmiş dilimli tromplar bulunmaktadır (Şekil 13).

Şekil 13: Muradiye Camii Planı (Mohammed ANEB-2014).

Harimin her köşesine, tekrarlanan geometrik süslemelerle çevrili, altın yaldızlı bir çerçeveye sahip dikdörtgen bir pano yerleştirilmiştir. Bu dikdörtgen pano içerisinde nesih hatta Ayet-el-Kürsi metni yer almaktadır.

﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ﴾⁴⁶

Türkçe Anlamı:

“Allah, O’ndan başka tanrı yoktur; diridir, her şeyin varlığı O’na bağlı ve dayalıdır. Ne uykusu gelir ne de uyur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’nundur. O’nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaath edemez. Onların önlerinde ve arkalarında olanları O bilir. O’nun ilminden hiçbir şeyi -dilediği müstesna- kimse bilgisi içine sığdıramaz. O’nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır. Onları korumak kendisine zor gelmez. O yücedir, mutlak büyüktür”.

Dikdörtgen panoların her iki yanında iki adet altın yaldızlı küçük birer tromp bulunur ve iç yüzeyleri rumi motiflerle ve istiridye kabuğu tarzında süslenmiştir. Kubbe kasnağında, rumi motifleriyle biten dilimli kemerlerin arasında sekiz pencere bulunmaktadır. Her iki kemer arasında ikişer pencere yer alır. Sivri kemerli pencereler ahşap çerçeveli cam pencerelerle kapatılmıştır (Resim 33).

Kubbe iç yüzeyi alçı ile kaplanmıştır. Kubbenin merkezi, iç kısımda iki halka şeklinde oluşturulmuş oval formlu alçı bir madalyon ile süslenmiştir. İç daire, rumi motifleriyle bezenmiş ve bu süslemenin çevresi, yine rumi motifleriyle çevrelenmiş bir çerçeve ile belirginleştirilmiştir. Madalyon, bir Kur'an ayetiyle süslenmiştir (Resim 34).

﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمُنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾⁴⁷

⁴⁶ Bakara Surası, Ayet, 255

⁴⁷ Haşır Suresi, Ayet, 22,23,24.

Türkçe Anlamı:

“O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah’tır; duyular ve akılla idrak edilemeyi de edileni de bilir. O rahmândır, rahîmdir. O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah’tır; egemenliğin mutlak sahibidir, her türlü eksiklikten uzaktır, esenlik verendir, güven sağlayan ve kendisine güvenilendir, görüp gözeten ve yönetendir, üstündür, iradesine sınır yoktur, büyüklükte eşi olmayandır. Allah onların yakıştırdıkları ortaklardan tamamıyla münezzehtir. O, takdir ettiği gibi yaratan, canlıları örneği olmadan var eden, biçim ve özellik veren Allah’tır. En güzel isimler O’nundur. Göklerdekiler ve yerdekiler hep O’nu tesbih ederler. O üstündür, hikmet sahibidir”.

Bu ayet, sülüs yazı stiliyle işlenmiş olup renkli bir kompozisyon içinde kırmızı bir zemin üzerine beyaz olarak yazılmıştır. Kur'an metninin harfleri birbirine oldukça yakın olarak yazıldığından, okunması zorlaşmaktadır. Daireyi çevreleyen süsleme, üç yapraklı rumi motiflerinden oluşmaktadır ve çerçeveden farklı bir renk kullanılmıştır. Bu ayrımı belirtmek için, süslemeler koyu kırmızı bir zemin üzerine beyaz daire biçiminde yerleştirilmiştir. Arka planda ise iki daireyi çevreleyen çerçeve motifini vurgulamak için mavi bir zemin üzerine beyaz renk kullanılmıştır.

Resim 33: Muradiye Camii Harim Genel Bakışı (Mohammed Aneb-2014)

Resim 34: Muradiye Camii Kubbeye Geçişte Tromplar (Mohammed ANEB-2014).

Kubbe Kasnağında Açılan Pencereleer:

Harimin duvarları, bir dizi pencere ile donatılmıştır. Doğu duvarında bir pencere ve yanında dolap yer almaktadır. Batı cephesinde üst kısmı kemerli dikdörtgen pencereler açılmış olup, kenarı rumi ve geometrik motiflerden oluşan bordürle sınırlandırılmıştır. Bu motifler, mavi bir zemin üzerine altın renkte işlenmiştir. Ayrıca, doğu duvarındaki dolap da aynı bodürle çevrelenmiştir (Resim 35,36).

Resim 35: Muradiye Camii Kubbe Kasnağında Açılan Pencereleer (Mohammed ANEB-2014).

Resim 36: Muradiye Camii Tromplardaki Süsleme Detayları (Mohammed ANEB-2014).

Mihrap:

Kıble duvarının ortasında, yarım daire formulu nişe sahip mihrap bulunmaktadır. Bu nişin derinliği 1,07 cm. açıklık genişliği 0,90 cm. ve yüksekliği 2,65 cm'dir. Niş, üst kısımda dilimli kemerle sonlandırılmış ve içerisi üç sıra mukarnasla bezenmiştir. Mihrabın her iki yanda birer sütunçesi bulunmaktadır ve 1,70 cm. uzunluğundadır. (Resim 37).

Her bir sütunçe, çan biçimli bir başlıkla sonlanmakta; gövdeleri ve yanları ise rumi motiflerle bezenmektedir. Bu motifler, yaprak ve bitki dallarından oluşmaktadır. Sütunların üst kısımları da aynı motiflerle süslenmiş dikdörtgen bir şeritle sonlanır. Mihrabın nişi, talik hatla yazılmış geniş bir kitabe kuşağıyla kaplanmıştır; burada

Kur'an metni bulunmaktadır. Niş kemerlerinin köşelikleri gül desenli birer rozet ile süslenmiştir (Şekil 14).

(كَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ)⁴⁸

Türkçe Anlamı:

“Zekeriyâ onun bulunduğu yere, mâbeddeki odaya her girdiğinde yanında (yeni) bir rızık bulur”.

Mihrap nişinin üzerinde sivri kemerli sağır bir niş yer almakta ve içerisinde sekiz kollu yıldız motifi yer almaktadır. Yıldızın her iki yanı rumi motiflerle çevrelenmiştir. Yıldızın iç kısmında, sülüs hatla yazılmış İhlas Suresi'nin harfleri bulunur; bu harfler, yıldız süslemenin başlarını oluşturur (Resim 38, Şekil 15).

(قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ)⁴⁹

Türkçe Anlamı:

De ki: “O, Allah’tır, tektir. Allah sameddir. Doğurmamış ve doğmamıştır. O’nun hiçbir dengi yoktur”.

Sağır nişin sivri kemerinin yüzeyi nesih hatlı Kur'an ayeti yazılı kitabe kuşağı ile tamamlanmıştır.

(الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ)⁵⁰

Türkçe Anlamı:

“Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah’ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler”.

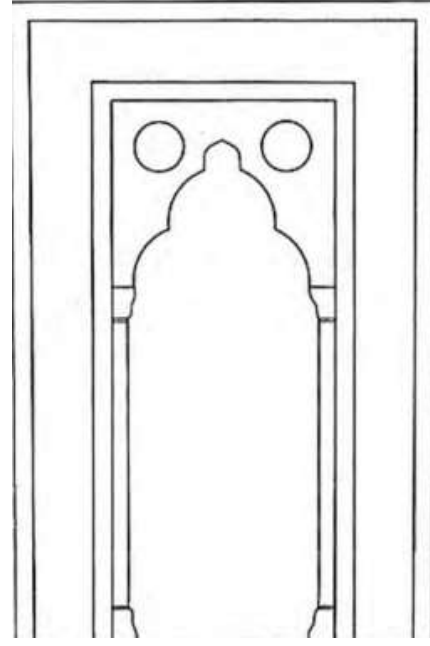
⁴⁸ Al-i İmran suresi, Ayet 37.

⁴⁹ İhlas Suresi.

⁵⁰ Al-i İmran suresi, Ayet, 191.

Resim 37 : Muradiye Camii Mihrabı
(Mohammed ANEB-2014).

Şekil 14 : Muradiye Camii Mihrabın
Çizimi (Mohammed ANEB-2014).

Resim 38: Muradiye Camii Mihrabın Nişi
(Mohammed ANEB-2014).

Şekil 15: Muradiye Camii Mihrabın
Nişi Çizimi (Mohammed ANEB-2014).

Mihrap, üzerinde sülüs hatla Kur'an ayeti ve metninin yazılı olduğu 40 cm. genişliğinde geniş bir kitabe kuşağı ile çerçevenmiştir.

(بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَأَفْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ
وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ ۗ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ ۗ مَلَأَ أَبْصَارَكُمْ إِبْرَاهِيمَ ۗ هُوَ سَمَّاكُمْ
الْمُسْلِمِينَ صدق الله العلي العظيم)⁵¹

⁵¹ Haj suresi, Ayet, 77,78.

Türkçe Anlamı:

“Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla, Ey iman edenler! Rükû edin, secdeye kapanın, rabbinize ibadet edin, dünya ve âhîret için faydalı işler yapın ki kurtuluşa eresiniz. Allah yolunda, gerektiği gibi cihad edin. Sizi O seçti ve size din konusunda hiçbir güçlük yükledi; ceddiniz İbrâhim’in dininde olduğu gibi. O size hem daha önce hem de bu Kur’an’da “müslümanlar” adını verdi.

Mihrabın üst kısmında, kitabe kuşağının merkezinde yer alan süslemeler; rumi motifleri ve hançer yapraklarıyla çevrelenmiş altıgen yıldız desenli bir daireyi içermektedir. Altıgen yıldızın iç kısmında ise bir rozet bulunur. Bu detaylı süslemelerin bir kısmı, tezhip sanatının incelikleriyle oluşturulmuştur. Rozet motifinin içindeki altıgen yıldız, yazılı bölümün iki parçasını birbirinden ayırır; bu bölüm, Kur’an-ı Kerim'den alınmıştır.

(وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ ۗ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا

Türkçe Anlamı:

“Allah yolunda, gerektiği gibi cihad edin. Sizi O seçti”.

Mihrabın etrafında dönen kitabe kuşağı, iki ana bölümden meydana gelmektedir. İlk iki süsleme, yeşil zemin üzerine altın renkte yapılmış, tekrar eden ve birbiri üstüne binen rumi motiflerinden oluşurken, dış bant kısmı ise yine yeşil zemin üzerine altın renkte, balık pulu formunu andıran küçük süslemelerle işlenmiş dar bir şerittir.

Kur’an metni, mihrabın etrafını saran şerit içine, oyma tekniğinde işlenmiştir. Oluşturulan oyuk, en fazla 1,5 cm. derinliğe sahiptir. Harfler düz bir biçimde yazılmış ve detaylarla ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. Metin estetik bir yapıda olup kelimeler belli bir düzene göre sıralanmış, aralıklar zemmet, fetha, kesra gibi kaligrafik

---

⁵² Haj suresi, Ayet 78.

işaretlerle tamamlanmıştır. Bazı harflerin başları bükülerek katlanmış ve özellikle dikey harflerde bu durum belirgin bir hal almıştır.⁵³

Mihrabın üst kısmında, her iki yanında yer alan dikdörtgenlerin altında bir nişi andıran desenler bulunmaktadır. Bu dikdörtgenlerin içinde, sülüs yazı stiliyle yazılmış Kur'an metni yer almaktadır. Mihrabın sağında bulunan ilk dikdörtgenin yanı sıra sol tarafta da bir yazı mevcuttur.

Sağ tarafta:

(إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ)⁵⁴

Türkçe Anlamı:

“Allah’ın mescidlerini ancak Allah’a ve âhiret gününe inanan”.

Sol tarafta:

(إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ)⁵⁵

Türkçe Anlamı:

“Sizin veliniz ancak Allah’tır ve peygamberidir”.

Mihrabın çevresindeki dikdörtgenlerin etrafında iç içe geçmiş, bitkisel motiflerle süslü bir dekoratif şerit bulunmaktadır. Bu mihrap, Osmanlı tarzındaki Sana'a camilerinin en göz alıcı mihrap nişlerinden biri olarak kabul edilmekte olup, Al- Bukayriyah Camii dışında Yemen'deki diğer camilerde benzeri bulunmamaktadır. Osmanlı ve Yemen tarzlarını birleştiren tasarımıyla, özellikle Yemen mihrap sistemine dış etkilerin entegrasyonunu göstermektedir. Mihrabın mukarnaslı nişi, Osmanlı mimarisinin karakteristik örneklerinden biridir. Bukayriyye'nin mihrap cephesinde de gördüğümüz sülüs ve talik hatların bir arada kullanılması, Osmanlı zanaatkarlarının Yemenli ustalardan etkilendiğini göstermektedir.

⁵³ Geylan Hamud GEYLAN, **Maharip Sana'a**, Bağdat Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Edebiyat Fakültesi, Irak, 2000, s.104.

⁵⁴ Tövbe Suresi, Ayet 18.

⁵⁵ Maide Suresi, Ayet 55.

Minber:

Mihrabın sağında caminin asıl minberi olmayan, sonradan eklenen bir ahşap minber bulunmaktadır.⁵⁶ Cuma günleri, bayramlarda, güneş tutulması ve yağmur duası gibi özel günlerde hutbe için kullanılmaktadır. Aynı zamanda, müezzinlerin duyurular yapması ve insanlara ihtiyaç duyulan konularda bilgi vermesi amacıyla da kullanılmıştır (Resim 39,40).

Resim 39: Muradiye Camii Minbere Genel Bakışı (Mohammed ANEB-2014).

Resim 40: Muradiye Camii Minbere Yakın Bakışı (Mohammed ANEB-2014).

Müezzin Mahfili:

Mahfil, Beyti El Salah'ın kible duvarının karşısındaki güney duvarında, sivri kemerli bir niş içinde konumlanmaktadır. Kemerin alınlığı, muazzam geometrik süslemeli bir dikdörtgen bordür ile çevrelenmiştir. Kemerin kilit taşı hizasında bu dikdörtgen bordürün bitiminden dışarıya doğru uzanan, zeminden 1,12 m. yukarıda bir çiçek motifini andıran süsleme bulunmaktadır. Mahfilin duvarında renkli cam işlemeli alçıdan yapılmış bir pencere yer almaktadır ve arkadan, bir ahşap küpeşte ile desteklenmiştir.

⁵⁶ GEYLAN, a.g.e., s.104.

Elmusvede Elsinaniyesi'nde mahfilin adından bahsedilmiş, mescidin güney duvarında yükseltilmiş bir mahfil bulunduğu, Sinaniye'de de bahsedilen işlevi ve kullanımı anlatılmıştır. Mahfilin ve minberin iki müezzinin de mesaj iletmek veya yukarı çıkmak için gerektiğinde kullanabildiğini göstermektedir (Resim 41).⁵⁷

Resim 41: Muradiye Camii Müezzin Mahfiline Genel Bakış (Mohammed ANEB-2014).

Abdesthane ve Helalar:

Muradiye Camii'nin doğu tarafında yer alan tuvaletler dört adet abdest alanı içermektedir. Ayrıca, camiinin arka kısmında da hela alanları bulunmaktaydı. Ancak bu hela yerleri tamamen yenilenmiş ve her biri dikdörtgen bir alan şeklinde, yarım daire biçiminde bir kemerle örtülmüş, önünde ise bir duvarla kapatılmış sekiz farklı hela yerine dönüştürülmüştür. Elmusvede Elsinaniyesi'nde belirtildiği üzere, bu alanların işlevi, abdest almak isteyenlerin ihtiyaçlarını karşılamak, pislik ve necasetten

⁵⁷ Müsvedde Elsinaniye, **Murad Paşa Vakfı**, Elmedresi El Muradiye. s 436.

arındırmak, gusül yapmak isteyenlere olanak sağlamak ve diğerk dinî gerekleri yerine getirmektir.

Ayrıca, buradaki boşluklar, ayakkabı çıkarma gibi içeri girip çıkanların ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmaktaydı. Bu abdest yerleri, Murat Paşa'nın Camii için Silah Kasrı'ndan sağladığı bir su kaynağı ile beslenmekteydi. Bahsi geçen kaynak, doğuda Nukum Dağı yamaçlarından çıkarak batıya doğru ilerleyip Muradiye Camii'ne ulaşmaktaydı. Ancak, bu su yolunun izleri zamanla kaybolmuş ve su kaynağı kurummuştur (Resim 42).

Resim 42: Muradiye Camii Helalara Genel Bakış (Mohammed ANEB-2014).

1.1.3. Cenah Camii

Yapının Adı: Cenah Camii

Şekil No: (16 – 23)

Resim No: (43 – 57)

Adresi: Eski Sanaa Şehri, Sanaa, Yemen

İnşa Tarihi: 16. yüzyıl

Mimarı: Bilinmiyor

Bânisi: Bilinmiyor

Vakfiyesi: Bilinmiyor

Onarımlar: Bilinmiyor

İnceleme Tarihi: Temmuz 2023

Yapının Konumu:

Cenah Camii, Sana'daki Ulu Cami'nin doğusunda, Tuz Pazarı'nın güney kesiminde yer almaktadır. Doğu kısmında, Müzzehhep Camii ile bitişiktir ve bu iki yapı arasında yalnızca bir koridor bulunmaktadır. Söz konusu koridorun kuzey kesimine yakın bir konumda, baldeken tarzı kaide üzerinde yer alan ve iki yarım daire kemerden oluşan minare, iki camiyi birbirine bağlamaktadır. Ziyaretçiler, Tuz Pazarı'nın sonundaki camiye ulaşmak için kemerli bir açıklıktan geçmektedirler (Resim 43, Şekil 16).

Resim 43: Cenah Camii Kuş Bakışı Görünüşü (Google Earth).

Şekil 16: Cenah Camii Konumu (Google).

Caminin Banisi:

Cami, 991 H. / 1583 M. tarihlerinde hayatını kaybeden ve caminin yanındaki alana defnedilen Şeyh Mohammed bin Mohammed bin Ahmed Cenah el-Damadi el-Kadri'ye aittir. Bu bilgi, beyaz bir balak taşına kaydedilmiş ve şu an harimin güney cephesinin avluya bakan duvarında bulunan bir mezar taşında yer almaktadır. Adı geçen mezar taşı sonradan buraya taşınmıştır. Tarihi kaynaklar, caminin banisiyle ilgili somut bir bilgi sunmamaktadır. Ancak, bu yapı, belirtilen camiyle ilişkilendirilebilecek bir yapıya işaret etmektedir.

İnşa Tarihi:

Yapının inşasıyla ilgili bir kitabesi mevcuttur. Tarihçi Al-Razi'nin "Sana'a Tarihi" adlı eserinde, bu caminin inşa ilk inşasının H. 380 ile 390 yılları arasına olduğu belirtilmektedir⁵⁸. Cenah Camii'nin eski bir cami zeminin üzerine yapıldığını düşündüren husus, avlusunun Tuz Pazarı seviyesinden yaklaşık bir metre daha aşağıda olmasıdır. Ayrıca, bu caminin genel seviyesi, 17. yüzyılda inşa edilen diğer camilere göre oldukça alçaktır⁵⁹. Cami 17. yüzyılın başlarına kadar küçük bir yapı olarak varlığını sürdürmüş olmalıdır. Osmanlı Devleti'nin Vezir Sinan Paşa döneminde, tarihi belgelerde yer aldığına göre, Cenah Camii'nin mezarlık kısmına kubbe eklenmesiyle ilgili olarak tarihçi El-Hajri'nin 'Sana Camileri' adlı eserinde detaylı bilgiler mevcuttur.

El-Kadı Ali bin Salih'in ifadelerine göre, belki de Sinan Paşa'nın da bu sebil ve hayır işlerinde payı olabilir. El-Hajri, Sana Camilerinde 1085 H. / 1674 M. tarihli bir belgeye dayanarak, bu caminin inşasının H. 10. yüzyılın sonlarına- M. 16. yüzyıla kadar uzandığını öne sürmüştü ve Sinan Paşa'nın burada bulunduğunu belirtmiştir. 16. yüzyılın sonlarında Sana'a'da bulunuyordu ve Yemen'deki şehrin güneyindeki iki kubbe yerine bir gölet eklenmesi gibi birçok esere imza atmıştı. Ayrıca, köşkteki

⁵⁸ ER-RÂZÎ, Ahmed b. Abdullah, *Târîhu Medîneti Şan'â* (nşr. Hüseyin Abdullah el-Amrî – Abdülcebbâr Zekkâr), San'a 1974, s.232.

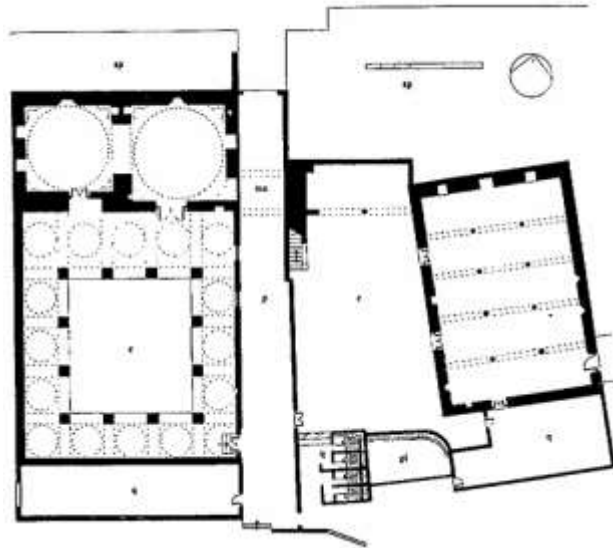
⁵⁹ SERJEANT, Robert Bertram, & Ronald Lewcoc, v.d., *San'â An Arabian Islamic City*. London, The World of Islam Festival Trust, 1983, s. 375.

göletin yanında bulunan Semsarah'ı inşa ettirmiş ve bu caminin tasarımını Osmanlı tarzında gerçekleştirmiştir.⁶⁰

Mimari Tanımı

Cenah Camii, Osmanlı'nın Yemen'deki ilk varlığı dönemine ait belirgin camilerden biri olarak kabul edilir ve Osmanlı mimarisinin klasik tarzını yansıtmaktadır. Sanaa'da konumlanan bu cami, Tuz Pazarı'nın güney kesiminde yer alır ve yanında yer alan Müzzehhep Camii ile komşuluk yapmaktadır. İki yapının arasında, iki yarım daire şeklindeki kemerle birbirine bağlanan uzun bir koridor bulunmaktadır.

Camiye erişim, minarenin kaidesinden yer alan bu koridordan sağlanmaktadır (Şekil 17). Bu 2,20 m. genişliğindeki geçit, ziyaretçilerin caminin minaresinin altından geçerek ilerlemelerine imkân tanır ve söz konusu minare, komşu camiye iki yarım daire şeklinde kemerle bağlanmaktadır. Bu koridor, sol tarafta tarihsel olarak daha eski olan Cenah Camii'ne, sağ tarafta ise koridorun doğu kısmında yer alan Müzzehhep Camii'ne açılmaktadır (Resim 44).

Şekil 17: Cenah Camii Planı (Geylan HAMUD, Maharib-i San'a 2004).

⁶⁰ ELHUCERI, a.g.e., s.46

Resim 44: Cenah Camii Genel Görünüş (Mohammed ANEB-2014).

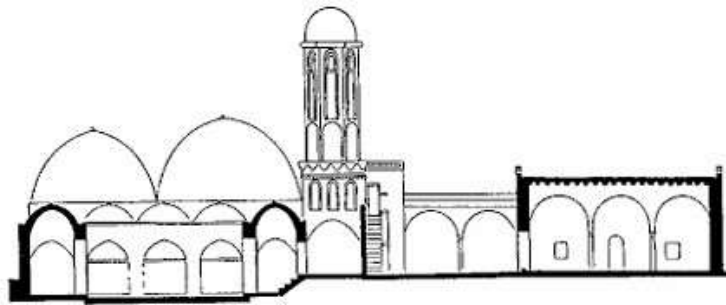

Resim 45: Cenah Camii ve Müzzehhep Camii Arasındaki Uzun Koridor (Mohammed ANEB-2014).

Dış Tasvir:

Bu caminin ana girişi doğu duvarının sonunda yer alır ve camiye giden tek giriştir. Üç basamaktan oluşan bir merdivene çıkan, sivri kemerli bir kapı açıklığından oluşan sade bir giriştir. Buradan taban seviyesi sokak zemininden daha alçak olan caminin avlusuna inilmektedir (Resim 45).

Caminin kuzey, güney ve batı cepheleri, yeni dükkânlarla tamamen doldurulmuştur. Yerleşimden uzak tek cephe ise doğu cephesidir. Ana giriş, caminin güney ucunda yer alır ve bu bölüm, basit taş kaplamalarla süslenmiştir. Herhangi bir dekoratif öge içermemekte ve günümüzde kapatılmış durumda olan iki adet yarım daire kemerli açıklık bulunmaktadır (Şekil 18).

Şekil 18: Cenah Camii Kuzey Cephe Kesiti (Geylan HAMUD, Maharib-i San'a 2004).

Avlu, harimin güney tarafında yer almaktadır. Avlu, dört taraftan çevrili olup, güney, doğu ve batı yönlerinden kuşatılmıştır. En geniş revak, son cemaat yeridir ve beş bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler, her biri beş alçak kubbe ile örtülmüştür. Diğer üç yöndeki revaklar, toplamda on bir alçak kubbe ile örtülmüş ve bu kubbeler konsollar üzerinde yükselmiştir (Resim 47-49).

Bu kubbelerin etrafında, dışarıdan alçı sıva ile kaplanmış bir dizi mukarnas bulunmaktadır. Kubbelerin üst kısmı da dışarıdan alçı sıva ile kaplanmıştır. Revakların avluya bakan bölümleri, üç kilitli kemerli pencerelerle çevrilmiş ve her bir pencere üç sivri kemerle dekore edilmiştir. Pencereler, dikdörtgen taş konsollara dayanmaktadır. Doğu ve batı koridorlarını örten kubbeler, kuzey ve güney koridorlarındaki kubbelere göre daha yüksektir (Resim 50-52).

Resim 46: Cenah Camii Avludaki Doğu Revağı (Mohammed ANEB-2014).

Resim 47: Cenah Camii Avludaki Revaklar (Mohammed ANEB-2014).

Resim 48: Cenah Camii Son Cemaat Yeri (Mohammed ANEB-2014).

Resim 49: Cenah Camii Son Cemaat Yeri (Mohammed ANEB-2014).

Resim 50: Cenah Camii Son Cemaat Yeri Kubbe İçleri (Mohammed ANEB-2014).

Resim 51: Cenah Camii Harime Açılan Kapısı (Mohammed ANEB-2014).

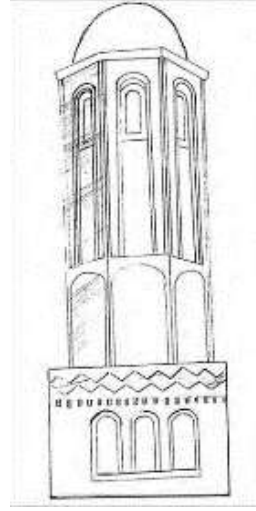
Minare:

Minarenin tarihi, Türklerin Yemen'de bulunduğu döneme, yani M. 17. yüzyıl / H. 11. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Minarenin konumu ve genel yapısı ise, dönemin diğer minarelerinden oldukça farklıdır. Cenah ve Müzzehhep camileri arasında konumlanmıştır ve iki camiye birbirine bağlayan yarım daire biçimli iki kemer üzerine kurulmuştur. İki caminin bulunduğu bölgenin genişliği 2,20 m. ve uzunluğu 3 m. iken, minarenin iki duvarının ucundaki taban genişliği 2,50 m'dir. Aynı zamanda, güneydeki minarelerle ilişkilendirilen duvarın üst kısmında yalnızca üst 0,80 cm'lik bir bölümde Habâş taşı kullanılmış, sonrasında ise tuğla tercih edilmiştir (Şekil 19).

Kaidenin kuzey ve güney cephelerinde, yarım daire kemerlerin tuttuğu üç açıklık bulunmakta, bu açıklıklar girintili süslemelerle, ardından mukarnası andıran ters üçgen motiflerle bezenmiş bir şerit ve minareye girişten başlayan süslemelerle donatılmıştır (Resim 46).

Resim 52: Cenah Camii Minaresi (Mohammed ANEB-2014).

Şekil 19: Cenah Camii Minare Çizimi (Mohammed ANEB-2014).

Avlunun kuzeybatı köşesinde bir geçit açıklığı bulunmaktadır. Alt bölümü altıgen yapıda olan bu geçit, üst kısmında yarım daire şeklindeki kemerlerle süslenmiş köşelere sahiptir. Üstteki pencereler, sivri kemerlerle çevrili olan bu köşelerle sonlanmakta ve minarenin üst kısmı çıkıntılı bir biçimde bitmektedir. Minarenin en üstünde ise yarım daire biçimli küçük bir kubbe bulunmaktadır. Bu minarede dikkat çeken özellik, bir şerefeye sahip olmamasıdır.

Bu durum, müezzinin içeride ezan okuduğunda sesin dışarı çıkmasını engeller. Ali Saeed Saif, minarenin asıl amacının ezan okumak olmadığını, içeride ezan okunması durumunda sesin dışarı çıkmayacağını belirtmiştir; bunun nedeni duvar yapısının sesi emmesi ve pencerelerin ses yalıtımı sağlamasıdır. Bu durum, minarenin aslında iki cami arasında bir işaretleyici olarak kullanıldığını göstermektedir⁶¹.

Dr. Ali Saeed, camilerin çarşıya yakın konumları ve çarşıdaki insanların iki caminin de girişini görmelerinin zor olmasını, geniş bir koridora işaret eden yüksek minarenin inşa edilmesine gerekçe olarak göstermektedir. Gelip geçenlerin minareyi görmesi ve bu minarenin iki caminin girişlerini işaret etmesi, bu tezin doğruluğunu teyit eder niteliktedir.

⁶¹ SEYF, a.g.e., s. 131

Harim:

Caminin iç mekânı, harim olan iki kubbe ile örtülü ilk birimden ve çevresinde dört revaklı bir avludan oluşan açık bir alandan oluşmaktadır. Birinci kısım, avluda bulunan açık revakla tasvir edilirken, ikinci kısım daha karmaşık bir yapıdadır. İki kare şeklindeki salon, yuvarlak kemerlerle birleştirilir; her biri kendine özgü bir kubbe ile örtülüdür. Bu kubbeler sivri kemerlerle taşınan özel girişlere sahiptir. Doğu salonu batı salonundan biraz daha geniş görünmektedir. Doğu taraftaki girişin yakınında, Şeyh Muhammed bin Muhammed bin Ahmed Cenah'a ait bir mezar taşı duvara sabitlenmiş şekilde durmaktadır (Resim 53-54).

Yan yana iki kubbe ile örtülü yatay dikdörtgen formlu harim mekanındaki kare formlu ve kubbeli iki alan, mihraba dik bir yuvarlak kemer ile birbirine bağlanmaktadır. Bu kubbeli mekanların birer adet sivri kemerli girişi bulunmaktadır.

Resim 53: Cenah Camii Harim Mekanı (Mohammed ANEB-2014).

Resim 54: Cenah Camii Harim Mekanı Kubbe Kasnağı ve Trompları (Mohammed ANEB-2014).

Doğu Harim:

Yapı, kenar uzunluğu 6 m. olan bir kare formunda tasarlanmıştır ve dört köşesi üzerine oturan yarım küre kesitli bir kubbe ile kapatılmıştır. Kubbenin çevresinde hem aydınlatma hem de havalandırma için tasarlanmış olan pencereler bulunmaktadır. Diğer pencereler ise tamamen kapalı olup, üzerlerinde akantus ve palmet yapraklarından oluşan bitkisel motifler bulunmaktadır.

Bu pencerelerin üstünde geometrik motiflerle süslenmiş bir alçı bant yer almaktadır. Bu bant, üçgen mukarnas sıralarını andıran tekrarlanan üçgenlerden oluşmaktadır. Kubbenin merkezindeki madalyonda, geniş daire içinde yer alan İhlas Suresi'nin epigrafik bir kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabe Celi divani hattıyla yazılmış olup, harflerin uçları sekiz köşeli yıldız olacak şekilde bir araya getirilmiştir (Resim 55).

Resim 55: Cenah Camii Kubbe Merkezindeki Madalyon
(Mohammed ANEB-2014).

Kıble duvarındaki salonun ortasında duvar kalınlığından 20 cm. uzaklıkta, oldukça sade bir tasarıma sahip yarım daire planlı mihrap bulunmaktadır (Resim 56). Mihrabın iç kısmında, yarım daire planlı sivri bir kemer yer alır ve açıklığı 90 cm. olup derinliği 60 cm.dir. Üzerinde mescidin yarı açık kubbesi bulunmaktadır. Mihrap alınlığında sülüs hatla yazılmış üç satırdan oluşan siyah bazalt taşından oluşan dikdörtgen bir levhanın içerisinde aşağıdaki metin yazmaktadır (Şekil 20,21):⁶²

1- الفاتحة الى حضرة النبي محمد.

2- صلى الله عليه وسلم.

3- والى نية صاحبة.

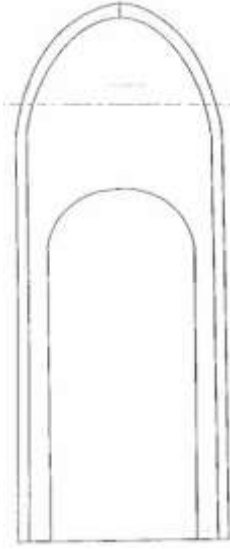
Türkçe Anlamı:

“Peygamberimiz Hz. Muhammed'e, (Allah'n salatı ve selamı üzerine olsun),
ve sahibinin niyetine Fatiha”

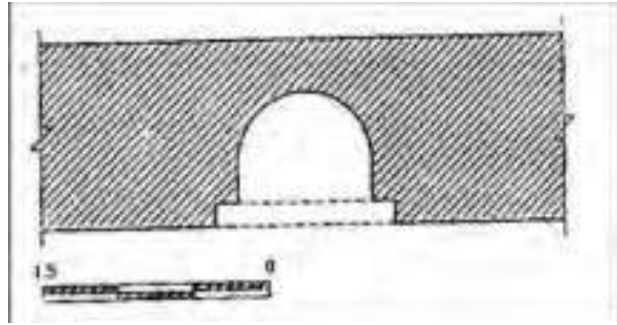
⁶² Geylan a.g.e., s. 106. (Tarihçi Geylan Hamud'a göre bu siyah bazalt taş levha, bulunduğu yerde daha önce var olan bir mezara aittir. Mezardan alınarak buraya yerleştirildiğini ifade etmektedir.

Resim 56: Cenah Camii Harim Mekanı Doğu Salondaki Sade Mihrabı (Mohammed ANEB-2014).

Şekil 20: Cenah Camii Doğu Mihrabı Çizimi (Geylan HAMUD, Maharib-i SAN'A 2004).

Şekil 21: Cenah Camii Doğu Mihrabı Kesiti (Mohammed ANEB-2014).

Batı Harimi:

Salonun kubbe merkezinde, yıldız formlu madalyon bulunmaktadır. Madalyon, delikli ve noktalı bir zemin üzerine yerleştirilmiş olup, içinde İhlas Suresi yazılıdır. Kible duvarındaki salonun ortasında ise duvar kalınlığından 20 cm. uzaklıkta, oldukça sade bir tasarıma sahip yarım daire planlı mihrap bulunmaktadır. Mihrabın iç kısmında, yarım daire planlı sivri bir kemer yer alır; açıklığı 90 cm. genişliğinde ve 60 cm. derinliğindedir.

Mihrap alınlığındaki kitabe, sülüs hattıyla yazılmış üç satırdan oluşmaktadır ve siyah bazalt taşından yapılmış dikdörtgen bir levha görünümündedir (Şekil 22,23):

- ١- بسم الله الرحمن الرحيم وصلى الله على سيدنا محمد
- ٢- القبة في صنعاء اليمن .....
- ٣- المراد بن سليم أمير الأمراء المؤمن
- ٤- ...

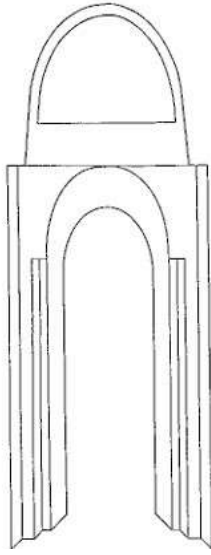
Türkçe Anlamı:

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla, ve Allah’ın salatu Efendimiz Muhammed’in üzerine olsun, Kubbe-i Yemen San’a’da ... , güvenilir emirlerin emiri Selim oğlu Murad ...”.

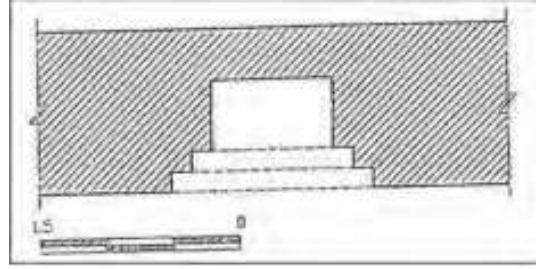
Kitabeden Cenah Camii, Osmanlı padişahlarından Sultan III. Murad (1574-1595) dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. (Resim 57).

Resim 57: Cenah Camii Harim Mekanı Batı Mihrabının Kitabesi (Mohammed ANEB-2014).

Şekil 22: Cenah Camii Harim Mekanı Batı Mihrabı Çizimi (Mohammed ANEB-2014).

Şekil 23: Cenah Camii Harim Mekanı Batı Mihrabı Kesiti (Mohammed ANEB-2014).

Hamamlar:

Güney revak bölümünün sonunda, ardışık bir düzenle yerleştirilmiş yeni su musluklarının bulunduğu bir dizi revak yer almaktadır. Bu bölümden birkaç basamakla ulaşılan su havuzu, kısa taş duvarlarla çevrilmiş ve düz bir tavanla örtülmüştür. Bu yapısal düzenlemeler, hamam bölgesine yönlendirilmektedir.

1.1.4. El-Müzzehhep Camii

Yapının Adı: El-Müzzehhep Camii

Şekil No: (24)

Resim No: (58 - 67)

Adresi: Eski Sanaa Şehri, Sanaa, Yemen

İnşa Tarihi: 16. Yüzyıl / H. 10

Mimarı: Bilinmiyor

Bânisi: Bilinmiyor

Vakfiyesi: Var

Onarımlar: 1357 H. 1938 M.

İnceleme Tarihi: Temmuz 2023

Yapının Konumu:

Tuz Pazarı'nın güneyinde bulunan bu cami, Cenah Camii ile aynı konumu paylaşmakla birlikte, aralarındaki tek fark minarenin başladığı yerde yükselen ortak bir koridor olmasıdır. Bu cami, erken dönem Osmanlı dönemine kadar uzanan camilerden biridir.

Caminin Banisi:

Tarihçi Al-Hajari'nin eserlerinde 14. yüzyılın başlarında vakıf hâkimi Hüseyin bin Ali al-Umra'nin bu yapıyı onardığı, onarımların bir kısmının vakıf gelirleriyle karşılandığı, geri kalanın ise tüccarlar tarafından finanse edildiği belirtilmiştir. 1357 H. 1938 M. yılında ise önemli bir onarım gerçekleştirilmiş ve bu onarımı Hacı Abdullah Aslan yapmıştır.

İnşa Tarihi:

Caminin inşa süreci ve mimarıyla ilgili net bilgilere tarihi kaynaklarda rastlanmamaktadır.

Mimari Tanımı:

Dış Tasvir:

Cami, H. 14. yüzyılın başlarında / M 20. yüzyılda kapsamlı bir restorasyona tabi tutulmuştur. Mimari tarzı, Osmanlı dönemi öncesindeki yerel Yemen camilerinin mimarisine benzerlik göstermektedir. Cami, batı tarafında geniş bir ibadet alanına sahipken, güney kısmında ise açık bir avlu bulunmaktadır (Şekil 24, Resim 58).

Şekil 24: El-Müzzehhep Camii Planı (Geylan HAMUD, Maharib-i SAN'A 2004).

Resim 58: El-Müzzehhep Camii Ve Ortak Minaresi Genel Görünüş (Mohammed ANEB-2014).

Mescidin iç avlusu, başlangıçta güneyde konumlanmasına rağmen, mescidin genişlemesiyle bu alan harime dahil edilmiştir. Batı tarafında ise düzensiz bir dikdörtgen şeklinde açık bir avlu eklenmiş durumda; yaklaşık 20 m. uzunluğunda ve 9 m. genişliğindedir. Bu avlunun güney bölgesinde, yarım daire kemerlerle açılan bir alan bulunmaktadır. İki yarım daire kemerin sonunda, camiye ait hamamlar bulunur; bu eklemeler daha sonradan yapılmıştır.

Avlunun kuzey kısmında, avluya açılan bir çatı bulunmakta; bu çatı, yine yarım daire kemerlerle desteklenmiş olup, ortada kısa bir sütuna dayanmaktaydı. Ancak günümüzde bu çatı kapalı durumda olup; batı ucunda bir kapısı ve birinci kemerin ortasında küçük bir penceresi mevcuttur. Avlunun batı duvarı ise, mescidin ana giriş kapısıyla aynı hizada yer almakta olup, metal işlemeli yarım daire şeklindeki pencerelerle donatılmıştır (Resim 59,60).

Resim 59: El-Müzzehhep Camii Avlusu Batı Duvarındaki Girişleri (Mohammed ANEB-2014).

Resim 60: El-Müzzehhep Camii Batı Duvarındaki Güneybatı Girişi (Mohammed ANEB-2014).

Duvarın güney köşesinde yer alan giriş, camiye ulaşımı sağlayan ana kapıdır. Doğu duvarında ise ibadet alanına açılan üç farklı geçit bulunmaktadır: İlk geçit, 3,30 m. yüksekliğinde ve 1,15 m. genişliğindedir. Bu geçit, camiye özgü yarım daire şeklindeki süslemelerle dışarıdan taşlarla çevrelenmiş ve içerisinde renkli cam levhalarla kaplanmış bir pencereye sahiptir. İkinci geçit ise daha küçüktür; 1,80 m. yüksekliğinde ve 1,15 m. genişliğindedir ve ibadet alanının doğu duvarının ortasındadır.

Bu ikinci geçit, düz bir süslemeye sahip olup, taşıyıcı yükü azaltmak için düz ahşap bir tasarıma sahiptir. Dış kısmı siyah lav taşlarıyla çevrelenmiştir. Üçüncü geçit ise, duvarın güney ucunda konumlanmış, diğerlerine göre daha küçük bir açıklığa sahip olup, yarım daire şeklindeki bir nişle çevrilmiştir.

Minare:

Bu minare, Cenah ve Müzzehhep camilerinin paylaştığı ortak bir minaredir; (Resim 61).

Resim 61: El-Müzzehhep Camii Minaresi (Mohammed ANEB-2014).

İç Tasvir

Harim:

Harim mekânın ilk alanı, kuzeyden genişletilmiş ve şu anki boyutunun yaklaşık üçte biri kadar küçültülmüştü. Kible duvarı kuzeye taşınmış ve yeni eklemelerle mevcut açık avlu büyütülmüştür. Bu sayede Harim Mekânı, yaklaşık 20 m. uzunluğunda ve 10 m. genişliğinde bir dikdörtgen alan haline gelmiştir. Yeni eklenen açık avlu, doğuya uzanmaktadır. Harim mekânı, sekiz eşit parçadan oluşmaktadır. Her bölüm, siyah Habaş taşı üzerine yerleştirilmiş iki sütunun taşıdığı üç yarım daire kemerden oluşan tek bir parçadır. Harim mekânın merkezi kısmı, yapının orijinal inşa edilen kısmı olarak belirtilmektedir (Resim 62-64).

Resim 62: El-Müzzehhep Camii Harimi (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 63: El-Müzzehhep Camii Harimi (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 64: El-Müzzehhep Camii Harimi (Saeed MOHAMMED -2023).

İki sütunlu ve üç koridorlu cami, diğer bölümlere göre daha eski olan silindirik sütunlarıyla farklı bir yapı tarzına sahiptir. Habaş taşından yapılmış bu orta bölüm, diğer eklenmiş sütunlardan daha kısadır ve bu nedenle dikkat çekmektedir. Kuzeye doğru kaydırılan kible duvarı, bu kısa orta bölüme ek olarak kuzeydeki alana iki sahn eklenmesiyle yeniden düzenlenmiştir.

Güneydeki harim eklentisiyle birlikte, yapı üç sahna bölünmüş ve harim mekânı sekiz sahından oluşacak şekilde genişletilmiştir. Harim Mekânın çatısı, kiremit kaplı ahşap bir tavanla örtülüdür ve üzerinde alçı bir sıva tabakası bulunmaktadır.

Mihrap

Kuzey duvarının merkezinde, sadelikle öne çıkan bir mihrap yer almaktadır. Mihrap, yarım daire kemerli bir niş ve bunun etrafını saran dikdörtgen formlu yazı kuşaklarından oluşmaktadır (Resim 65). Mihrabın nişini çevreleyen unsurlardan biri, Besmele ve Ayet el-Kürsi'nin yer aldığı yazı şerididir. Bu yazılar, yeşil bir zemin üzerine altın yaldızla yazılmıştır. Yazı kuşağının çevresi mavi, beyaz, pembe ve sarı renklerle kullanılarak yapılan eşkenar dörtgen ve rumi motiflerden oluşan ince bir süsleme bordürü ile çevrelenmiştir. Mihrabın nişinin üst kısmında yer alan bordür, yarım daire kemerli tasarlanmıştır ve üzerinde Kuran ayetleri bulunmaktadır (Resim 66).

(قد نرى تقلب وجهك في السماء فلنولينك قبلة ترضاها فول وجهك شطر المسجد الحرام)⁶³

Türkçe Anlamı:

“Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir”.

⁶³ Bakara Suresi, Ayet 144.

Resim 65: El-Müzzehhep Camii Mihrabı (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 66: El-Müzzehhep Camii Mihrabı (Saeed MOHAMMED -2023).

Kuzey duvarındaki mihrap, oldukça sade bir tasarıma sahiptir. Mihrap, yarım daire biçimindeki bir nişi çevreleyen yuvarlak kemer şeklinde tasarlanmıştır. Mihrap nişinin sağ ve solunda silindirik formlu süslemesiz birer sütunçe bulunmaktadır. Bu sütunçelerin üstünde, yine yarım daire formlu bir yazı kuşağı bulunmaktadır. Kemerin sağ köşesinde "Allah", sol köşesinde ise "Muhammed" ismi bulunmaktadır.

Mihrap alınlığında yer alan dairevi şekilde iç içe geçmiş iki kitabe bulunur iç kısmında “Besmele” dış kısmında ise “İhlas Suresi” yazılıdır. Mihrap nişinin iç kısmında, yatay bir yazı kuşağıyla Sülüs hatta şu ayet yer almaktadır;

(كلما دخل عليها زكريا المحراب وجد عندها رزقا)⁶⁴

Türkçe Anlamı:

“Zekeriyâ onun bulunduğu yere, mâbeddeki odaya her girdiğinde yanında (yeni) bir rızık bulur”.

Bu yatay yazı kuşağına bitişik yarım daire formlu yazı kompozisyonu bulunmaktadır;

(ولذكر الله اكبر)⁶⁵

Türkçe Anlamı:

“Allah’ı anmak her şeyden önemlidir”.

Harim mekanının duvarlarının yaklaşık 2 m.lik bölümünü kaplayan alçı şerit, Nesih tarzında işlenmiş yazılarla süslenmiştir. Bu yazı şeridi, üst ve alt kısımlarından; mavi, beyaz, pembe ve sarı renkler kullanılarak yapılan eşkenar dörtgen ve rumi motiflerden oluşan ince bir süsleme bordürü ile çevrelenmiştir. Bu yazılı şerit, içeriği itibariyle doğu duvarının sonundan başlayarak kible duvarının boyunca batı duvarının başlangıcına kadar uzanır ve içeriğinde Kehf Suresi'nin son kısımlarını barındırmaktadır.

İbadet alanının duvarları, genişletme sırasında kible tarafında ve güneyde Kur'ani yazılarla süslenmiş bir şerit ile kaplanmıştır. Ancak bunlardan sadece doğu tarafındaki küçük bir bölümü ve batı tarafındaki küçük bir bölüm günümüze

⁶⁴ Al imran Suresi, Ayet 37.

⁶⁵ Ankebut Suresi, Ayet 45.

ulaşabilmiştir. Kalan bu kısım önceki yazının devamı olan Ayet-el Kürsi metnini içermektedir (Resim 67,68).

(ان الذين امنوا وعملوا الصالحات كانت لهم جنات الفردوس ... ولا يشرك بعبادة ربه احدا)⁶⁶

Türkçe Anlamı:

“İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara gelince, onlar için de konak olarak firdevs cennetleri vardır”.

Resim 67: El-Müzzehhep Camii Harimi Batı Duvarındaki Kitabe (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 68: El-Müzzehhep Camii Harimi Doğu Duvarındaki Kitabe (Saeed MOHAMMED -2023).

Hamamlar:

Camiye ait olan hamamlara, harim mekanının güney tarafına uzanan uzun bir koridor vasıtasıyla erişilebilmektedir. Bu hamamlar, camiye sonradan eklenen yapılar arasında yer almaktadır.

⁶⁶ Kehf Suresi, Ayet 107.

1.1.5. El-Bakiriyye Camii

Yapının Adı: El-Bakiriyye Camii

Şekil No: (25 – 42)

Resim No: (69 – 122)

Adresi: Eski Sanaa Şehri, Sanaa, Yemen

İnşa Tarihi: (1005 H / 1597 M)

Mimarı: Bilinmiyor

Bânisi: Vali Hasan Paşa

Vakfiyesi: Var

Onarımlar: (1297 H. / 1880 M.)

İnceleme Tarihi: Temmuz 2023

Yapının Konumu:

Bakiriyye Camii, çeşitli isimlerle anılmıştır. Tarihçi İsa bin Lütfullah'a göre, camiye "Medrese" ve "Vezir Medresesi" adları verildi; çünkü eğitim amacıyla kullanılmış ve ismi Vezir Hasan Paşa'ya atfedilmiştir. Ayrıca, Bakiriyye Medresesi olarak da adlandırıldı ve bazıları tarafından "Hanefi Camii" olarak da anılmıştır. Bunun sebebi, Osmanlıların benimsediği Hanefi mezhebinin öğretildiği bir yer olmasından kaynaklanmaktadır. Çeşitli tarihî kaynaklar, camiye "Kubbe" adını da vermişlerdir. El-Hacari, onu "Bakiriyye Kubbesi" olarak anmıştır.⁶⁷ İbn Lütfullah, başka bir yerde camiye "Kubbe" olarak tanımlamış ve adının neden "Kubbe" olarak anıldığını yapıdaki kubbenin öne çıkması olarak açıklamıştır. "Kubbe" adı, San'a şehrindeki bazı dini yapıların üzerinde büyük kubbe şeklinde yapılan ibadet yerlerine atfedilmiştir. Bunlar arasında, El-Muradiye Kubbesi, Talha Kubbesi, Mutavakkıl Kubbesi ve Mehdi Abbas Kubbesi bulunmaktadır⁶⁸.

⁶⁷ Gazi RECEB, Min Revaa Elimarah Elislamiyeh Fi Elyemen ElKubbeti Elbakriyye Fi Sana, Arkeoloji Bölümü, Sanat Koleji, Bağdat Üniversitesi, **El-Adab Dergisi**, (30), s.456, (1981).

⁶⁸ Bakiriyye Camii, çeşitli isimlerle anılmıştır. Tarihçi İsa bin Lütfullah'a göre, camiye "Medrese" ve "Vezir Medresesi" adları verildi; çünkü eğitim amacıyla kullanılmış ve ismi Vezir Hasan Paşa'ya atfedilmiştir. Ayrıca, Bakiriyye Medresesi olarak da adlandırıldı ve bazıları tarafından "Hanefi Camii" olarak da anılmıştır. Bunun sebebi, Osmanlıların benimsediği Hanefi mezhebinin öğretildiği bir yer olmasından kaynaklanmaktadır. Çeşitli tarihî kaynaklar, camiye "Kubbe" adını da vermişlerdir. El-

Mescid-i Bakiriyye, San'a şehrinin doğusunda, Silah Sarayı'nın yakınında bulunmaktadır. Silah Sarayı etrafındaki mahalle, San'a'nın en büyük mahallelerinden biri haline gelmiştir. Bu bölge, "Meydan Mahallesi" olarak bilinmektedir. Tarihçiler, caminin bulunduğu yerin eskiden San'a'da yaşanan veba sonrasında vefat edenler için büyük bir mezarlığa dönüştürüldüğünü belirtmektedir (Resim 69,70).

Resim 69: Bakiriyye Camii Genel Görünüşü (PHOTOGRAPHISCHE REISEN1901).

Resim 70: Bakiriyye Camii Kuş Bakışı Görünüşü (Google Earth).

Caminin Banisi:

Tarihçi Elhuceri "Sanaa'nın Camileri" adlı kitabında belirtildiğine göre, Bakiriyye adının kaynağı, Vezir Hasan Paşa'nın kölesi olan Bekir Ağa'ya dayanmaktadır. Vezir, Bekir Ağa'yı son derece sevmekteydi ve bir gün süvari birlikleriyle oynarken atı takılıp düşünce hayatını kaybetmişti. Bu durum Vezir'i derinden üzmüştü ve Bekir'in mezarı bu kubbenin doğusuna yapılmıştı. Daha sonra bu kubbeli bölüm ibadet için kullanılmaya başlandı ve adı efendisi Bekir'e ithafen Bakiriyye olarak değiştirildi."

Huceri, onu "Bakiriyye Kubbesi" olarak anmıştır.⁶⁸ İbn Lütfullah, başka bir yerde camiyi "Kubbe" olarak tanımlamış ve adının neden "Kubbe" olarak anıldığını yapıdaki kubbenin öne çıkması olarak açıklamıştır. "Kubbe" adı, San'a şehrindeki bazı dini yapıların üzerinde büyük kubbe şeklinde yapılan ibadet yerlerine atfedilmiştir. Bunlar arasında, El-Muradiye Kubbesi, Talha Kubbesi, Mutavakkıl Kubbesi ve Mehdi Abbas Kubbesi bulunmaktadır. İbn Dayr'ın belirttiği gibi, Bekir Ağa'nın vezir Hasan Paşa'nın kölesi olduğu ve ölümünün ardından mezarının üzerinde bir kubbe yapılarak anısına bir cami inşa edildiği tahmin edilmektedir.

Tarihçi Yahya bin al-Hüseyin, "Yemen Bölgesi Tarihi Hakkında En Yüksek Arzular" adlı kitabında Bakiriyye Camii'nin adının, yapımını denetleyen ve gözetleyen Bekir Ağa olarak bilinen kişiden kaynaklandığını belirtmektedir⁶⁹. Dr. Rabi Hamed Halifa da aynı görüşü paylaşır ve isminin, Bekir Ağa'nın ölümünden önce yapımına başlanmış olan bu caminin kendisine ithaf edildiğini ifade etmektedir⁷⁰.

İnşa Tarihi:

Caminin banisi Hasan Paşa, Sultan III. Murad'ın emriyle 988 H / 1580 M yılında Yemen'e vali olarak atanmıştır. Hasan Paşa, 12 Zilkade 988 H / 19 Aralık 1580 M tarihinde Salif Limanı'na ulaşmıştır. Yemen'de Bacler Balıkayla'da 25 yıl boyunca kalmıştır. Hasan Paşa'nın valilik dönemi (988-1013 H / 1580-1605 M), Osmanlı'nın Yemen'deki en güçlü olduğu devirlerden biridir⁷¹.

Osmanlı hakimiyeti zirveye ulaşmıştır. Hasan Paşa çeşitli mimari yapıları inşa etme ve tasarlama konusunda başarılı olmuş ve San'a şehri içinde ve dışında Taiz ve İbb gibi şehirlerde birçok mimari ve kentsel projeyi gerçekleştirmiştir. Bu nedenle birçok tarihçi, Hasan Paşa'nın Yemen'in ikinci fatihi olarak kabul edilmesini gerektiğini düşünmektedir.

Camin mihrabının niş cephesi ile kavsara başlangıcı arasındaki iki satırlık kitabenin sonundaki "tarihahu" kelimesinden sonraki son cümle olan " تراهم ركعا سجداً " ibaresi ebced hesap sistemine göre yapının inşâ tarih olan 1005 H. / 1597 M. yılına denk gelmektedir⁷².

⁶⁹ Yahya bin al-Hüseyin, **Gayet El-Emani Fi Ahbar El-Kutur El-Yemeni**, Dar El-Katib El-Arabi, Kahire, 1968, s.769

⁷⁰ HALİFA, a.g.e., s. 136.

⁷¹ Seyid Mustafa Selim, **El-Fetih El-Osmani El-Evvel Li El-Yemen 1538-1635**: Dar El-Emin, 5. Baskı, Kahire. 1999, s. 331

⁷² Bkz. Şekil-36.

Mimari Tanımı

Bakiriyye Camii'nin planı, iki ana bölümden oluşmaktadır. Kapalı olan harim bölümü (Yemen'in deyimiyle "Beytü's-Salât"), diğeri ise açık avludur (Yemen'de "es-Soh"). Ayrıca yapıya medrese ve türbeler eklenmiştir. Bu planlama, Osmanlı etkilerini taşıyan "Bursa tarzı" olarak bilinen üslubun Yemen'deki yansımalarıdır denilebilir (Şekil 25-28).

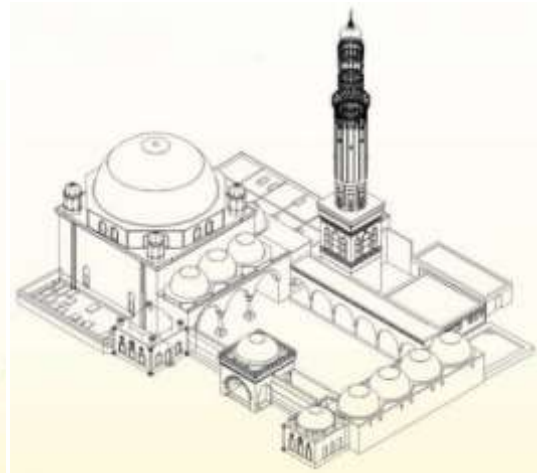
Şekil 25: Bakiriyye Camii Üstten Görünüşü. (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -

Şekil 26: Bakiriyye Camii Mimari Planı (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Şekil 27: Bakiriyye Camii Perspektifi. (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Şekil 28: Bakiriyye Camii Perspektifi. (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Dış Tasvir:

Ana giriş, avlunun batı duvarının ortasında yer almaktadır. Genişliği 2,19 m. olup, Habaş taşından inşa edilmiştir. Giriş açıklığının üzerinde bir kemer ve kemerin üzerinde bir lento bulunmaktadır. Giriş açıklığını, yelpaze şeklindeki dekoratif çiçek şekilleri çevrelemektedir. Giriş, sokak seviyesinden 20 cm. yukarıda olup, cami avlusuna açılmaktadır. Avlunun uzunluğu kuzeyden güneye 24,5 m. genişliği ise 20,5 m'dir. Giriş dört küçük payeye dayanan kare bir bloktan oluşmakta ve bu payeleri dört merkezli sivri kemerler taşımaktadır. Üzerinde sığ bir kubbe bulunmaktadır (Resim 71, Şekil 29).

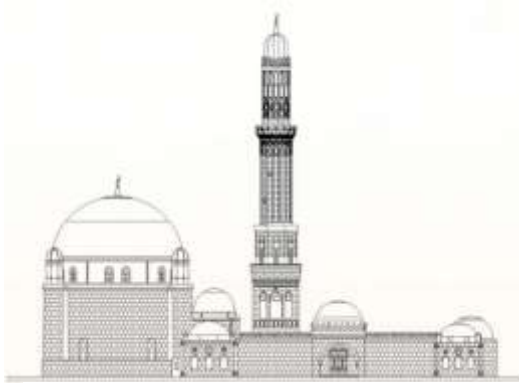
Baldeken batı duvarı, giriş bloğunu ikiye bölmekte ve girişin yarısı ile kubbenin yarısı dış cephede, diğer yarısı ise iç cephede bulunmaktadır. Giriş bloğunun kuzey cephesinde, biri caminin içinde, diğeri ise dışında bulunan iki sivri kemer yer almaktadır. Giriş kubbesinin karesi, üstte tepelik olup üç yapraklı bitki şekline sahip bir dizi mazgalla süslenmiştir. Kemer yüzeyleri ise, münavebeli siyah ve sarı renkli taşlarla tezyin edilmiştir (Resim 72-74, Şekil 30).

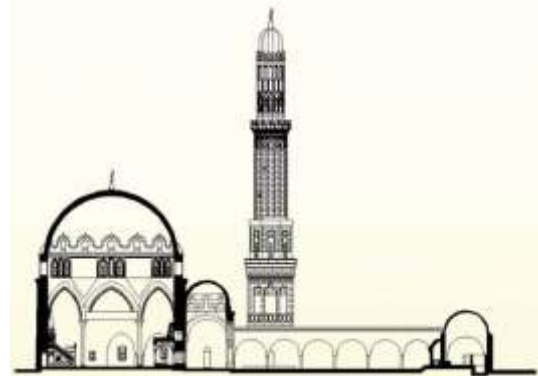
Resim 71: Bakiriyye Camii Genel Görünüşü (Mohammed ANEB-2014).

Resim 72: Bakiriyye Camii Tek revaklı kubbeli avluya giriş kapısı (Saeed MOHAMMED -2023).

Şekil 29: Bakiriyye Camii Batı Cephesi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Şekil 30: Bakiriyye Camii Batı Kesiti (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Resim 73: Bakiriyye Camii Baldeken Ana Giriş Kapısı Genel Görünüş(Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 74: Bakiriyye Camii Ana Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED -2023).

Dikdörtgen şeklindeki avlu ibadet alanının güneyinde yer almakta olup, 484,23 m² dir. Zemin, siyah Habâş taşlarıyla döşenmiştir. Avludaki çeşme Sultan II. Abdülhamid'in yaptırdığı restorasyonda ortaya çıkartıldığı bilinmektedir.⁷³ Avlu, kuzey ve doğu yönünde dik açılı iki revakla çevrilidir (Resim 75).

⁷³ Mohammed A'NEB, "El- Mesacidül Osmaniyye El-Bakiye bi Medinet-i San'a, Kahire Üniversitesi Arkeoloji Fakültesi, Mısır, 2014, s. 98.

Doğu revakı 109,63 metrekarelik bir alana sahiptir. Altı adet olan yarım daire kemerli açıklıklar, beş basit sütun üzerine dayanır ve bu revak, düz bir tavana sahip uzun bir koridordan meydana gelmektedir. Kuzeydoğu köşesinde, minareye ulaşan ve doğu yönü boyunca uzanan tuvaletler bulunmaktadır (Resim 76).

Resim 75: Bakiriye Camii Avlu Genel Görünüşü (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 76: Bakiriye Camii Doğu Revak Genel Görünüşü (Ahmet KUŞ -2011).

Son cemaat revağı Bursa tarzı plana sahip olup iki siyah Habaş taşı sütununa dayanan üç sivri kemerle avluya bakmaktadır ve üç büyük kubbe ile örtülü olup en büyüğü ortadakidir. Bu kubbelere pandandiflerle geçilmektedir. Taşıyıcı sütunların her biri kare bir kaideye, silindirik bir gövdeye ve bitki motifleriyle süslenmiş ters piramidal bir başlığa sahiptir. Revağın doğu köşesinde, caminin çatısına çıkan merdivenli bir kısım bulunmaktadır.

Revak zemini, avlunun seviyesinden yüksektir ve siyah Habaş taşlarla döşenmiştir. İki giriş kapısının dışarıdan genişliği 1,48 m ve içeriden genişliği 2,6 m'dir ve her birinin iki kemeri vardır. Doğu kapısının üzerinde yer alan arma Sultan

II. Abdülhamid tarafından yapılmış ve ortasında yer alan tuğrada "Al-Gazi" kelimesi yer almaktadır. Bu revağın süslemesi, Sultan II. Abdülhamid'in 1297 H. / 1879 M. yılındaki yenileme çalışmalarıyla yapılmıştır ve 20 m. uzunluğunda 6,5 m. genişliğindedir (Resim 77). Batı kapısı kemerinin ortasında, caminin ve okulun onarım ve yenilenmesinin tamamlandığını anlatan kitabe yer almaktadır (Resim 78).

Resim 77: Bakiriyye Camii Son Cemaat Yeri (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 78: Bakiriyye Camii Harimin Sağ Tarafındaki Girişi ve Kapının üzerindeki tuğradan ayrıntı(Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 79: Bakiriyye Camii Harimin Sol Tarafındaki Girişi ve Onarım Kitabesinden ayrıntı (Ahmet KUŞ -2011).

Camii'nin onarım kitabesinde geçen ' Nasr min Allah ' (نصر من الله) ifadesinden sonra ebced hesabı karşılığı tamamlandığı. 1298 H. / 1880 M. olarak belirtilmektedir (Resim 79).

Kubbe içerisindeki oyma işçiliği, kubbeler ve duvarlar üzerindeki detaylı süslemeleri ile bu revak, yerel motiflerin anlatımı bakımından önemlidir. Şemse, salbekler ve palmet motiflerini içeren kompozisyonlar, genellikle rumi motifler ile doldurulmuştur (Resim 80). Bu desenler, Tahiri dönemine ait olan Amiriya Okulu'nun (894 H. / 1488 M.) süslemelerine benzerlik göstermektedir. Yıldız desenleri, rumi ve palmet motifleri de Yemen'deki birçok yapıda kullanılmıştır; Zefar Zibeyn Camii'nin türbesi ve Felihi Camii'nin türbesi gibi yapılar buna örnektir (Resim 81). Geometrik

desenler kategorisinde, genellikle çok kollu yıldızlar, altıgen ve kesişen dairelerden oluşan süslemeler özellikle kubbeye geçişte pandantiflerde kullanılmıştır (Resim 82). Yazılı süslemeler, kubbe kasmağında ve kubbenin merkezine kadar süsleme kompozisyonlarının arasına serpiştirilmiştir ve ülüs hattıyla yazılmış Kur'an metinleridir (Resim 83).

Resim 80: Bakiriyye Camii Son Camaat Revakının Süslemesi (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 81: Bakiriyye Camii Son Camaat Revakın Kubbesinin Süslemesi (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 82: Bakiriyye Camii Son Camaat Revakın Kubbesinin Süslemesi (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 83: Bakiriyye Camii Son Camaat Revakın Kubbesinin Süslemesi (Saeed MOHAMMED -2023).

Batı tarafına bakan kemerin karnındaki Kur'an metni,

(هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ
هُوَ اللَّهُ الْخَلِيقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ)⁷⁴

⁷⁴ Haşr Suresi. Ayet, 23.

Türkçe Anlamı:

“O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah’tır; egemenliğin mutlak sahibidir, her türlü eksiklikten uzaktır, esenlik verendir, güven sağlayan ve kendisine güvenilendir, görüp gözeten ve yönetendir, üstündür, iradesine sınır yoktur, büyüklükte eşi olmayandır. Allah onların yakıştırdıkları ortaklardan tamamıyla münezzehtir”.

kubbenin etrafındaki bantta ise şu yazı vardır:

﴿ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا لِيُغْفَرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ وَيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَيَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا وَيَنْصُرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيمًا هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَرْدَادُوا إِيْمَانًا مَعَ إِيْمَانِهِمْ وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴾⁷⁵

Türkçe Anlamı:

“Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla, Senin geçmiş gelecek bütün günahını Allah’ın bağışlaması, sana nimetini eksiksiz vermesi, seni dosdoğru yolda yürütmesi ve Allah’ın sana güçlü bir şekilde yardım etmesi için sana apaçık bir fetih ihsan ettik. İmanlarına iman katsınlar diye müminlerin kalplerine huzur ve güven aşıl原因an da O’dur. Göklerin ve yerin askerleri yalnız Allah’a aittir ve Allah her şeyi bilmekte, yerinde yapmaktadır. Ayrıca kubbenin alt kenarlarını çevreleyen şeritte de şu Kur’an-ı Kerim yazısı yer alıyor”.

﴿ قُلِ اللَّهُمَّ مَلِكُ الْمَلِكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ تُؤَلِّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُؤَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَمِيَّتِ وَتُخْرِجُ الْمَمِيَّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴾⁷⁶

⁷⁵ Fetih Suresi, Ayet, 1-4.

⁷⁶ Al-i İmran Suresi, Ayet, 26-27.

Türkçe Anlamı:

De ki: “Ey mülkün gerçek sahibi olan Allahım! Mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini yüceltirsin, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Hiç kuşku yok sen her şeye kâdirsin.” “Geceyi gündüze katarsın, gündüzü de geceye katarsın. Ölüden diriye çıkarırsın, diriden ölüyü çıkarırsın ve dilediğine sayısız rızık verirsin”.

Batı kubbesinde bir Kur'an metni,

(شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَانِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ)⁷⁷

Türkçe Anlamı:

“Allah, hak ve adaleti ayakta tutarak, kendinden başka tanrı olmadığını bildirdi; melekler ve ilim sahipleri de bunu ikrar ettiler. (Evet) O’ndan başka tanrı yoktur; O mutlak güç ve hikmet sahibidir”.

Doğu kubbesinde ise bu Kur'an ayetleri yer almaktadır.

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ)⁷⁸

Türkçe Anlamı:

“Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah’ı anmaya KUŞun ve alışverişi bırakın. Bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır”.

Bu revağın kubbelerinde de Besmele'den sonra Kur'an'dan bu ayetler okunur.

⁷⁷ Al-i İmran Suresi, Ayet, 18.

⁷⁸ Cuma Suresi, Ayet, 9.

(بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِ كَمَشْكُوتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي رُجَاةٍ
الْرُجَاةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبْرَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ
نَارٌ نُوْرٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَلَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ) ⁷⁹

Türkçe Anlamı:

“Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla, Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir”.

(إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِّنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا وَهُمْ فِي مَا أُشْتَهَتْ أَنفُسُهُمْ خَالِدُونَ) ⁸⁰

Türkçe Anlamı:”

“Daha önce bizden en güzel sonucun vaadini almış olanlara gelince, işte onlar cehennemden uzak tutulurlar. Onlar cehennemın uğultusunu işitmezler, canlarının istediği nimetler içinde ebedî olarak kalırlar”.

Bu revağın cephesinde pencere ve kapı kemerlerinin yukarısında, içinde Ayet-el Kürsi'nin de bulunduğu geniş bir geometrik süsleme ve yazı kuşağı bulunmaktadır;

(اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ) ⁸¹

⁷⁹ Nur Suresi, Ayet, 35.

⁸⁰ Enbiya Suresi, Ayet, 101-102.

⁸¹ Bakara Suresi, Ayet, 255

Türkçe Anlamı:

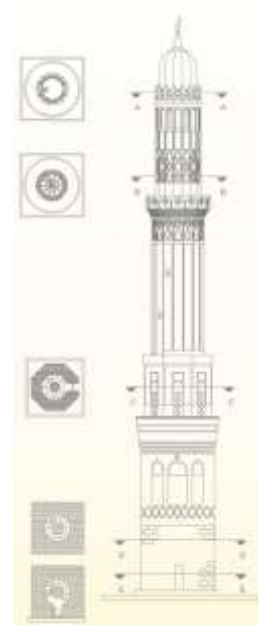
“Allah, O’ndan başka tanrı yoktur; diridir, her şeyin varlığı O’na bağlı ve dayalıdır. Ne uykusu gelir ne de uyur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’nundur. O’nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaath edemez. Onların önlerinde ve arkalarında olanları O bilir. O’nun ilminden hiçbir şeyi -dilediği müstesna- kimse bilgisi içine sığdıramaz. O’nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır. Onları korumak kendisine zor gelmez. O yücedir, mutlak büyüktür”.

Minare:

San'a'daki ünlü ince minarelerden biri olan bu minare, inşa edildiği zamandan beri herhangi bir değişikliğe veya yenilemeye uğramadan günümüze kadar ayakta kalmıştır. Bu nedenle inşa tarihi, camiiin inşa tarihi ile aynı olan 1005 H. 1596 M. yılı olarak tahmin edilmektedir. Minare, ibadet alanının doğu kenarındaki orta kısmın hemen yanında, avlunun doğu kenarının neredeyse tam ortasında bulunur ve harimden 2,60 m. uzaklıkta yer almaktadır. Batı duvarı, camii avlusunun duvarı ile hafif bir açı yapacak şekilde yürür ve yüksekliği 42 m.'ye ulaşmaktadır (Resim 84) (Şekil 31).⁸²

Resim 84: Bakiriyye Camii Minaresi (Saeed MOHAMMED -2023).

Şekil 31: Bakiriyye Camii Minare Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

⁸² SEYF, a.g.e., s. 122

Kaide:

Kare kesitli büyük bir kaidedir. Kaidenin bir kenar uzunluğu, 6,27 m. olup yüksekliği 11,50 m'dir. Batı duvarında 0,86 cm. genişliğinde ve 1,50 m. yüksekliğinde bir giriş bulunmaktadır. Alt kısmı taş ve üst kısmı tuğla ile tamamlanmıştır. Kare kaidenin dört cephesinde de üçer adet yarım daire formlu nişler bulunmaktadır. Bu nişlerin içine "Bismillahirrahmanirrahim, La ilaha illallah Muhammedun Rasulallah" yazılı yerleştirilmiştir.

(بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ)

Türkçe Anlamı:

“Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla, Allah’tan başka ilah yoktur, Muhammed onun resulüdür”.

Kaideden gövdeye geçişte dört cepheyi de dolaşan Ayet-el Kürsi yazı kuşağı yer almaktadır. Kaidenin güney kenarındaki düğümlü süsler, geometrik desenler ve altıgen yıldızlar yer almaktadır. Bu kısmın altında balık kılıçığına benzeyen zikzak desenler bulunmaktadır (Şekil 32, Resim 85).

Şekil 32: Bakiriyye Camii Minare Kaidesi Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Resim 85: Bakiriyye Camii Minare kaidesi (Saeed MOHAMMED -2023).

Gövde:

Gövde iki bölüme ayrılmaktadır; alt kısım kenarları sekizgen olup genişliği 2,36 m. olan bir yapıya sahiptir. Bir kenarında, 0,55 cm. genişliğinde ve 1,35 m. yüksekliğinde küçük bir kapı bulunurken diğer kenarlar, yarım daire kemer formulu düğümlü süslerle çevrelenmiştir. Bu düğümlü süsler, gövdeyi oluşturan tuğlaların arasına yerleştirilen geometrik motiflerle donatılmıştır.

Gövdenin üst bölümü, kenarları 16 adet olan ve her bir kenarında içine yerleştirilmiş bir geometrik motif ve karelerin arasında döşenmiş düğümlü süslerle dekore edilmiş yüksek bir yapıdır. Bu bölümün bazı kenarlarında, havalandırma ve aydınlatma için pencereler bulunur ve gövdenin yüksekliği 17 m.ye ulaşmaktadır. Bu haliyle minare Özdemir Camii'nin minaresi ile benzerlik gösterir ve daha sonra aynı tarz Müsa Camii, Mehdi Abbas ve Hızır Camii'nde de tekrarlanmıştır. Osmanlı tarzı, genellikle kalem şeklindeki gövde ve konik örtülü minarelerle tanınırken, burada Yemen'in dışındaki genel Osmanlı tarzından farklı olarak, özgün bir minare karşımıza çıkmaktadır (Resim 86).

Şerefe:

Gövdeye oturan şerefe, tuğlalarla yapılmış onaltıgen yapıların üzerine dayanır ve şerefe altı beş sıra mukarnasla donatılmıştır. 1,05 m. yüksekliğinde bir ve 30 cm. kalınlığında korkuluklarda Bursa kemerine benzer formda yan yana açılmış nişlerin içerisi, iç içe geçerek küçülen birer adet eşkenar dörtgen karolarla süslenmiştir. Şerefenin çevresi 20,40 m. olup, iç kısmında yapıya destek olan üçgen şekilli taş sütunlar ve üzerlerinde yuvarlak pencereler bulunmaktadır. Bu platformun iç kısmı, geometrik desenlerle süslenmiş 80 cm. genişliğinde bir havuzdur.

Gövdenin üstünde, beş üçgen mukarnas katmanına dayanan şerefe bulunmaktadır. Bu şerefe, on altı kenarlı çokgen şeklindedir ve çevresi 20,40 m'dir. Korkulukları, içi boş yarım daire kemerlerle süslenmiş ve iç yüzeyleri geometrik

desenlerle dekore edilmiştir. Bu şerefe, genişliği 80 cm. olan bir gezinti şeklindedir ve korkuluk yüksekliği 1,05 m'dir. Duvar kalınlığı ise 30 cm'dir (Resim 87).

Petek:

Şerefenin üstünde, her bir kenarı 0,85 cm. uzunluğunda ve 12 m. yüksekliğinde on altı kenardan oluşan küçük çokgen bir gövde bulunmaktadır. Sivri kemerli müezzin kapısı kuzeye doğru 1,65 x 0,65 m. boyutlarında açılmaktadır. Peteğin her kenarı iki katlı yarım daire formlu nişlerle hareketlendirilmiştir.

Alt kattaki her bir nişin içinde dikey yönde birbirine bağlı üçer adet eşkenar dörtgen bulunmaktadır. Üst kattaki nişler, iç içe geçen iki katlı yarım daire kemerli sağır nişler ve mazgal pencerelerle nihayete ermektedir. Pencereler açık ve kapalı olarak münavebeli sıralanmaktadır. Niş sırasının üstünde, dilimli kubbeye, zikzaklı şeritle geçilmektedir (Resim 88).

Resim 86: Bakiriyye Camii Minare Gövdesi (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 87: Bakiriyye Camii Minare Şerefesi (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 88: Bakiriyye Camii Minare Petegi (Ahmet KUŞ -2011).

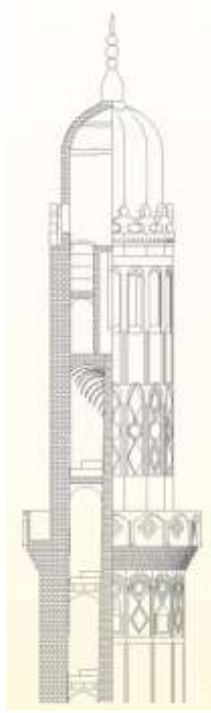
Külâh:

Minare, 1,45 m. yüksekliğinde, dilimli bir kubbe ile taçlandırılmıştır ve metal bir alem ile sonlanmaktadır. Doğu tarafında, kubbeyi çevreleyen şerefeye açılan bir kapı vardır.

Minareye çıkışta kullanılan merdivenin basamak sayısı 176 olup, her basamağın ortalama yüksekliği 0,25 cm'dir. Direk, tabanda 1,30 m. kenar uzunluğuna sahip kare şeklindedir ve 85 cm. genişliğinde bir geçiş alanı bırakmaktadır (Şekil 33).

Bu direk, gövdenin başlangıcıyla birlikte dönerek çevresi 4 m'ye ulaşır ve müezzin şerefesinde geçit genişliği 1,05 m'ye ulaşana kadar genişlemektedir. Minarenin gövdesinde kuzeye doğru bir eğim olduğu ve bunun aşırı yüksekliğinden kaynaklandığı görülmektedir. Yüksekliği 42 m'dir. Bu eğim, Salah al-Din Camii ve Medrese Camii minarelerinde de görülmektedir. Bu minarelerin eğimi hafiftir ve bunun nedeni, yüksekliğin yanı sıra arazinin doğası ve coğrafi faktörlerdir. Bu

uygulamanın nedeni, üç caminin (Bakiriya, Salah al-Din ve Medrese Camileri) birbirine yakın olmasıyla da doğrulanmaktadır (Şekil 33).

Şekil 33: Bakiriyye Camii Minare Külâhı Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Resim 89: Bakiriyye Camii Minare Külâhı (Ahmet KUŞ -2011).

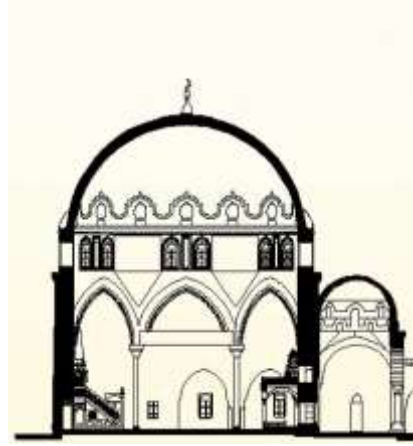
İç Tasvir

Harım:

Harım kare bir alanı kaplar ve yaklaşık 18 m. çapında yarım daire kesitli büyük bir merkezi kubbe ile örtülüdür. Mimar, Türk kubbelerinde yaygın olduğu gibi, kubbenin geçiş alanları olarak geniş köşe tromplarını kullanarak kareyi sekizgene dönüştürmüş ve kubbenin üzerine dikilmesine olanak tanımıştır. Her trompun iç kısmı, kalemişi ile renklendirilmiş ve yaldızlanmış, alçıdan yapılmış yedi sıra mukarnasla süslenmiş bir kemerin ortasındadır. Bu mukarnasların genel şekli, alttan bağlanmış asılı bir perdeye benzemektedir. Mukarnasların sonunda, aşağı doğru inen bir kuyruk şeklini alırlar ve bunların üstünde, iki simetrik çiçek ve rumi motiflerinden oluşan Türk tarzında yapılmış bir kuşak bulunmaktadır (Resim 90,91) (Şekil 34,35).

Resim 90: Bakiriyye Camii Harim Genel Görünüşü (Ahmet KUŞ -2011).

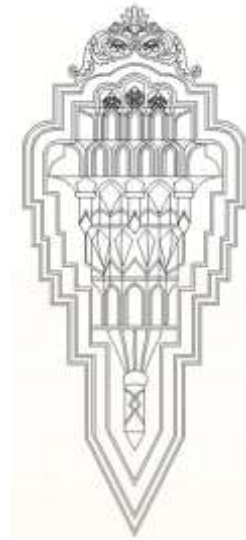
Şekil 34: Bakiriyye Camii Harim Kesiti (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Harimin duvarlarına bir grup pencere ve kapı açılmıştır. Alttan on pencere açılmakta olup, bunlar hariminin dört duvarına dağıtılmıştır ve iç mekanı aydınlatmak için kullanılmaktadır. Batı, doğu ve kuzey duvarlarında ikişer pencere bulunurken, güney duvarında dört pencere açılmıştır. Bu pencereler boyutları bakımından benzerdir; genişlikleri 1,25 m. ve yükseklikleri 2 m'dir. Dışarıdan demir bir örgüyle ve içeriden ahşap kanatlarla örtülüdürler.

Hariminin kubbe çemberinin altında kalan üst kısımda, sivri kemerli ve beyaz camla kaplı on altı dikdörtgen pencere yer alır. Üst kısımları, sarı renkte çiçek ve bitkilerden oluşan renkli camlarla süslenmiştir. Bu camlar, mavi bir arka plan üzerinde beyaz ve kırmızı renklerde üçgenlerle çevrilidir.

Resim 91: Bakiriyye Camii Harim Mukarnas Süslemesi (Saeed MOHAMMED -2023).

Şekil 35: Bakiriyye Camii Harim Mukarnas Süslemesi Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Bu büyük merkezi kubbe, iç kısmında alçı ve dış kısmında (Kadad)⁸³ ile kaplıdır. Kubbenin çapı yaklaşık 18.2 m'dir. Kubbeyi taşıyan dört geniş köşeli destek, kemerlerle işaretlenmiştir. Bu desteklerin üzerinde, kubbenin kasnağında yer alan, iç kısımda yuvarlak ve dış kısımda sekizgen şeklinde olan, toplamda 16 dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Her bir pencere, koni şeklinde bir çıkıntıyla çerçevelenmiş ve beyaz camla kaplanmıştır (Resim 92). Üst kısmı, mavi zemin üzerinde sarı papatya şeklindeki renkli camlarla süslenmiş, beyaz ve kırmızı renklerde üçgenlerle çevrelenmiştir. Her iki pencere arasındaki boşluk ve desteklerin köşeleri, palmet motifiyle kalemişi tekniğinde boyanarak renklendirilmiştir.

Bu süslemeler, iç kubbenin etrafında, dörtlü bir çerçeve içinde yer almaktadır. Kubbenin kasnağında bulunan bu pencerelerin üst kısmında, dişli bir bezeme şeridi bulunmaktadır, Bu şerit, dikdörtgen bir taban üzerinde duran çiçek motifiyle ve çeşitli meyve figürleriyle süslüdür (Resim 93). Bu süslemeler, kubbenin tamamı boyunca tekrarlanarak devam eder. Kubbe, Osmanlı mimarisinde yaygın olarak kullanılan Türk-Roma tarzında renkli ve işlemeli alçı süslemeler içermektedir. Kubbenin merkezini üçte biri iç içe geçmiş yazılarla çevrili büyük bir gül formunda madalyon süslemektedir. Bu yazılar, sülüs hat tarzıyla şu şekildedir (Resim 94).

---

⁸³ Yemenli inşaatçılar, üç bin yıldan uzun süredir yapı projelerinde Kadad kullanıyorlar ve bu bilgi nesilden nesile aktarılmıştır. Bunun en belirgin örneklerinden biri, kuzey ve güney Marib Barajı'nın bin beş yüz yıldan daha eskiye dayanan bariyerleridir. Kadad, kullanım, sertlik ve beyaz renk bakımından çimentoya benzeyen bir malzemedir. Sönmüş kireç ve alçı karışımıdır ve hamam duvarlarını, kubbelerin yüzeylerini, havuzları ve su depolarını kaplamak için kullanılır. Ayrıca evlerin, camilerin, hanların, surların ve su yapılarının (sarnıçlar, barajlar, kanallar, kemerler ve cami arıtma tesisleri) çatılarını kaplamak ve mimari yapıların çatılarına yağmur suyunu tahliye etmek için kullanılır. Su sızıntısını önlemedeki üstün yeteneği ve sağlamlığı nedeniyle tercih edilir. Bu malzemeyi uygulayan kişiye "mukadid" denir. Kadad, Saada şehri ve Al-Garas fırınlarından getirilen sönmemiş kireç (Cao) ve Dhahban ve Dharwan'dan gelen küçük kırılmış Habeş taşlarından yapılır. En iyi taş, Hamdan bölgesinden gelir. Kadad üretimi birkaç aşamadan oluşur: İlk olarak, sönmemiş kireç su eklenerek sönmüş kirece dönüştürülür. Sönmüş kireç, çok küçük kırılmış Habeş taşı ile (2/3 oranında) karıştırılır ve iyice karıştırılır. Toz su ile karıştırılır ve sert taş değirmenlerde iyice öğütülür. Hamur bir hafta mayalanmaya bırakılır. Kaplanacak zeminler ve yüzeyler temizlenir. İlk kat uygulanır ve üç gün kuruması beklenir. İkinci kat uygulanır ve ilk kat gibi işlenir, tahta bir levha ile düzeltilir. Bu kat kurduktan sonra üzerine kireç konur ve su serpilir. Aynı işlem bir veya iki hafta sonra tekrarlanır. Zeminler ve duvarlar, yüzeyler pürüzsüz ve yumuşak hale gelene kadar sürekli dairesel hareketlerle pürüzsüz, düz bir taşla ovulur. Kalan gözenekleri kapatmak için Kadad, inek yağı ve kemik iliği ile kaplanır. Bu işlem ihtiyaç duyuldukça tekrarlanabilir ve ayrıca cilalı yüzeylere parlaklık kazandırmak için de kullanılabilir. Ali Saeed Seyf, Eltoras Elşaabi Elmedi Li- Medinet Sanaa, Elssekafe Elşaabiye, 22. Baskı, 2023, s.34,35.

(بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ)⁸⁴

Türkçe Anlamı:

“Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla, O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah’tır; duyular ve akılla idrak edilemeyi de edileni de bilir. O rahmândır, rahîmdir. O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah’tır; egemenliğin mutlak sahibidir, her türlü eksiklikten uzaktır, esenlik verendir, güven sağlayan ve kendisine güvenilendir, görüp gözeten ve yönetendir, üstündür, iradesine sınır yoktur”.

Resim 92: Bakiriyye Camii Merkezi Kubbesi Al- (Bakiriya_Mosque,_Sana'a).

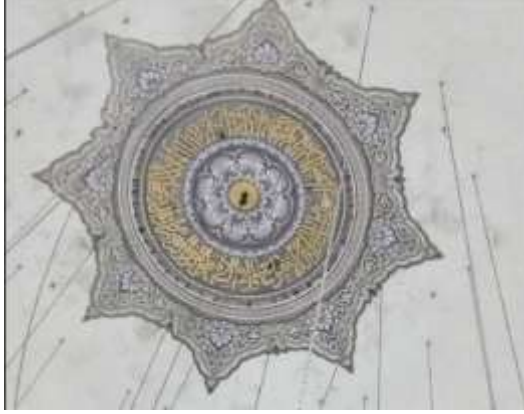

Resim 93: Bakiriyye Camii Merkezi Kubbesi (Saeed MOHAMMED -2023).

Kubbenin iç kısmının merkezinden, büyük bir zincirler asılı halde duran avizeye, tarihçi İbn Dâir "Yemen Bölgelerinde Muradi Fatihleri" adlı el yazmasında işaret etmiştir. Bakiriyye'nin sanatsal tanımı içinde bu avizenin açıklaması yer almaktadır. Bu avize, sekizgen çerçeveli bir metal yapıya sahiptir ve orta kısmında Arabesk motiflerle bezenmiş kabartmalar bulunmaktadır. Bu bölgeden rumi dallar

⁸⁴ Haşr Suresi, Ayet 22,23.

çıkar ve çeşitli çiçeklerle sonlanır; bu çiçeklerin arasında zambak çiçeği gibi çiçekler bulunmaktadır. Bu tarz, eserlere lale tarzı denmektedir. (Resim 95).

Resim 94: Bakiriyye Camii Kubbenin Merkezindeki Madalyon (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 95: Bakiriyye Camii Harimin Avizesi (Saeed MOHAMMED -2023).

Kıble duvarı olan harimin kuzey duvarında iki pencere bulunmaktadır. Mihrabın sağındaki pencerenin üstünde, içinde altıgen geometrik şekiller bulunan sivri bir kemer vardır. Bu şekiller, her birinin içinde farklı renkte küçük bir gül bulunan tekrarlanan boşluklardan oluşan şeritlerle içeriden kesilmiştir. Bu kemerin köşeleri, aralarında rumi motifi bulunan bitki süslemeleriyle süslenmiştir. Kemerin üstünde, yeşil zemin üzerine yıldızla işlenmiş Kur'an ayetinin yazılı olduğu bir şerit bulunmaktadır (Resim 96).

⁸⁵ (قَالَ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ)

Türkçe Anlamı:

“En iyi koruyucu Allah’tır. O, acıyanların en merhametlisidir.”

Pencere, yazı şeridinin tepesine kadar rumi motifleri bulunan bir çerçeve ile çevrelenmiştir. Mihrabın solundaki pencere, sağdaki pencere ile benzer süslemelere sahiptir, ve aynı Kur'an ayetinin yazılı olduğu bir şerit bulunmaktadır. Ancak kemerin iç kısmındaki süsleme, kesişen çokgen formlu kapalı şekil geçmelerdir (Resim 97).

⁸⁵ Yusuf Suresi, Ayet, 64.

Resim 96: Bakiriyye Camii Harimin Kuzey Duvar Penceresi (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 97: Bakiriyye Camii Harimin Kuzey Duvar Penceresi (Saeed MOHAMMED -2023).

Güney duvarında ise dört pencere bulunmaktadır, biri doğu ucunda, diğeri batı ucunda ve diğeri iki pencere ise müezzin mahfilinin altında yer almaktadır. Batı penceresi, ters ve düz dağıtılmış ok ucu motifleri olarak bilinen geometrik motiflerle süslenmiş, sivri bir kemerle taçlandırılmıştır. Kemerin köşeleri rumi motifleriyle süslenmiştir ve pencere yine rumi motifli bir bordür ile çevrilidir. Pencere, tepede sivri kemer içerisine yerleştirilen rumi motifleri ve bunun da üzerinde büyük bir palmet motifi ile taçlandırılarak sonlandırılmıştır (Resim 98).

Doğu penceresi, tasarım itibariyle batı penceresine benzer ancak kemerin dekorasyonunda farklılık göstermektedir. Kemer alınlığı kapalı şekil geçmeler ile geometrik tarzda süslenmiş, kemer köşelikleri ve pencere çerçeveleri ise rumi motifli kompozisyonlarla ve rumi motifli bordürle tamamlanmıştır (Resim 99).

Resim 98: Bakiriyye Camii Harimin Güney Duvar Penceresi (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 99: Bakiriyye Camii Harimin Güney Duvar Penceresi (Ahmet KUŞ -2011).

Müezzin mahfilinin altındaki iki pencereden batıdaki, ortasında bir gül bulunan altıgen yıldız biçiminde geometrik süslü kemerle taçlandırılmıştır. Kemerin köşesi ise rumi motifleriyle süslenmiştir. Doğudaki pencere alınlığı da içeride zıt konumlarda tırtıklı üçgenler biçiminde süslemelerle süslenmiştir ve köşelerinde rumi motifli kompozisyonlar vardır. Bu iki pencerenin de üzeri, sivri kemer içerisine yerleştirilen rumi motifleri ve bunun da üzerinde büyük bir palmet motifi ile taçlandırılarak sonlandırılmıştır (Resim 100,101).

Resim 100: Bakiriyye Camii Müezzîn Mahfilinin Altındaki Pencere (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 101: Bakiriyye Camii Müezzîn Mahfilinin Altındaki Pencere (Ahmet KUŞ -

Doğu duvarında iki pencere bulunmaktadır. Kuzey pencere alınlığı, geometrik olarak dağıtılmış arabesk süslemeleriyle süslenmiş sivri bir kemerle taçlandırılmıştır, özellikle beş zıt sıraya yerleştirilmiş üç yapraklı bitkisel kompozisyon dikkat çekmektedir. Bu süslemeler, kalemişi tekniğinde Türk-Roma tarzında yapılmıştır. Kemerin köşeleri de arabesk motiflerle süslenmiştir. Bunlar, iki arabesk kompozisyonun dört yapraklı birer çiçek tarzında çevrelediği süslemelerdir.

Kemerin üzerindeki merkezi dolgu, her biri yapraklı bitkilerle süslenmiş iki pano ile süslenmiştir. Pencere ayrıca tekrarlanan bir baklava biçiminde geometrik motiflerden oluşan dikdörtgen bir çerçeveye ile çevrilidir. Bu duvardaki güney penceresi, kuzey penceresine benzer; ancak kemerin iç tarafındaki süslemeler, her birinin içinde rozet bulunan geometrik kompozisyonları içermektedir (Resim 102,103).

Resim 102: Bakiriyye Camii Harimin Doğu Duvar Penceresi (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 103: Bakiriyye Camii Harimin Doğu Duvar Penceresi (Saeed MOHAMMED -2023).

Batı duvarında iki pencere bulunmaktadır. Kuzey penceresi, iç kısmında üst üste binen şekillerden oluşan belirgin geometrik sıva süslemeleri ile süslenmiş sivri bir kemerle taçlandırılmıştır. Bu şekillerin içinde küçük ve büyük daireler bulunmaktadır. Kemerin köşeleri, rumi motiflerle süslenmiştir. Kemer alınlığının her birinde mührü Süleyman olan küçük bir daire bulunmaktadır.

Bu pencere, rumi süslemelerinden oluşan bir çerçeve ile çevrilidir ve üstünde üç yapraklı bitki şeklini alan bir sıra üçgen bulunmaktadır. Güney penceresi, kuzey penceresine benzer, ancak kemer süslemelerinin bir kısmı Osmanlı dönemi ahşap minberlerinde görülenlere benzer, kapalı şekil geçmelerden oluşmaktadır (Resim 104,105).

Resim 104: Bakiriyye Camii Harimin Batı Duvar Penceresi (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 105: Bakiriyye Camii Harimin Batı Duvar Penceresi (Ahmet KUŞ -2011).

Harım kısmı'na açılan Güneydoğu

Harım doğu duvarının güney yarısında yer alan eyvan, 9,80 m. uzunluğunda ve 5,80 m. genişliğindedir. Harime bağlantılı olarak açılan bu eyvan, iki sivri kemerli açıklığa sahiptir. Sekizgen formlu sütun üzerine oturan sivri kemerler eyvanı, bir iki bölüme ayrılmıştır. Kible duvarına paralel bir biçimde yerleştirilmiş eyvanın üzerinde pandantiflerle geçiş yapılmış bir kubbe örter. Kuzey kubbenin tavanından asılı duran sekizgen avize, oymalı süslemelerle donatılmış küçük granatlarla süslenmiştir (Resim 106).

Güney duvarında, her biri sivri bir kemerle taçlandırılmış iki ahşap kapı kanadından oluşan iki benzer ahşap kapı bulunmaktadır. Her kanat, üstte ortasında büyük bir dikdörtgen panel bulunan üç panele ayrılmıştır. Bu panel, delikli bir tabana sahip, her biri içinde bir yıldız bulunan dört daireyle çevrili, metal kabarlara sahiptir. Kabaraların üst ve alt kısmı belirgin delikli süslemelere sahip bir metal şeritle çevrilidir. Şerit, yan yana bir araya getirilmiş küçük üçgen dolgulardan oluşur ve süslemeleri basit bir yıldız tabağının şekilleriyle temsil edilmiştir.

Alt şerit, üst şerite benzer ancak metal süslemelerden yoksundur. Bu üç şerit içeriden iki çerçevesi oyulmuş metal levhalardan oluşmaktadır. Kapının tamamı, tekrarlanan ajurlu rumi motifleriyle süslenmiş dört bakır şeritten oluşan sade bir levhayla kaplanmış ve bu şeritler çivilerle sabitlenmiştir (Resim 107,108).

Resim 106: Bakiriye Camii Harimin Güneydoğu Eyvanı (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 107: Bakiriye Camii Harimin Sol Tarafındaki Giriş Kapısı (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 108: Bakiriyye Camii Harimin Sağ Tarafındaki Giriş Kapısı (Ahmet KUŞ -2011).

Harimin her kapısının üzerinde, rumi ve geometrik motiflerle süslenmiş bir kemer bulunmaktadır. Kapı açıklığı, süsleme bordürleri ile çevrilidir. Çeşitli bitki ve geometrik motiflerle süslenmiş, birinci bordürde rumi motifleri, ikinci bordürde ise geometrik motifler yer almaktadır. Kemer köşeliklerinin üzerinde palmet sıralarından oluşan dikdörtgen bir alan bulunmaktadır. Bu kısmın üzerinde yer alan kemer alınlığında, ortada dilimli kemer formu panonun sağında ve solunda yine aynı dilimli kemerin $\frac{1}{2}$ si ölçülerinde iki adet yarım kemer yer almaktadır. Sürgit süsleme kompozisyonlarına örnek teşkil eden bu kemerlerin arasına altıgen formu ve rumi motif dolgulu iki adet rozet yerleştirilmiştir (Resim 109-111)

Resim 109: Bakiriyye Camii Harimin Sol Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 110: Bakiriyye Camii Harimin Sağ Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED -2023).

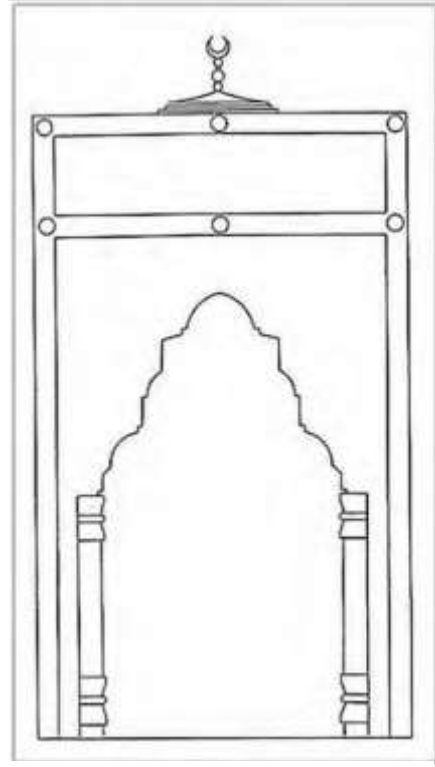

Resim 111: Bakiriyye Camii Harimin Doğu Duvardaki Kitaplık (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 112: Bakiriyye Camii
Mihrabı (Ahmet KUŞ -2011).

Şekil 37: Bakiriyye Camii Mihrabı
(Mohammed ANEB -2014).

وزير كريم غدا ... حسبنا أفاض النداء
فكم عابد زاهد ... به ود أن يعبدنا
وفي فتح كل الممالك ... أحيى وأفتى العدا
شرق نور القبول ... لهم فيه صدقا بدا
بني جامعا للا ... له وطرازه عسجدا
وفي الفتح تاريخه ... تراهم ركعا سجداً

Türkçe Anlamı:

Üçüncü şerit, ters bir kemer şeklinde olup üzerinde yazılar yer almaktadır. Altında Sultan Abdülhamid'in imzası bulunmaktadır. Bu metin, Sultan II. Abdülhamid'in 1297 H. / 1879 M. yılında camiyi yenileyip restore etmesinden sonra yaptığı eklemelerden biridir (Resim 113).

تاريخ ترمير هذا الجامع الملامع

سنة ١٢٩٧

غازي عبد الحميد الثاني

Türkçe Anlamı:

"Bu parlak camii tarih 1927 senesinde tamir edildi, Gazi II. Abdullhemid".

Resim 113: Bekiriye Camii Mihrap Kitabesi (Saeed MOHAMMED -2023).

Bu yazı şeridinin altında, doğaya yakın bir tarzda, bronz, nar, mavi, altın ve gri renkte yapılmış pileli perdelerin yağlı boya çizimleri bulunmaktadır. Tüm bu süslemeler Osmanlı Barok ve Rokoko stillerini andıran bir tarzda yapılmıştır. Bu dekorasyonu uygulayan sanatçı, mihrap nişinin içindeki alanı doğal bir sahnenin sanatsal bir resmiyle doldurmaya çalışmış, belki de bunun gün doğumunu, öğleni ve gün batımını ifade etmesini istemiştir. Bu, mihrap köşeliğinin sağ ve sol köşesine, dairevi güneşin dörtte birinin yerleştirilmesinden ve ışınlarının çıkmasından açıkça anlaşılmaktadır.

Güneş motifi, ortada, ışığın parladığı ve ışınların her yöne yayıldığı tam bir daire içinde ifade edilmiştir. Sonra, gün batımı aşaması gelir ve bu, güneşin doğuşuyla aynı tarzda ifade edilmiştir. Bu resmin amacı, namaz vakitlerini belirtmek olabilir.

Mihrabın alınlığı, iki benzer pano içerisine yerleştirilmiş sülüs yazısıyla süslenmiştir. Yazının etrafını çevreleyen bordürün içerisine dikdörtgen alınlığın hatlarını aşmayan eşit aralıklarla ve eşit büyüklükte yerleştirilmiş altı adet kabara motifi yerleştirilmiştir. Mihrap, sekiz yapraklı güllerin oluşturduğu daire biçimindeki geometrik süslemelerden oluşan, kalemişi tekniğinde yapılmış bir bordürle çevrilidir. Mihrabın taç kısmı alem şeklinin verildiği bir kompozisyon ile sonlanmaktadır. Bu mihrabın, Yemen'de El-Muradiyya Camii'nin mihrabı dışında başka bir örneği yoktur (Resim 114).

(قال الله تبارك وتعالى كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ)⁸⁷

Türkçe Anlamı:

“Zekeriyâ onun bulunduğu yere, mâbeddeki odaya her girdiğinde yanında (yeni) bir rızık bulur”.

Resim 114: Bakiriyye Camii Celi Sülüs Hatıyla Yazılmış Mihrap Ayeti (Ahmet KUŞ -2011).

Minber:

Mihrab'ın sağ tarafında yer alır ve Sultan Abdülhamid'in camide gerçekleştirdiği yeniliklerden biridir. Tarihsel kaynaklar orijinal Bakiriyya minberinden bahsetmemekte, bu nedenle muhtemelen ahşaptan yapılmış ve uzun ömürlü olmamıştır. Bu nedenle Sultan Abdülhamid bu mermer minberi ekletmiştir. Bu

⁸⁷ Al-i İmran Suresi, Ayet, 37.

mermer minber parlatılmış renkli taşlarla işlenmiş olup 3,10 m. Uzunluğunda 1 m. genişliğinde ve taban çevresiyle birlikte 3.50 m. yüksekliğindedir (Resim 115).

Resim 115: Bakiriyye Camii Minberi (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 116: Bakiriyye Camii Minberi Kapısı (Ahmet KUŞ -2011).

Minbere iki basamakla çıkılır, birincisi minberi taşıyan kaide genişliğinde, ikincisi ise minberin genişliğindedir ve birincisinden 0,10 cm. yukarıdadır. Minber kapısı, köşelerde iki kısa sütun üzerine oturan sivri kemerli dikdörtgen bir açıklıktır. Minber girişinin yüksekliği 1,75 m. ve genişliği 68 cm'dir. Kapının üstünde iki sıra mukarnas, onun üstünde palmet yaprakları sırası ve ardından büyük bir palmet yaprağından oluşan taç kısmı gelmektedir. Ortadaki en büyük yaprakta Besmele yazılıdır ve altında iki sıra halinde "La ilahe illallah, Muhammedun Resulullah" yazılıdır (Resim 116).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Türkçe Anlamı:

“Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla”

" لا إله إلا الله * محمد رسول الله "

Türkçe Anlamı

“Allah’tan başka ilah yoktur, Muhammed onun resulüdür”.

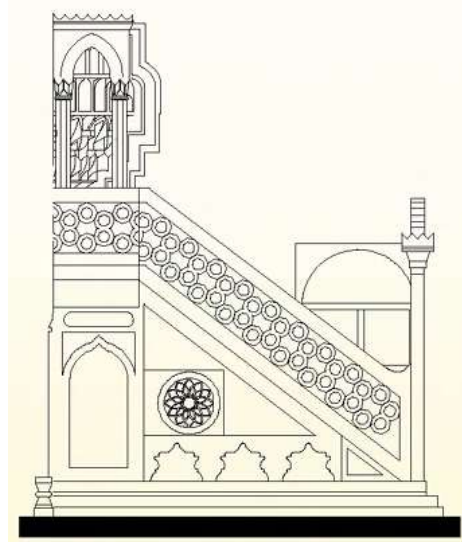
Minber kapısı, aralarında sol kanada bağlı ahşap bir direk bulunan iki ahşap kapı kanadından oluşur. Her kanat üç panelden oluşur; ortadaki en büyük ve dikdörtgen şeklindedir, üstünde ve altında iki kare panel bulunur ve çeşitli süslemelerle kaplıdır. Köşeleri üç bölmeli bir kemerle süslenmiştir ve ortasında altınla çizilmiş vazolarla çevrili sekiz köşeli bir yıldız vardır.

Açık yeşilin hakim olduğu bir arka planda, dikdörtgen panoların üst ve alt kısımlarında ortasında palmet motifi bulunmaktadır. Lale gibi yaprak ve çiçeklerden ve tütsülük motiflerinden oluşmaktadır. Minber kapısı, vaiz koltuğuna giden altı basamaklı bir merdivene açılmaktadır.

Merdivenin her iki yanındaki korkuluklar, mermer üzerine ajur tekniğinde oyulmuş yıldızlı ve dairevi geometrik süslemelerle süslenmiştir. İki aynalığın korkuluğu, uzunluğu 2,95 m. ve genişliği 0,59 cm. olan mermer bir blok olup, altı köşeli Mührü Süleyman şeklinde geometrik süslemelerle süslenmiştir. Aynı yerde, ortasında bir daire bulunan altıgen şekillerden. oluşan geometrik süslemeler de bulunmaktadır. Minber aynalıklarının alt kısmı, başı sivri dilimli bir kemerle sonlanan üç küçük niş ile süslenmiştir (Resim 117, Şekil 38).

Resim 117: Bakiriyye Camii Minberi Kapısı (Saeed MOHAMMED -2023).

Şekil 38: Bakiriyye Camii Minberin Çizemi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Köşk kısmı dört adet üçgen dandanlı başlıklı sütun tarafından taşınmakta ve dört sivri kemerle desteklenmektedir. Köşkün ön cephesinin kemer köşelerinde kelime-i tevhid yer almaktadır.

" لا إله إلا الله * محمد رسول الله "

Türkçe Anlamı:

“Allah’tan başka ilah yoktur, Muhammed onun resulüdür”.

Köşk ile külah arası üç sivri bitki yaprağı şeklinde bir sıra süslemeyle çevrilidir. Köşkün üzeri, sivri bir külah şeklinde sekizgen bir mermer kubbe ile yukarıdan taçlandırılmıştır. Külah alttan, palmet motiflerinden oluşan bir şeritle süslenmiştir ve bunun üstünde Allah'ın isimlerinden bazılarının yazıldığı başka bir dar şerit daha vardır;

" يا رحمن ، يا رحيم ، يامالك ، يا قدوس "

Türkçe Anlamı:

“ Ey Rahman , Ey Rahim, Ey Malik, Ey Küddüs”

Sonra onu bazı güzel isimlerin yazılı olduğu daha geniş bir şerit takip eder;

" يا حنان ، يا منان ، ياديان ، يا برهان ، يا سلام "

Türkçe Anlamı:

“ Ey Hannan, Ey Mannan, Ey Deyyan, Ey Burhan, Ey Selam”

Bunlardan sonra metal alem kısmı gelmektedir (Resim 118).

Resim 118: Bakiriyye Camii Minberi Peteği (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 119: Bakiriyye Camii Müezzin Mahfili (Saeed MOHAMMED -2023).

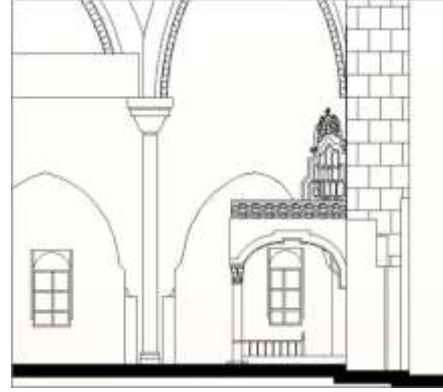
Müezzin Mahfili:

Mihrap ile aynı ekseninde duvarının ortasında yer alır. Hariminin iki girişi arasındaki duvara tamamen bitişiktir. Uzunluğu 5 m. genişliği 2,70 m'dir. Üçgen dandanlı başlıklı üç mermer sütun üzerinde durmaktadır. Kalemşi tekniğinde çizilmiş çiçek motifleriyle süslenmiştir ve bu mahfilde dört adet yarım daire biçimli kemer bulunmaktadır. Mescidin doğu girişinin yanındaki, güney duvarı kalınlığında yapılmış pencerenin içinden bir merdivenle çıkılmaktadır. Sonunda duvarda sdağır bir niş vardır ve mahfil yukarıdan tekrarlanan yıldız ve daire biçimindeki geometrik motiflerle süslenmiş mermer bir korkulukla taçlandırılmıştır (Resim 119, Şekil 39,40).

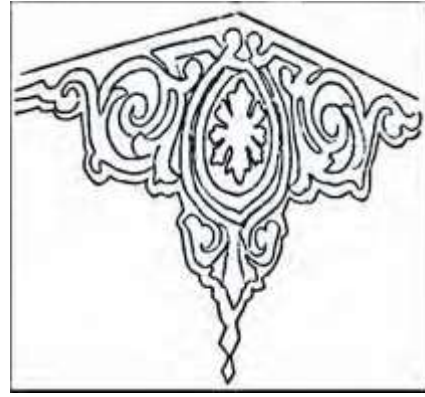
Bazı kaynaklar bu mahfile "Mükebirriyya" adını vermiştir, çünkü bu müezzin mahfili müezzin oturup namaz sırasında imamın bazı cümlelerini tekrarlayarak onları arka sıralara iletmesi için kullanılmaktaydı. Bu müezzin mahfili aynı zamanda 1297 H. / 1879 M. yılında Sultan II. Abdülhamid tarafından yenilenmiştir. Bazı kaynaklar buna Divan adını vermiştir, çünkü bazen Osmanlı valilerinin namaz kılması için tahsis edilmiştir (Resim 120).

Resim120: Bakiriyye Camii Müezzin Mahfili (Saeed MOHAMMED -2023).

Şekil 39: Bakiriyye Camii Müezzin Mahfili (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Şekil 40: Bakiriyye Camii Müezzin Mahfili Süsleme Çizimi(Mohammed ANEB -2014).

Mahfil korkuluğu ajur tekniğinde geometrik motiflerle süslenmiştir. Mahfil kemerlerinin köşeliklerindeki kalemşi süslemeler, tarz olarak 13. H. / 19. M. yüzyıl Osmanlı Barok sanatına aittir. Bu mahfil ahşap düz bir tavan ile örtülmüştür. Mahfilin alt kısmı, ibadethanenin zemininden yaklaşık 40 cm. Yükselmektedir. Bu şekliyle, Al-Muradiyye Camii'ndeki mahfile benzemektedir.

Tuvaletler:

Bu hamamlar caminin avlusunun güney tarafında ve avluya paralel olarak doğu revakında yer almaktadır. Zeminleri avlunun zemininden daha yüksektir. Girişlerine kare platforma çıkan iki basamaktan oluşan bir merdivenle ulaşılmaktadır. Kapı sövesi, birbirine geçen iki kemerle taçlandırılmıştır. Küçük bir avlu, ardından dikdörtgen bir alan ve tuvaletlere çıkan beş basamaklı merdiven gelmektedir. İç

mekanda tuvaletlerin çatısı her biri kare bir taban üzerinde duran dört yarım kubbe ile örtülüdür. Kısa desteklerle desteklenen büyük sivri kemerler ve dört köşesinde kubbenin oturduğu sekizgene geçiş sağlayan büyük üçgenler vardır (Resim 121).

Resim 121: Bakiriye Camii Tuvalet ve Abdesthane (Saeed MOHAMMED -2023).

Güney duvarındaki her kubbenin dibinde iki pencere vardır. Üç abdest ünitesine, kubbelerin altında uzanan geniş bir koridorun önündeki iki girişle ve doğu tarafındaki başka bir yöne açılan kapıyla ulaşılmaktadır . Doğu tarafında dikdörtgen bir su havuzu bulunmaktadır. Bu havuz doğrudan ana girişe bağlanan ve caminin avlusunu hamamlardan ayıran bir koridorla bağlantılıdır. Bu koridor uzun silindirik bir tonozla örtülüdür ve su alt kısmında yirmi küçük delik bulunan bir sistemle abdest alanlara taşınır (Şekil 41.42).

Şekil 41: Bakiriye Camii Güney Cephe (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Şekil 42: Bakiriye Camii Güneydoğu Perspektifi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Camiyi besleyen suyun kaynağına gelince, tarihçi İbn Daer bir kuyu olduğunu ancak suyunun kıtlığı ve yetersizliği nedeniyle bundan vazgeçmek zorunda kaldığını belirtmektedir. 1004 H. yılında başka bir kuyu daha kazılmıştır. 1595 yılında daha derin ve sağlam bir yapıya sahip olan mağaranın üstü taşlarla kapatıldı (Resim 122,123).

Resim 122: Bakiriyye Camii Eski Kuyu
http://www.galenfrysinger.com/yemen_sana_mosque.htm

Resim 123: Bakiriyye Camii Eski Kuyu
(Mohammed ANEB -2014).

1.1.6. Talha Camii

Yapının Adı: Talha Camii

Şekil No: (43 – 54)

Resim No: (124 – 162)

Adresi: Eski Sana'da Talha mahallesindeki El-Sarar El-Şerki Caddesinde Bulunur.

İnşa Tarihi: (H.1029 – M.1619)

Mimarı: Bilinmiyor

Bânisi: Muhammed Paşa

Vakfiyesi: Bilinmiyor

Onarımlar: (H.1247 – M.1832)

İnceleme Tarihi: Temmuz 2023

Yapının Konumu:

Talha Camii, El-Sarar El-Şarkî⁸⁸ bölgesindeki, El-Haraz ve Tavusa giden yolun güneyinde, El-Veşli ve Cemaleddin sokağının kesiştiği noktada, Bakara Çarşısı ve Davud Caddesi yönüne giden yolun kuzeyinde yer almaktadır. Caminin isminden dolayı mahalleye Talha Mahallesi ismi verilmiştir. Camii, çok sayıda caddenin yer aldığı mevkiide bulunduğundan çevresi oldukça hareketlidir ve Yemen'deki eski camilerden biri olarak kabul edilmektedir (Resim 124, Şekil 43).

Resim 124: Talha Camii Kuş Bakışı Görünüşü (Google Earth).

Şekil 43: Talha Camii Kroki Çizimi (Us'us Et-Tessmim El-Mimari -2005).

⁸⁸ Usus el tessmim elmimari ve eltehtit alhezeri, s.607

Caminin Banisi:

Yemen'de birçok mimari faaliyette bulunan, yapıları onaran ve Sana şehir surlarını restore eden Vezir Hacı Muhammed Paşa'nın yapının bânîsi olduğu bilinmektedir ⁸⁹.

İnşa Tarihi:

Yapının ilk inşasına ait herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır. Sana şehriyle alakalı kaynaklarda H. 4 / M. 10. yüzyıldan itibaren camiden bahsedildiğinden Sana'daki eski camilerden biri olarak kabul edilmektedir. Ancak yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Tarihçi İbn Lütfullah caminin, küçük bir yapı olduğunu Osmanlı döneminde yeniden yapılmaya kadar ibadete kapalı ve metruk olduğunu söylemektedir.

Osmanlı döneminde Vezir Muhammed Paşa tarafından yeniden elden geçirilen mabedin H. Şaban 1029 / M. Temmuz 1619-1620 yılında tamamlandığını ayrıca minareyi, batıdaki büyük avluyu ve güney avluyu, kuyu ve hamamı yaptırdığını, cami içerisine de halılar serdirdiğini ve fenerlerle aydınlattığını da ifade etmektedir ⁹⁰. Rabi Hamid Khalifa tarafından bu bilgiler teyid etmekle birlikte eski caminin, bugünkü yapının güney avlusunda yer aldığını ve üzerinin ahşap çatıyla örtülü olduğunu, duvardaki kesilmiş ahşap parçalarının kalıntılarının da hâlâ mescitte görülebildiğini belirtilmektedir.⁹¹

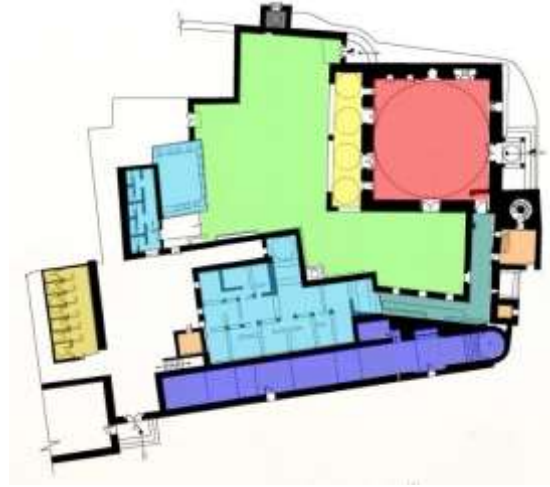
⁸⁹ Osmanlı yönetimindeki Yemen'in valilerinden biri olan Vezir Muhammed Paşa, vali Cafer Paşa'dan sonra Yemen'e vali olarak görevlendirilmiştir. Göreve getirilmeden önce Mısır'da Divan'da katiplik yapmaktaydı (Abdulsemmed Elmevzai , Adalet Ali Osman, s.140). Tarihçi El-Muza'i, Vezir Hacı Muhammed Paşa'nın H. 1025 / M. 1616 yılında Yemen vilAyet'ne geldiğini belirtmektedir.⁸⁹ Tarihçi İbn Lütfullah, Vezir Muhammed Paşa'nın H. 1616 / H. 1025 yılında Yemen'e vali olduğunu ve H. 1617 / H. 1026 yılında San'a'ya girdiğini aktarmaktadı (İbn Lütfullah, ruhu elruh, s.103).

⁹⁰ İbn Lütfullah, ruhu elruh, s.103.

⁹¹ Rabi Hamed Heliyfeh, Mesacidü Medinetü Sanaa, s.93

Şekil 44: Talha Camii Plan Çizimi
(Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Şekil 45: Talha Camii Plan Çizimi
(Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Mimari Tanımı:

Cami, Sana'a'daki en iyi inşa edilmiş camilerden biri olarak kabul edilmektedir. Süslü halıları, altın kaplama Kur'an'ları, çok sayıda çatılı ve çatısız tuvaleti ve geniş bir avlusu vardır. Caminin toplam alanı 1590 m.karedir. Caminin harim kısmı, büyük bir kubbeyle örtülmüştür. Harim, batı ve güney yönlerinde abdest alma yerlerinin bulunduğu geniş bir avluyla çevrilidir. Caminin harimi ise 197,4 m.kare alana sahip kare planlı bir mekandır. Caminin harimi Habaş bazalt taşından örülmüş kalın duvarlarla çevrilidir (Şekil 44,45).⁹²

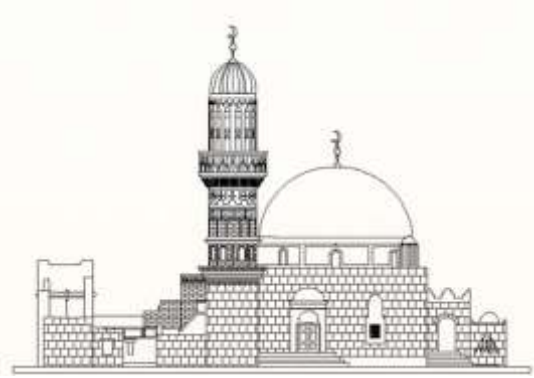
Dış Tasvir:

Dört cephesi bulunan caminin harime doğrudan giriş yapılabilen doğu cephesindeki ana girişi şu anda kullanılmamaktadır. Avlunun batı yönündeki kapısından girildikten sonra harime ulaşılmaktadır. Güney cephesinde caminin bahçesi ve camiye ait Günümüzde de kullanımda olan tatlı su kuyusu bulunmaktadır (Resim 125).

⁹² ELHUCERİ, a.g.e., s.76

Resim 125: Talha Camii Genel Görünüşü

Şekil 46: Talha Camii Doğu Cephesin Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Doğu cephesi:

Doğu cephesi yapının ana cephesini teşkil etmektedir. Basit, süslemesiz ve yaklaşık 12 m. uzunluğundadır. Duvarlar kesme Habaş taşlarından inşa edilmiştir. Bu cephenin kuzeye yakın kısmında dışarıdan metal şebeke ile kapatılmış sivri kemerli bir pencere yer alır doğu cephenin ortasında ana giriş yer almaktadır.

Giriş kapısının önüne ikisi duvara bitişik diğer ikisi ise serbest dört sütuna binen yarım daire formlu kemerler ile bunun da üzeri üç sıra mukarnas geçişli tuğla kubbe ile örtülmüş baldaken tarzındaki tek gözlü bir revak bulunur. Revaklı bölüme üç basamaklı geniş bir sahanlıktan sonra ulaşılır. merdivenden oluşmaktadır. Bunlar cephe boyunca yaklaşık 7 m. uzunluğunda, 0,65 cm. genişliğinde ve yaklaşık 0,50 cm. yüksekliğinde bir basamak bulunmaktadır (Şekil 46, Resim 126,127).⁹³

Kapı açıklığı dikdörtgen forma sahip olup üzeri yarım daire kemerlidir. Sağdaki büyük soldaki küçük olmak üzere 2,40 m. yüksekliğinde ve 1,90 m. genişliğinde iki kanatlı ahşap kapı ile kapatılmıştır. Her bir kapı kanadı üç panoya ayrılmıştır. Alttaki yatık dikdörtgen bir üstteki büyük pano dikey dikdörtgen ve kemerli bölüme uygun olarak biçimlendirilmiş kemerli pano ile kapı kanadı sonlanmaktadır. Orta panel sekizgen ve dört köşeli yıldızlardan oluşan geometrik bir bezeme ile tezyin edilmiştir. Üst ve alt panolar, iki çiçekle çevrelenmiş dairelerden ve

⁹³ Geylen Hammud Geylen, Meharib Sana, s. 116

dağınık küçük güller ile geniş başlı çiviler kullanıldığından bezeme anlayışına sahiptir.⁹⁴

Resim 126: Talha Camii Doğu Cephesi (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 127: Talha Camii Doğu Cephesi (Ahmet KUŞ 2011).

İki kapı kanadının arası bini le kapatılmıştır. Kapıların, geniş başlı çivilerle sabitlenmiş metal şeritlerle basit bir şekilde kaplandığı, camide yapılan tadilatlarda bu kapıdaki orijinal süslemelerin çoğunun içeriden kaldırıldığı, bir kısmının ise restore edildiği belirtilmektedir. Kapılar orijinal dekorasyonun estetiğini yakalayamamaktadır (Resim 128,129).

Kuzey cephe:

Basit ve süslemesiz olan kuzey cephe yaklaşık 15,5 m. uzunluğundadır. Söz konusu cephede açılan yarım daire kemerli üç pencere ile harim aydınlatılmaktadır. Bu pencereler günümüzde kapatılmıştır. Bu cephenin sonunda, batı köşesinde 1.40 m. genişliğinde dikdörtgen açıklıklı bir giriş bulunmaktadır.

⁹⁴ Rebi Hammid Halife, Elfonun Elzührüfiyeh, s.148

Bu girişle caminin avlusuna ulaşılır. Caminin batısına yeni bir giriş açılmıştır. Bu giriş duvardan 1 m. çıkıntı yaptığundan cephe düz olmayıp ortasına da bir çeşme eklenmiştir. Çeşme nişi yarım daire kemerli olup, üzeri 3,6 m.lik küçük bir kubbeyle örtülmüştür (Resim 130-132, Şekil 47).

Resim 128: Talha Camii Doğu Cephesin Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 129: Talha Camii Doğu Cephesin Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED 2023).

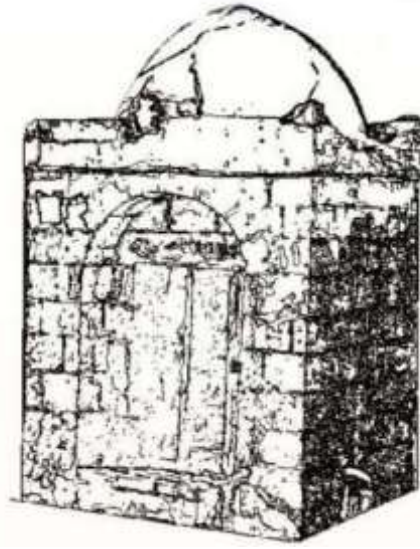
Resim 130: Talha Camii Kuzey Cephesi Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 131: Talha Camii Kuzey Cephesin Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED 2023).

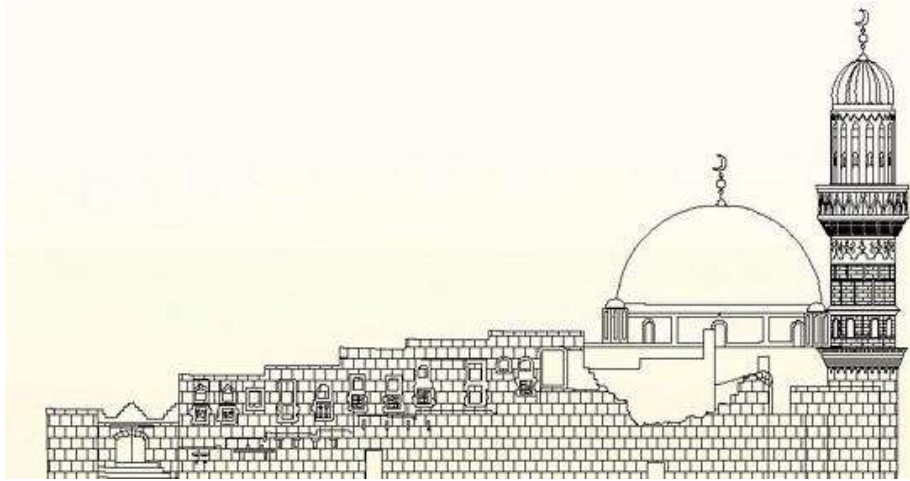
Resim 132: Talha Camii Kuzey Cephesindeki Çeşme (Ahmet KUŞ 2011).

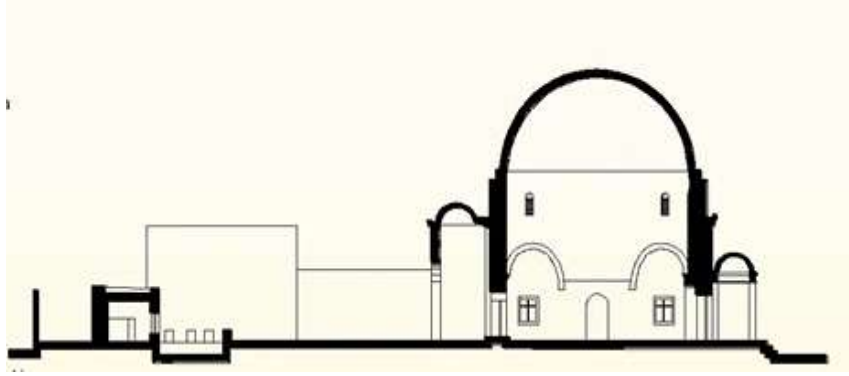
Şekil 47: Talha Camii Kuzey Cephesindeki Çeşme (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Güney cephe:

Kuzey cephe gibi sade ve süslemesiz olan güney cephe, caminin bahçesine ve kuyusuna bakmaktadır. Güney cephenin doğu ucunda kare kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare yer alır (Şekil 48,49).

Şekil 48: Talha Camii Güney Cephesindeki Görünüşü (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Şekil 49: Talha Camii Güney Cephesin Kısiti (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Batı cephesi:

Bu cephe evlere ve konutlara bakmaktadır ve herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

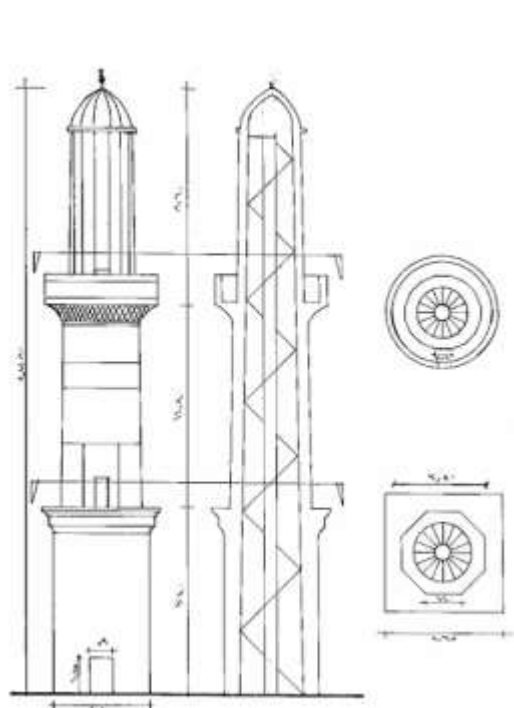
Minare:

Caminin en önemli mimari unsurlardan biri de güneydoğu köşede yer alan minaresidir. Doğu cepheden 1,5 m çıkıntı yapan ve kenar uzunluğu 3,80 m, yüksekliği ise yaklaşık 8,40 m olan minarenin kare formlu kaidesi bir sıra siyah taş ve bir sıra beyaz taş olmak üzere almaşık duvar tekniğinde Habâş taşından (Ablak tarzında) yapılmıştır. Minarenin yüksekliği yaklaşık 24,10 m'dir. Merdiven kovası merkezde bulunan minare çekirdeği ile dış çeper arası 0,65 m. dir. Merdiven basamaklarının her bir rıht yüksekliği 20 cm'dir.

Kaidenin güney tarafında 0,9x1.45 m ölçülerinde dikdörtgen formlu üzeri de sivri kemerli bir açıklık ile minareye girilmektedir. Kaidenin üst kısmı sağır kemer dizisi ile süslenmiş, üst kısmı da friz şeklinde iki adet prizmatik çıkıntı ile sonlanmıştır. Kuzey tarafı da bir sıra girintili bezemeli ve Yemen beyaz sıvası ile kaplanmıştır. Minarenin kaidesi doğu cephedeki mescit duvarının yüksekliğine eşit olup, üst kısmından itibaren yüksekliği 4.65 m.ye ulaşmaktadır (Resim 133,134, Şekil 50).

Resim 133: Talha Camii Minarenin Kaidesi (Ahmet KUŞ 2011).

Şekil 50: Talha Camii Minaresi (Mohammed ANEB 2014).

Resim 134: Talha Camii Minarenin Kaidesi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 135: Talha Camii Minarenin Gövdesi ve Şerefesi (Ahmet KUŞ 2011).

Gövde ve Şerefe:

İki kademeli olan gövde tuğladan yapılmış olup, yüksekliği yaklaşık 11.80 m. ye ulaşmaktadır⁹⁵. Birinci kademe ongen planlı olup, her bir kenarı 1.40 m. ölçülerindedir. Her bir yüzeyin üst kısmı yarım daire kemerli 1.20 x 0.55 m. ölçülerinde nişlerle hareketlendirilmiştir. Bu nişlerden kubbe batıdaki minareye girişi sağlayan kapıdır. İkinci bölüm silindirik olup, alçı çizgilerle dikey dikdörtgen parçalara bölünmüştür. Gövdenin üst kısmı tepelikler ve aralarında ikişer baklava dilimi ile taçlandırılmıştır.

Gövdeden tuğlaların çapraz yerleştirilmesinden oluşan dokuz mukarnas sırası ile şerefeye geçilmektedir. Daire planlı şerefe 0.65 m. genişliğinde bir gezinti bölümü ile çevresi 14,10 m'ye ulaşır. Korkuluk 0.25 m kalınlığında ve 1.20 m. yüksekliğindedir. Korkuluk dendanlarla tezyin edilmiştir (Resim 135).

Petek:

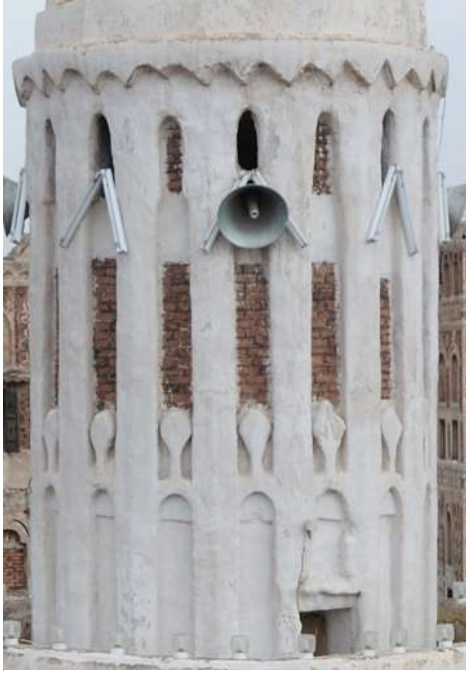
Her bir kenar uzunluğu 0.60 m. çevresi 10 m. yüksekliği 8,60 m. olan çokgen formulu petek kısmı, on altı kenarlıdır. Güney batı cephesinde şerefeye çıkışı sağlayan 1.4 x 0.55 m. ölçülerinde müezzin kapısı bulunmaktadır. Petek kısmının her bir yüzeyi yarım daire kemerli sağır nişlerle hareketlendirilmiştir. üzeri baklava dilimi şeklinde süslemelerle tamamlanmıştır (Resim 136).

Külâh:

Peteğin en üst kısmı yarım daire kemerli mazgal pencerelerle nihayete erer. Pencereler açık ve kapalı olarak münavebeli sıralanır. Üçgen şeklinde zikzaklı bir friz ile külâh kısmında geçilir. Külâh prizmatik dilimlerden oluşan nervürlü bir kubbe ile taçlandırılmıştır. En üstteki pirinç bir alem ile minare sonlandırılmıştır (Resim 137).

---

⁹⁵ Ali Saeed Seyf, Maazin Medinet Sana, s,127

Resim 136: Talha Camii Minare Peteği
(Ahmet KUŞ 2011).

Resim 137: Talha Camii Minare Kûlahı
(Ahmet KUŞ 2011).

İç Tasvir

Caminin içi iki bölümden oluşmakta olup, birinci bölüm caminin harimidir ve merkezi büyük bir kubbe ile örtülüdür. Harim güney ve batı yönlerinden avluyla çevrelenmektedir.

Harim

Caminin harimine biri doğrudan doğudaki sokaktan, diğerleri de batı ve güney olmak üzere avlu kısmından üç kapı ile girilmektedir. Ayrıca güneydeki hamama bağlanan diğer bir kapı ile toplam beş kapı harime girişi sağlanmaktadır. Batı yönündeki iki kapı, yarım daire kemerli üç açıklıktan oluşan revak kısmına bakmaktadır. Harim kare formlu olup her bir kenarı 11,62 m. uzunluğunda Habâş bazalt taşından örülmüş kalın duvarlara sahiptir. Batıdaki bu açıklıkta yer alan iki kanatlı ahşap kapı bezeme açısından birbirinin aynısıdır (Resim 138,139).

Resim 138: Talha Camii Harim Genel Görünüş (Saeed MOHAMMED 2023).

Kapılar toplam 2,50 m. uzunluğunda ve 1,75 m genişliğindedir. Sağdaki kapı geniş, soldaki ise buna göre daha dardır. Cemaatin az olduğu vakitlerde büyük kapı açık tutulmakta, kalabalık olduğu cuma ve mübarek günlerde her iki kanat da açılmaktadır. Her bir kanat üç panoya ayrılmıştır.

Üstteki kare pano sekiz kollu yıldız ve bu yıldızla eklenen rumi ve tepelik kompozisyonu ile bezenmiştir. Ortadaki dikdörtgen büyük pano rumi ve tepeliklerin yatay bantlar halinde ters-düz yerleştirilmesinden oluşan bir kompozisyonla bezenmiştir. Alttaki kare pano yüzeyi, çapraz olarak yerleştirilmiş eşkenar dörtgenin kollarının uzatılmasından oluşan çark motifiyle tezyin edilmiştir. Ortasında rozet ve etrafında kabaralı çivi yer alır. İki kapının açıklığını kapatan bininin orta kısmı düz, alt ve üst kısmı daha geniş olup, geniş kısımlara daireler oyulmuştur. Kapının serenleri yatay ve dikey metal kuşaklarla takviye edilerek restore edilmiştir. Bu kuşaklar kabaralı çivilerle kapının ana taşıyıcısı olan serenlere sabitlenmiştir. Bu iki kapının süslemeleri doğu kapısındakine benzemektedir (Resim 140,141).

Resim 139: Talha Camii Harimden kapılara bakış (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 140: Talha Camii Batı Cephedeki Harimin Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 141: Talha Camii Batı Cephedeki Harimin Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED 2023).

Güney cephede iki kapı bulunmaktadır. Birinci kapı hamamlara, ikinci kapı ise güney avluya açılmaktadır. Tarihi kaynaklarda kapıların Dar Al-Tavaşi'den getirildiği belirtilmektedir. Yerel kaynakların rivayetine göre İmam Mehdi bin Abdullah tarafından, muhtemelen yapıda gerçekleştirilen bazı tadilatlar esnasında, H.1247/ M.830-1831 yılında Talha Mescidi'ne taşınmıştır⁹⁶. Caminin basık kemerli güney kapısında 2,25 m yüksekliğinde ve 1,59 m genişliğinde çift kanatlı kapı mevcuttur.

⁹⁶ Abdullah Abdusselam Elhedad, Sanaa Tarihu ve Menazilühe Elaseriyeh, s. 63

Her biri üç panodan oluşan iki ahşap kapılardan üstteki dikdörtgen tablada ortada bir kabara ile köşelerinde köşelikler yer alır. Üzerine kabaralı çiviler çakılmıştır.

Ortadaki dikey dikdörtgen büyük tablaların yüzeyi sekizgenler ile dikey ve çapraz eksenlerdeki çizgilerin kesişmesinden oluşan geometrik bir kompozisyonla bezenmiştir. Sekizgenlerin boşlukları kabaralı çivilerle bezenmiştir. Ahşap kapılar sonradan farklı renklere sahip yağlı boya ile boyanmıştır (Resim 142,143).

Resim 142: Talha Camii Güney Cephesindeki Harimin Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED)

Resim 143: Talha Camii Güney Cephesindeki Harimin Giriş Kapısı (Mohammed ANEB 2014).

Kapının harime bakan iç yüzü farklı bir tasarıma sahiptir. Üst kısmı dilimli kemere sahip yüzeysel bir niş içerisine alınan çift kanatlı kapı üç tablalıdır. Üstteki yatık dikdörtgen tabla ortada bir rozet, etrafı dairevi ve çapraz çizgileri kabaralı çivilerle şekillendirilmiştir. Ortadaki dikey dikdörtgen pano şemse ve köşebentlerle bezenmiştir. Alttaki yatık dikdörtgen tabla ortasında kabara bulunan bir tam iki yarım daire motifinden müteşekkil çivili bir tezyinata sahiptir (Resim 144).

Bu kapının üzerinde mescidin İmamı Mehdi Li Dinullah tarafından onarıldığı tarihi temsil eden sülüs yazıyla yazılmış bir kitabe şeridi bulunmaktadır. Kitabe metni şöyledir:

"ياقبة قد شاد أركانها من بعلاها الملك الملك المهدي مقيم الفلك بطاعة الرحمن وضعها ليس في وضعها شأن،
وإذ أردت أن تعرف تاريخها فختامها مسك "

Resim 144: Talha Camii Güney Cephedeki Harimin Giriş Kapısı (Mohammed ANEB 2014).

Kitabenin sonundaki (Hitâmühe Misk) cümlesindeki harflerin Ebcad karşılığı olarak 1247 H. (M 1832) tarihi bulunmaktadır. Ayrıca kitabe metninin altında da aynı tarih yazılıdır. Kitabe bozuk bir hatla kaleme alınmış olup, herhangi bir hattatın elinden çıktığı izlenimi vermektedir (Resim 145).

Resim 145: Talha Camii Güney Cephedeki Harimin Giriş Kapısı Kitabesi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 146: Talha Camii Harimin Merkezi Kubbe (Saeed MOHAMMED 2023).

Mescidin harimi, kare planlı kübik gövdeli olup, üzeri 12,4 m. çapındaki merkezi bir kubbe ile örtülmüştür. Beden duvarlarının dört köşesindeki trompların üzerine sekizgen kasnak ve kubbe oturur. Kemerler harimi sekizgene dönüştürmektedir. Sekizgen kasnağın her bir cephesine yarım daire kemerli pencereler açılmış olup, pencerelerin içlikleri farklı renklerdeki camlardan oluşan revzen şeklindedir.⁹⁷ Kubbenin dört köşesine yerleştirilen sekizgen formlu, üzeri kubbe örtülü 2,4 m. yüksekliğindeki ağırlık kuleleri yer alır (Resim 146).

Kubbe dıştan Yemen’de kaddâd diye de isimlendirilen cas malzeme ile sıvanmıştır. Hem kasnak, hem ağırlık kulesi hem de kubbe eteğindeki bu cas malzemenin üzerine rumi ve tepelik motifleri işlenmiştir. ve Arabesk tarzda bitkisel süslemelerle bezenmiştir. Kubbede açılan pencere aralarını süsleyen kompozisyonun aynısı kubbenin dış cephesinde de bulunmaktadır. Her biri küçük bir kubbeye örtülü olan ağırlık kulelerinin yüksekliği 2,4 m'dir (Resim 147,148).

⁹⁷ Rabii Hamed HELİFEH, **Mesacdü Medinetü Sana**, s. 996

Resim 147: Talha Camii Harimin Merkezi Kubbe (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 148: Talha Camii Harimin Merkezi Kubbe (Ahmet KUŞ 2011).

Caminin kasağındaki pencereler ile birlikte harim duvarlarına da biri doğu diğer ikisi de batıda olmak üzere açılan üç pencere ile harim aydınlatılmaktadır. Beden duvarlarındaki pencerelerin her biri yaklaşık 1,2 m. yüksekliğinde ve 0,90 m. genişliğindedir. Kuzey ve güney cephedeki pencerelerin kapatılarak dolaba dönüştürüldüğü izlenimi edinilmektedir. Dolap kapaklarının süslemeleri cami harimindeki ahşap kapıların süslemelerine benzemektedir (Resim 149,150).

Resim 149: Talha Camii Harimin Batı Duvarında açılan Pencere (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 150: Talha Camii Harimin Batı Duvarında açılan Pencere (Saeed MOHAMMED 2023).

Mihrap:

Kıble duvarının ortasında yer alan mihrap yarım daire planlı bir niş sahiptir. Niş derinliği 0,90 cm. genişliği 0,86 cm. yüksekliği ise 2.00 m'dir. Niş cephesinde herhangi bir tezyinat bulunmamaktadır. Niş yarım küre şeklinde bir kavsara ile örtülmüş olup, köşeliği oyma tekniğinde rumi kompozisyonuyla bezenmiştir. Nişi iki taraftan silindirik formlu, rumi bezemeli başlığa sahip sütünceler sınırlandırır. Nişin üzerinde sivri kemerli dört satırlık bir kitabe bulunur (Resim 151, Şekil 51).

Kitabenin üzerinde üç katmanlı kemer uygulanmıştır. Kemerlerde gümüş ve altın yaldızla münavebeli bir görünüm elde edilmiştir. Bu üç katman mihrabın zemininden başlayarak tepesinde son bulacak şekilde ve her biri 0,10 cm. kalınlığında olacak iki kuşak halinde tamamlanmıştır. Mihrap en üstte palmet motifiyle taçlandırılmıştır. Mihrabın kitabe metni ise aşağıdaki gibidir:⁹⁸

لا إله إلا الله

محمد رسول الله

على ولي الله - فاطمة أمة الله

⁹⁸ Geylan Hemmud Geylan, Meharib Sana, s.117-118

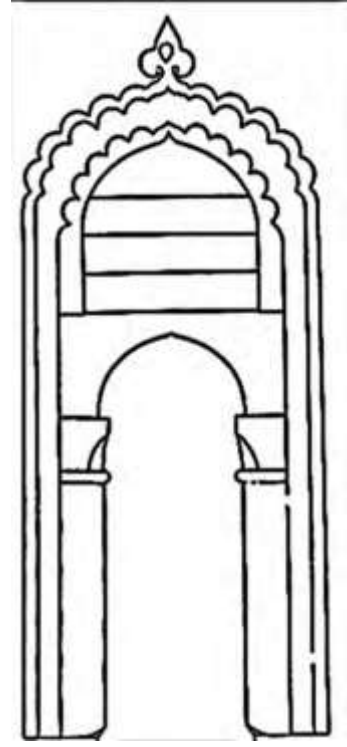
Türkçe Anlamı:

“Allah’tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah’ın Resülüdür, Ali Allah’ın dostudur, Fatma Allah’ın kuludur, Hasan ve Hüseyin Allah’ın saf, temiz kuludur.”

Sülüs tarzındaki yazıda hareke olarak yalnız şedde ve zemin boşluklarında da tırfil ve rumi motifleri kullanılmıştır. Metnin içeriğinde Zeydilerin yoğun olduğu Sana'a cami mihraplarında rastlanan “Aliyyün veliyullah” ifadesinin yanısıra “Fatıma Emetullah” terkinin de bulunması dikkat çekicidir (Resim 152, Şekil 52).

Resim 151: Talha Camii Mihrabı
(Saeed MOHAMMED 2023).

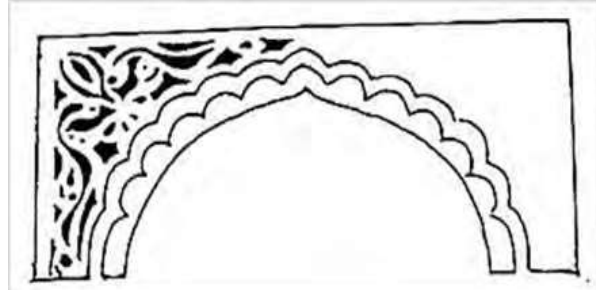

Şekil 51: Talha Camii Mihrabı
(Mohammed ANEB 2014).

⁹⁹ صفوة الله .olması gerekir

Resim 152: Talha Camii Mihrabın Kitabesi (Saeed MOHAMMED 2023).

Şekil 52: Talha Camii Mihrabın Süslemesi (Mohammed ANEB 2014).

Resim 153: Talha Camii Mihrabın Batısındaki Kitaplık (Saeed MOHAMMED 2023).

Mihrabın batısında iki adet kitaplık olarak kullanılan dolap yer almaktadır. Dikdörtgen formlu iki kanatlı ahşap dolap kapağının her bir kanadı üç panoya ayrılmış olup, metal menteşelerle serenlere sabitlenmiştir. Kapaklar kahverengi, panoların ortasındaki kabarıklarla şekillendirilen daireler ise gümüş gri renge yağlı boya ile boyanmıştır (Resim 153).

Mihrabın doğusunda harime çıkıntı yapan çokgen formlu ahşap minber yer alır. 1,95 m. genişliğinde, 0,65 m. yüksekliğinde dikdörtgen çerçeveye sahip minber dilimli kemerli olup en üstte de basık sivri kemerle nihayete erer. Minber altta iki ahşap destek ve konsolla desteklenmektedir. Minbere doğusundaki ahşap kapıdan ulaşılmaktadır (Resim 154,155).

Resim 154: Talha Camii Minberi
(Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 155: Talha Camii Minberi
(Mohammed ANEB 2014).

Revak:

Hariminin batısında, dört kubbeli bir son cemaat revakı bulunmaktadır. Revakın kuzeyi duvar, güneyi L şeklinde ayak ve ortada bir sütuna oturan dört kubbe ile örtülmüştür. Batıda iki yarım daire şeklinde iki bölümlüymüş gibi bir izlenim verir. Kubbeleri doğu-batı doğrultusunda da düz atkılı kemerlere oturmaktadır. avlunun batı cephesine bakan, kaidesiz ve taşsız basit bir orta sütun üzerinde merkezlenen, yarım daire biçimli üç kemerli bir saçakla avluya bakan revak bulunmaktadır.

Üçüncü kemer ise avlunun güney tarafına açılır ve bu revak, tuğladan yapılmış dört kubbeyle örtülmüştür. Kubbelerin köşelerine uzanan ahşap bölmeler üzerine inşa edilmişlerdir. Bu kubbeler, caminin kubbesindeki süslemelere benzer bitkisel süslemelerle, sekizgen kulelerdeki ve kubbe çemberindeki süslemelerle süslenmiştir.

Maalesef bu kubbeler artık herhangi bir süslemeden yoksundur ve kireçle kaplanmıştır (Resim 156, 157).

Resim 156: Talha Camii Revakı Genel Görünüşü (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 157: Talha Camii Revağın Görünüşü (Saeed MOHAMMED 2023).

Avlu:

Avlu, cami yerleşkesini batı ve güney yönlerden çevrelemektedir ve bu avlunun zemini siyah bazalt Habâş taşlarıyla döşenmiştir. Batı avlusu, kuzey duvarından güney duvarına kadar 18,90 m'lik bir alana sahiptir. doğu duvarından batı

duvarına kadar olan mesafe 23,15 m'dir. Kenarları düzensiz bir dikdörtgen olup, duvarları düz değil, girintilidir. Bu avlunun batı, kuzeydoğu ve güney olmak üzere üç girişi vardır. Bu avluda abdest için büyük bir su havuzu bulunmaktadır (Resim 158).

Ardından küçük bir gölet gelir ve onun yanında güney duvarının yanında bir koridor bulunur ve bu koridor da camiye bağlı beş helaya ulaşır. Bu avlunun kuzey duvarında da kapalı bir niş bulunmaktadır. Herhangi bir süslemeden yoksun, içi boş basit bir niş olan mihrabın yüksekliği 1,5 m. derinliği ise 25 cm'dir. Bu niş, ibadet edenlerin kible yönünü belirlemek için kullanılmıştır. Özellikle caminin kalabalık zamanlarında burada namaz kılanlar için kolaylık sağlanmaktadır (Resim 159).

Resim 158: Talha Camii Su Havuzu
(Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 159: Talha Camii Avlunun Kuzey Duvardaki Nişi (Saeed MOHAMMED 2023).

Güney avlusu doğudan batıya, doğu koridor duvarından batı banyo duvarına kadar 16,60 m'lik bir alana sahiptir. Bu avluya 18 m. uzunluğunda ve 1,70 m. genişliğinde tonozla örtülü bir koridor açılmaktadır. Bu koridor, 13 m. uzunluğundaki güney banyolarına açılmaktadır. Hamamlar güney, batı ve doğu olmak üzere üç yöne dağılmıştır (Resim 160).

Resim 160: Talha Camii Güney Avlunun Koridoru (Saeed MOHAMMED 2023).

Avlunun güneybatı köşesinde yer almakta olup, doğu ve batı yönünde uzanmaktadır. Cami hariminin güney doğu köşesinden bir koridor ile helaya ulaşılmaktadır. Koridordan ters L formunda batıya doğru dirsek yaparak helanın içerisine girilir. Hela içerisindeki koridorla büyüklü küçüklü halvetlere ulaşılır. Diğer bir giriş de batıdaki diğer avludan sağlanmaktadır. Helada yıkananların mahremiyeti düşünülerek odalara odalara endirek girilmektedir. Odaların üzeri küçük kubbelerle örtülmüştür. Hamamın güney batısında ince uzun dikdörtgen şeklinde uzanan kuyusu yer alır. Caminin doğu tarafında, caminin abdesthanesine giden ve aynı zamanda Talha Mahallesi'nin kuzeyine giden yolların çıktığı düzenli bir alan bulunmaktadır (Resim 161).

Resim 161: Talha Camii Güney Avlunun Güneybatı Köşesinde Hela (Saeed MOHAMMED 2023).

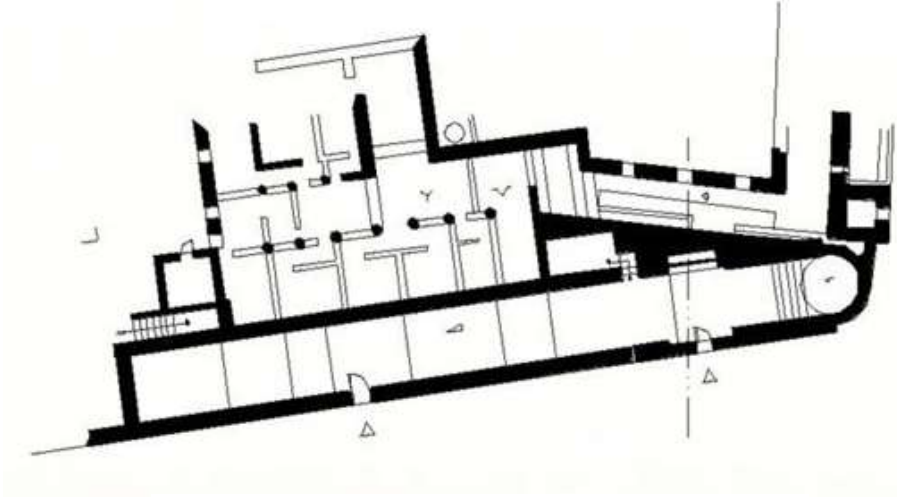
Kuyu:

Talha Camii'nin kuyusu, güneydeki hamamın güneydoğu köşesinde yer almakta olup, buradan güney kapısının sonuna kadar uzanan büyük bir su havuzu olan yükseltiye kadar bir zemin koridoru oluşturulmuştur. Güney kapısının önündeki koridorun altında bunun için yapılmış olup, bu koridor duvarın sonuna kadar uzanır (Resim 162).

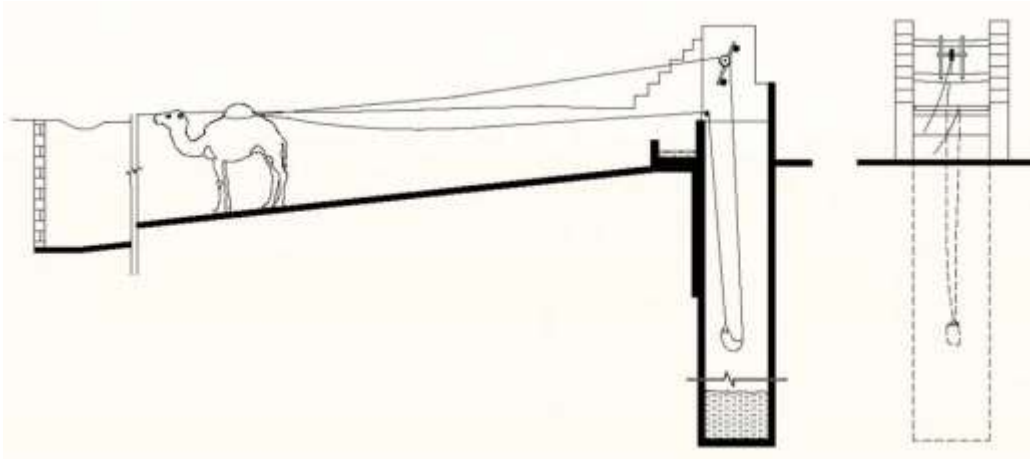

Resim 162: Talha Camii Güney Cephesindeki Kuyu
(Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Batıdaki kuyu ise caminin arkasına bağlanan banyolardır. Daha sonra irili ufaklı yüzme havuzlarına, ardından da iki havuzun arkasındaki banyolara geçerek güney cephesi boyunca camiye bitişiktir. Bu kuyu artık kullanılmamakta olup, üzerine öğrencileri için odalar yapılmıştır. Eskiden kuyudan su develerin çevirdiği makaralı bir sistem ile su çıkartılıyordun (Şekil 53,54).

Şekil 53: Talha Camii Güney Cephesindeki Kuyun Planı (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Şekil 54: Talha Camii Güney Cephesindeki Kuyu (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

1.1.7. El-Urdi Camii

Yapının Adı: El-Urdi Camii

Şekil No: (55 – 58)

Resim No: (163 – 188)

Adresi: Eski Sana'a'nın şehir merkezinin güneybatısında, Babu'l- Yemen'in batısında El- Urdi Manzumesi içinde yer almaktadır.

İnşa Tarihi: (H.1318 – M.1900)

Mimari: Hacı Ahmed bin Kasaa

Bânisi: Sultan II. Abdülhamid Han

Vakfiyesi: Bilinmiyor

Onarımlar: (M.1987)

İnceleme Tarihi: Temmuz 2023

Yapının Konumu:

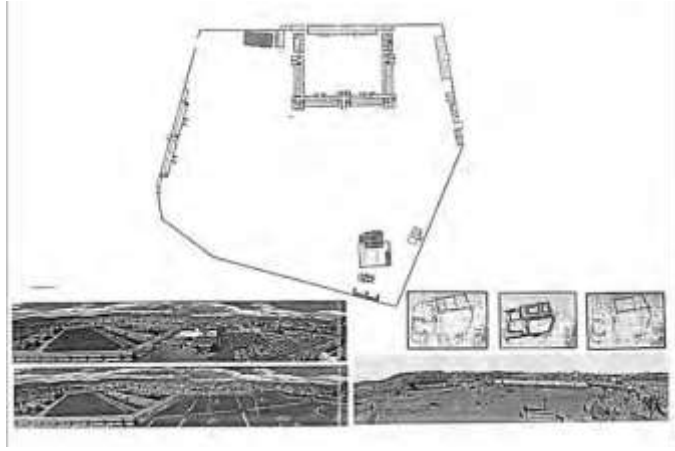
Cami Bâbu'l-Yemen'in yaklaşık olarak 150 m güneyinde, Hadda yönüne giden yolun batısında eski Sana'a şehrinin dışında yer almaktadır.¹⁰⁰ Urdi Yemen'in en önemli ve ünlü askeri tesislerinden biridir. Cami, Osmanlı ordusunun merkezi olan Urdi Askeri Manzûmesi'nin güneydoğu köşesinde yer almaktadır. Her bölümü "Kışla" olarak adlandırılmıştır. Urdi Manzumesi Osmanlı ordusunun yönetim merkezi olup cami, hamam, hapisane, su kaynakları, gıda depoları, mutfaklar, yatakhane ve eğitim alanları gibi tüm askeri ihtiyaçları karşılayacak şekilde manzume olarak inşa edilmiştir. Manzume görevli askerler ve çalışanlar için ibadet yeri olarak kullanılmıştır. Sultan II. Abdülhamid Han'ın emriyle inşa edildiği için " Hamidiye-i Şerîfe Camii" olarak da isimlendirilmiştir. Yapı kesme taşlarla inşa edilmiştir (Resim 163, Şekil 55).

---

¹⁰⁰ Elhuceri, Mesacid Sana, S.90-91

Resim 163: El-Urdi Camii Kuş Bakışı Görünüşü (Google).

Şekil 55: El-Urdi Camii El-Urdi Manzûmesi'nin güneydoğu köşesinde yeri (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik).

Caminin Banisi:

Manzûmenin bânîsi sultan II. Abdulhamid'tir.

İnşa Tarihi:

Manzume Osmanlı İmparatorluğu'nun 7. ordusunun karargahı olarak Sultan II. Abdülhamid Han döneminde Muhammed İzzet Paşa tarafından 1299 H./ 1881-1882 M. tarihinde başlamış ve 1321 H. /1903-1904 M. yılında tamamlanmıştır. Caminin harim güney cephesindeki iki büyük kapının üzerindeki dış duvarda yer alan kitabesine göre inşasına Vali Ahmed Fevzi Paşa döneminde, 1318 H / 1900-1901M tarihinde başlanmış ve Mareşal Abdullah Paşa döneminde tamamlanmıştır.¹⁰¹ Cami, Yemenli ünlü mimar Hacı Ahmed bin Kasaa tarafından yapılmıştır. Bu mimar, Urdi manzumesi ve ek hizmet binalarının inşaatında da ustalık etmiştir.¹⁰²

Camii El-Urdi manzumesi içinde yer aldığı için bu ismi almıştır ve manzume bugün de Yemen'in en önemli askeri tesislerinden biridir. 1289-1336 H / 1872-1918

¹⁰¹ Emet Elmelik İsmail , Elvulet Elosmaniyyin ve Abrez Aameluhum Elinşaiye Lil Yemen, S. 135 - 136

¹⁰² El-Urdi İmarh İslamiyh Herbiyh, Elmarkaz Elaskari Lilvessaik, S.9

M. tarihleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Yemen'i ikinci kez yönettiği dönemde Osmanlı ordusu için bir kışla olarak inşa edilmiştir. Urdi Manzumesi 19. yüzyılda inşa edilmiş olup Sana'a'nın eski şehir bölgesinin güneybatısında, Bâbu'l-Yemen'in batısında yer almaktadır.¹⁰³

Caminin inşası, Sultan II. Abdülhamid Han'ın emriyle, 1299 H. / 1881 M. yılında başlamıştır. Bu dönemde Yemen'in valisi Mareşal Muhammed İzzet Paşa idi.¹⁰⁴ İnşaat sürecinde Yemen'de Hüseyin Hilmi Paşa ve Mareşal Abdullah gibi diğer Türk valiler görev almış ve caminin inşası onların döneminde tamamlanmıştır. "Urdi" kelimesi, Osmanlıca ve Farsça kökenli "Ordu" kelimesinden türetilmiştir ve Türkçede "asker" anlamına gelmektedir.

Urdi Camii'nin Mimari Tanımı:

Cami Osmanlı döneminden önceki Yemen camilerinin geleneksel planını takip eder. İki bölümden oluşur kapalı alan caminin harimi, açık alan ise avludur. Ayrıca kuyu, şadırvan, minare ve başka ek yapılar gibi çeşitli ekler bulunur. Bu cami Urdi manzumesi ve diğer ek yapılarla aynı taş malzeme ve aynı inşaat yöntemleri kullanılarak inşa edilmiştir (Şekil 56).

Ancak dini bir yapı olmasından dolayı bazı küçük farklılıklar olmuştur. Taşlar Bakkar Pazardaki Dar Sebre, Dar El Zeheb, Jiraf bölgesi ve Nokom Dağı gibi çeşitli kaynaklardan temin edilmiştir.¹⁰⁵ Bu yapı Askeri bölge olduğu için camiye girip fotoğraf çekme imkânı bulunamamıştır, bu sebeple Urdi Askeri Dokümantasyon Merkezi'nden aldığımız bilgiler ve elde ettiğimiz arşiv fotoğraflarından yararlanılmıştır.

¹⁰³ Elmürşid Eltarhi Lilordi, Dayiretü Eltevch Elmaanavi, Elmarkaz Elaskari Lilvessaik, Sana'a. Basık 1. 2006 M. S. 9.

¹⁰⁴ Emet Elmelik İsmail, Elvulet Elosmaniyyin ve Abrez Aameluhum Elinşaiye Lil Yemen, S. 133.

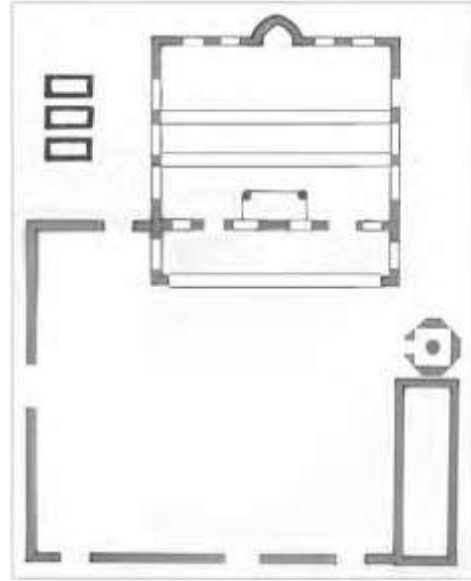
¹⁰⁵ El-Urdi İmarh İslamiyh Herbiyh, Elmarkaz Elaskari Lilvessaik, S.10

Dış Tasvir:

Caminin dört cephesi birbirine benzer üslupta inşa edilmiştir. Camiye avlunun kuzey, batı ve güney cephelerinde yer alan kapılardan giriş sağlanmaktadır. Toplamda 5 adet olan bu kapılardan bir tanesi avlunun kuzeybatı köşesinde, bir tanesi batı cephesinin ortasında, üç tanesi de güney cephesinde yer almaktadır. Günümüzde bu kapılara ek olarak sivri kemerlerle avluya bakan revaklı son cemaat yerinin doğu yönündeki açıklığından da giriş sağlanmaktadır. Ancak bu açıklık yapının orjinal halinde hamam ve su kuyularının olduğu bölüme baktığından camiye girişi sağlayan ana kapılardan biri konumunda değildi. Fakat günümüze söz konusu hamam ve su kuyuları ulaşmadığından son cemaat yerinin doğu yönündeki açıklığından da camiye giriş yapılabilmektedir (Resim 164).

Resim 164: El-Urdi Camii Genel Görünüşü
(Elmarkaz Elaskari Lilvessaik).

Şekil 56: El-Urdi Camii Planı
(Elmarkaz Elaskari Lilvessaik).

Kuzey Cephesi:

Doğudan batıya uzunluğu 22,4 m. duvar kalınlığı 0.80 cm. ve yüksekliği yaklaşık 10 m'dir. Bu cephenin temel duvarları, bazalt ve siyah Habaş taşlarıyla zemin seviyesine kadar çift sıralı olarak inşa edilmiştir ve aradaki boşluklar taşlarla doldurulmuştur. Temel duvarlarının üzerindeki dört sıra taş, içe doğru eğimli bir

şekilde inşa edilmiştir. Bu yapı tekniği, duvarların sağlamlığını artırmak ve nemden korumak amacıyla kullanılmıştır. Geriye kalan duvarlar, yukarıya kadar bazalt taş sıralarıyla inşa edilmiştir. Üst kısımda, bazalt ve siyah Habaş taşlarından oluşan iki sıra kuşak ile sonlanmıştır (Resim 165).

Caminin köşeleri, cephelerin üzerindeki dendanlar ve pencereleri çevreleyen çerçeveler de aynı siyah Habaş taşlarından yapılmıştır. Bu cephenin ortasında, 0,65 cm. çıkıntı yapan, 1,20 m. genişliğinde, 2,20 m. yüksekliğinde bir mihrap bulunmaktadır ve üst kısmında 0,90 cm. yüksekliğinde sivri bir yarım kubbe vardır. Cephe, tamamen süslemesizdir ve iki seviyede pencereler bulunur. Alt seviyede dört dikdörtgen pencere vardır, mihrabın iki yanında da yarım daire şeklinde kemerli pencereler bulunur (Resim 166).

Bu pencereler, siyah taş sıralarıyla çevrelenmiştir ve dış genişlikleri 1 m. yüksekliği 2,25 m'dir. İç genişlikleri 1,30 m'dir, pencereler dıştan demir şebekelerle kaplanmış ve içten cam pencerelerle örtülmüştür. Üst seviyede beş yuvarlak pencere (kemerli) bulunur her dikdörtgen pencerenin üzerinde bir yuvarlak pencere yer alır ve ortadaki mihrap çıkıntısının üzerinde beşinci yuvarlak pencere bulunur. Bu pencereler, oyma alçı süslemelerle bezenmiştir.

Resim 165: El-Urdi Camii Kuzey Cephesinin Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 166: El-Urdi Camii Kuzey Cephesinin Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

Güney Cephesi

Bu cephe avluya bakan altı sivri kemerden oluşan bir revakla öne çıkmaktadır. Bu kemerler beş sade sütuna dayanmaktadır. Bu cephe caminin ana cephesidir ve kuzey cephesiyle tamamen aynıdır ancak bu cepheye iç camiye açılan iki giriş kapısı eklenmiştir. Bu cephede her biri 1,75 m. genişliğinde ve 3,15 m. yüksekliğinde iki yarım daire şeklinde kemerli giriş bulunur. Bu girişlerin etrafı, siyah Habaş taşlarından oluşan belirgin bir çerçeveyle çevrilidir ve ahşap çift kanatlı kapılarla kapatılmıştır (Resim 167,168).

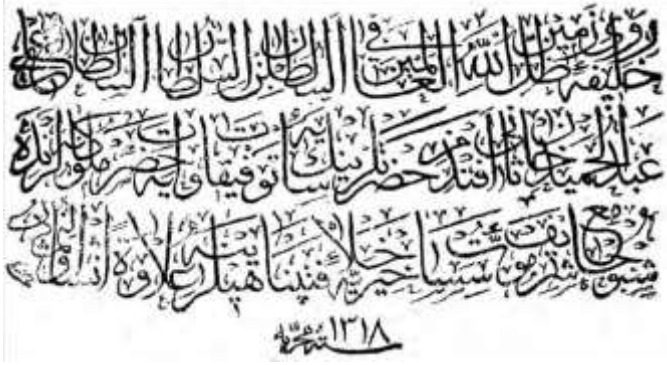
Resim 167: El-Urdi Camii Güney Cephesinin Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 168: El-Urdi Camii Güney Cephesinin Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

Bu cephede alt ve üst olmak üzere iki seviyede pencereler bulunur. Alt seviyede girişlerin arasında iki sağdaki girişin sağında bir ve soldaki girişin solunda bir olmak üzere toplam dört dikdörtgen pencere yer alır. Üst seviyede ise beş yuvarlak pencere bulunur. Bu pencereler kuzey cephesindeki pencerelerle aynı tarzda yapılmıştır. Bu cephenin en dikkat çekici özelliği girişlerin ortasında, yukarıdaki duvarda yer alan Osmanlı Türkçesiyle yazılmış inşa kitabesidir (Resim 169, Şekil 57).

- ۱ - خليفه روى زمين ظل الله في العالمين السلطان بن السلطان السلطان الغازي.
- ۲ - عبد الحميد خان ثاني افندمز حضرتلرينك سايه توفيقات وايه حضرت ملوكاته لرنده.
- ۳ - اشبو جامع شريف مؤسسات خيرية خلافتينا هيلرينه علاوة انشا اولتمش در.
- ۴ - سنة ۱۳۱۸ هجرية.

Şekil 57: El-Urdi Camii İnşa Kitabesin Çizimi (Mohammed ANEB 2014).

Resim 169: El-Urdi Camii İnşa Kitabesin (Ahmet KUŞ 2011).

Bu kitabe bânî olarak Sultan II. Abdülhamid'in adının geçmesi ve caminin inşasına başlama tarihini içermesi (1318 H. – 1900 M.) bakımından önemlidir. Bu yazının etrafını tek şeritli rumi bordürü çerçevesi. Çerçevenin üst kısmında, ½ simetrik olarak düzenlenmiş, rumi palmet motiflerinin terkîbinden oluşan taç kısmı bulunur. Alt kısımda, çerçevenin içinde yapraklardan oluşan çelenk motifinin ortasında II. Abdulhamid'in tuğrası, sağ üst kısımda da onun mahlası olan "El Gazi" ünvanı yazılmıştır. Ayrıca 1407/H. 1987 M. yılında caminin yenilenmesine ait bir kitabe de vardır. Bu kitabe cephedeki girişin ve pencerenin üst kısmında bulunur celf sülüs ile yazılmıştır (Resim 170, Şekil 58).

Resim 170: El-Urdi Camii Tecdit Kitabesin (Ahmet KUŞ 2011).

Şekil 58: El-Urdi Camii Tecdit Kitabesin Çizimi (Mohammed ANEB 2014).

- 1 - بسم الله الرحمن الرحيم
- 2 - تم بعون الله تعالى
- 3 - إبراز وتجديد نقاشه جامع العرضي
- 4 - في ١٥ شعبان لسنة ١٤٠٧ هـ الموافق ١٤/٤/١٩٨٧ م
- 5 - على يد الحقيير إلى الله منصور قصيله

Türkçe Anlamı:

“Rahman ve rahîm olan Allah’ın adıyla. Yüce Allah’ın yardımıyla Ordu Camii’nin nakış ve süslemeleri mütevâzi Mansûr Kasîle eliyle M. 14.04.1978 M. tarihine muvafık 15 Şaban 1408 H. yılında yenilendi”.

Bu yazının çevresinde ayrıca yapraklar, dallardan oluşan çeşitli geometrik ve bitkisel süslemelere sahip bir çerçeve bulunur. İki başlı yapraklar ve rumi süslemeleri de vardır. Bu dikdörtgen çerçevenin köşeleri, daire içine yerleştirilmiş beş köşeli yıldız motifleriyle süslenmiştir.

Doğu Cephesi:

Uzunluğu 13,6 m. olan bu cephe, kuzeyden güneye uzanır. İki seviyede toplam altı pencere vardır alt seviyede üç dikdörtgen pencere ve üst seviyede "Kamariye" olarak adlandırılan üç yuvarlak pencere bulunur. Bu cephe, önceki iki cepheyle aynı inşaat ve süsleme tarzına sahiptir (Resim 171).

Batı Cephesi:

Bu cephe, doğu cephesinin boyutları, pencere sayısı ve inşaat tarzı açısından tamamen aynıdır (Resim 172).

Resim 171: El-Urdi Camii Doğu Cephesin Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 172: El-Urdi Camii Batı Cephesin Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

Minare:

Avlunun doğu tarafının kuzey köşesinde yer alan minare Urdi manzumesindeki diğer yapılarla aynı tarzda inşa edilmiştir. Osmanlı tarzında yüksek bir minaredir 25 m. Yüksekliğinde olup, kalem şeklindeki konik kubbe ile sona erer. Minare altı kenarlı bazalt taşından yapılmış 2,30 m. uzunluğunda bir kaideye oturur. Batı kenarında 1,65 m. yüksekliğinde ve 85 cm genişliğinde yarım daire kemerli bir giriş bulunmaktadır. Kaidenin üst köşeleri eğimli olup, silindirik gövdeye geçiş yapar. Silindirik gövdenin tek bir şerefesi vardır. Gövdenin üzerinde bir şerife bulunur ve üç sıra çıkıntılı destekler tarafından taşınır. Şerefenin çevresi 1,50 m'dir. Kırmızı taşla süslenmiş dikdörtgen şeklinde bir korkuluğa sahiptir.

Gövdenin kalınlığı 50 cm'dir gövde siyah Habas taşından yapılmış zarif konik bir kubbe ile sona erer. Kubbenin üstündeki alem kısmında metal bir direk ve hilal bulunur. Minarenin altındaki girişten her biri 25 cm rıht yüksekliğinde, 50 cm uzunluğunda ve 30 cm genişliğinde, toplam 76 basamaktan oluşan spiral bir merdivene ulaşılır. Bu merdiven, şerifeye çıkış sağlayan 70 cm genişliğinde ve 1,20 m. yüksekliğinde yarım daire kemerli bir kapıya çıkar. Minarenin içinde, aydınlatma ve havalandırma amacıyla kullanılan 26 açıklık bulunmaktadır. Ayrıca, bu açıklıklar savunma amaçlı da kullanılabilir (Resim 173).

Resim 173: El-Urdi Camii Minaresi (Ahmet KUŞ 2011).

Revak:

Hariminin güney cephesinde yer alan revak dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Revak, avludan 29 cm yüksekte bulunur ve 19,20 m. uzunluğunda ve 5 m. genişliğindedir. Revak, toplam dört adet dikdörtgen formlu ayak ve beş sütun tarafından taşınan sekiz sivri kemerli saçak ile avluya bakar şekilde konumlandırılmıştır. Revak köşelerindeki iki dış destek, "L" şeklinde olup iki arka destek ise dikdörtgen şeklindedir. Revakı taşıyan sütunlar silindirik olup, her birinin altında kare bir kaide bulunur ve üst kısmı silindirik gövdeye sahiptir. Her iki ucunda kare kesitli çıkıntılar bulunur ve ortasında iki yatay çizgi vardır. Altı kemer güney avluya, iki kemer ise doğu ve batı avlularına açılır.

Revak bazalt taşlarından inşa edilmiştir ve kemerlerin üzerinde dört taş oluk bulunur. Harim gibi revak tavanının da dönemindeki diğer camilerde ve geleneksel Yemen yapılarında uygulanan tavan yapma sisteminde olduğu gibi kütük ve ahşap levhalardan oluşan, sıva ve harçla kaplanmış düz ahşap bir tavan olması muhtemeldir. Bugünkü mevcut tavan ise, harimin güney dış duvarında yer alan kitabesine göre 1407 H. / 1987 M. yılında Mansur Kusayla Bey tarafından yapılan son tadilat sırasında yenilenen beton tavadır. Revak bölümü orijinalinde ahşap kirişlere oturan düz tavanlı

bir haldeyken günümüzde ise restorasyon sonrası betonarme bir düz tavan halini almıştır. Tavan herhangi bir süslemeden yoksundur ve kireçle kaplanmıştır (Resim 174).

Resim 174: El-Urdi Camii Revanı (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 175: El-Urdi Camii Avlusu (Ahmet KUŞ 2011).

Avlu:

Cami manzûmeinin güney kısmını kaplayan avlu dikdörtgen bir forma sahiptir. Doğudan batıya uzunluğu 31,5 m. ve kuzeyden güneye genişliği 24,75 m'dir. Zemini siyah Habaş taşlarıyla döşenmiştir. Güneybatı ve kuzey cephelerinin bir kısmı duvar ile çevrilidir. Güney duvarın yüksekliği yaklaşık 5 m. ve kalınlığı 0,50 cm'dir. Güney duvarında üç basit giriş bulunmaktadır. Her bir giriş yarım daire kemerle çevrilidir. Batı duvarı ortasında bir giriş bulunur. Kuzey cephe, cami harimine bakan revak ile kaplıdır. Revak, batı duvarına 7,80 m. uzunluğunda küçük bir duvar ile bağlanır. Bu küçük duvarın kuzey tarafında, diğer avlu girişlerine benzer şekilde tasarlanmış küçük bir giriş bulunur (Resim 175).

Oda:

Cami avlusunun doğu tarafında yer alır ve dikdörtgen bir alanı kaplar. Kuzeyden güneye uzunluğu 15,73 m. ve genişliği 5,40 m'dir. Bu yapı siyah Habaş taşları ile inşa edilmiş ve tüm girişleri ile pencereleri batı cephesine açılır şekilde tasarlanmıştır. Üç giriş de avlu zemininden 30 cm yükseklikteki küçük bir merdivenle

erişilir. Her bir giriş, söz konusu merdivenden 20 cm yukarıda yer alır ve 1 m. genişliğinde ve 2,30 m. yüksekliğindedir.

Girişler yarım daire kemerli olarak inşa edilmiştir. Batı cephesinde, her biri 0,80 m genişliğinde ve 1,90 m. yüksekliğinde dört pencere bulunmaktadır. Pencere kenarları granit ve bazalt taşlarından yapılmıştır ve yarım daire kemerlidir. Odanın içi oldukça basit olup duvar veya bölme olmadan tüm yapı boyunca uzanan dikdörtgen bir alandır. Bu oda cami görevlisi veya kayyum için konut olarak kullanılmıştır (Resim 176).

Resim 176: El-Urdi Camii Avludaki Kayyum Odası (Ahmet KUŞ 2011).

İç Tasvir

Camii biri caminin kapalı harimi diğeri açık avlu olmak üzere iki bölümden oluşur.

Caminin Harimi:

Harim alanı cami manzûmeinin kuzey kısmında yer alır ve doğudan batıya 19,20 m., kuzeyden güneye 10,40 m. uzunluğunda dikdörtgen bir alan şeklindedir. Cami harimi, mihrap duvarına paralel üç sıra halinde düzenlenmiştir ve bu sıralar iki sütunla desteklenmiştir. Her sıra iki silindirik sütun üzerine oturan üç yarım daire kemerden oluşur. Sütunların yüksekliği 2 m. olup basit sütun başlıklarına sahiptirler

ancak kaideleri yoktur. Bu kemerler aynı zamanda duvarlardan 1 m. öne çıkan 0,60 cm genişliğinde 2,90 m. yüksekliğinde iki köşe desteğine dayanır. Bu köşe destekleri sütun başlıklarına benzer şekilde tavanı taşıyan sütunlarla bir bütünlük oluşturur. Her bir sıranın genişliği yaklaşık 3,40 m'dir (Resim 177).

Resim 177: El-Urdi Camii Harimin Genel Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

Harim tavanının, dönemindeki diğer camilerde ve geleneksel Yemen yapılarında uygulanan tavan yapma sisteminde olduğu gibi, kütük ve ahşap levhalardan oluşan, sıva ve harçla kaplanmış düz ahşap bir tavan olması muhtemeldir. Bugünkü mevcut tavan ise, harimin güney dış duvarında yer alan kitabesine göre, H.140 / M. 1987 yılında Mansur Kusayla Bey tarafından yapılan son tadilat sırasında yenilenen beton tavadır.

Kemerler, destekler ve taşıyıcı sütunlar siyah Habaş taşından yapılmıştır. Kullanılan kemerler geniş yarım daire şeklide olup Osmanlılar tarafından sıkça tercih edilmiştir. Bu kemerler sütun sayısını azaltarak namaz kılanların sıralarını kesmemeye özen göstermiştir.¹⁰⁶ Camin harimi iç duvarlarında dikdörtgen ve yuvarlak pencereler bulunur. Üst seviyedeki yuvarlak pencereler, renkli camlarla süslenmiş alçı dekorasyonlarla çevrilidir. Bu pencereler, karmaşık bitki dalları ve yapraklarla süslenmiş çerçevelere sahiptir. Üst pencerelerde kısmi yuvarlak pencereler arasında,

¹⁰⁶ Mohammed Abdulsettar Osman, Fıkh Elimera Elislamiye Beyn El-Bahes Ve El-Taalim, S. 11-12.

içinde halifeler ve Hasan ile Hüseyin'in isimlerinin yer aldığı dairesel alçı süslemeler bulunmaktadır. Bu dairelerin etrafı bitkisel süslemelerle bezenmiştir (Resim 178,179).

Resim 178: El-Urdi Camii Harimin Taşıyıcı Sütunları (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 179: El-Urdi Camii Harimin Yuvarlak Pencere (Ahmet KUŞ 2011).

Camii duvarlarının tavanla birleştiği yerde karşılıklı yerleştirilmiş beş yapraklı bitki veya akantus çiçeği motifli alçı süslemeler vardır. Camii girişlerinin üzerindeki alçı şeritlerde, üç başlı yaprak ve bitki dalları süslemeleri eşliğinde celî sülüs hat sanatıyla yazılmış Kur'an ayetleri yer alır (Resim 180, 181).

"إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا"¹⁰⁷

Türkçe Anlamı:

"Şüphe yok ki namaz, müminler üzerine vakitleri belli olarak yazılmış bir ödevdir".

"إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ"¹⁰⁸

Türkçe Anlamı :

"Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe inanan".

¹⁰⁷ Nisa Suresi, Ayet, 103.

¹⁰⁸ Tevbe Suresi, Âyet, 18.

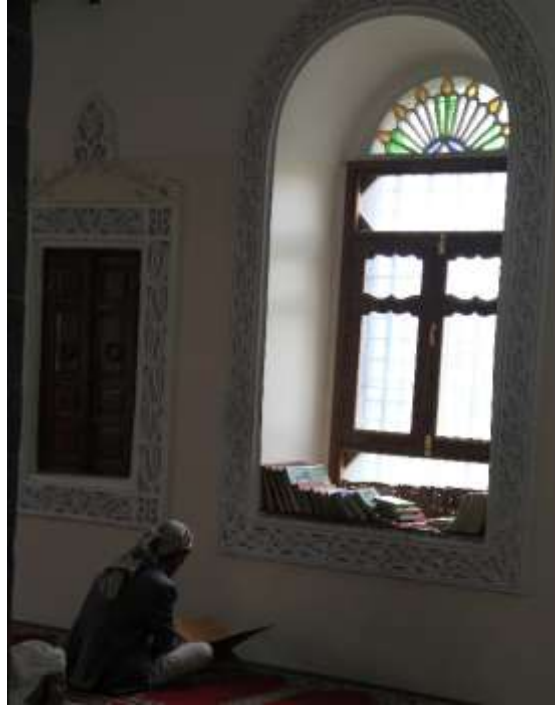
Mihrabın bulunduğu duvarda 0,70 cm genişliğinde ve 1,25 m. yüksekliğinde iki ahşap kapaklı dolap bulunur. Bu dolaplar kitap ve mahtutat el yazmalarını saklamak için kullanılır (Resim 182).

Resim 180: El-Urdi Camii Harimin Duvarlarının Süslemeleri (Ahmet KUŞ 2011)

Resim 181: El-Urdi Camii Harimin Girişlerinin Üzerindeki Kitabesi (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 182: El-Urdi Camii Harimin Duvarlarındaki Dolaplar (Ahmet KUŞ 2011).

Mihrab:

Cami harimin kuzey duvarının ortasında yer alır. Yarım daire şeklinde iç bükey bir yapıya sahiptir. Genişliği 1,25 m., derinliği 0,85 cm. ve yüksekliği 3 m'dir. Üst kısmı, altı sıra mukarnas ile sona erer. Mihrabın üst kısmında "Allah" lafzı bulunur.

Mihrabı iki sütunce çevreler ve her sütunce, zikzak desenli silindirik bir kaideye dayanır. Silindirik gövde üst kısmında kare bir başlıkla sona erer.

Bu başlık, altıgen geometrik desenler ve düz çizgilerden oluşan iki şerit ile süslenmiştir. Sütunların üst kısmından dilimli bir kemer çıkar ve kemerin üst kısmı helezonik kıvrımlar oluşturan bitki dalları ve yapraklarla süslenmiştir. Bu süslemelerin de üzerinde dilimli kemer görünümünde kabartma tekniğinde alçı süsleme yer almaktadır. Alçı kabartmanın üzerinde alınlık kısmı diyebileceğimiz bölümde, mihrap ayeti yazılıdır (Resim 183).

" كَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ " ¹⁰⁹

Türkçe Anlamı:

"Zekeriyâ onun bulunduğu yere, mâbeddeki odaya her girdiğinde yanında (yeni) bir rızık bulur".

Yatay dikdörtgen formlu alınlığın üç kenarı rumi motifleri de içeren bitkisel süslemelerle çevrelenmiştir. Bu süslemeler alınlığın kısa kenarlarında eşkenar üçgen formu oluşturacak şekilde tasarlanmıştır. Mihrabın yanlarında ve üst kısmında da, bitki yaprakları ve dallarından oluşan bu üçgen süslemeler yer alır. Mihrabın üstünde, cami harimin duvarlarında alçıdan iki yuvarlak daire bulunur.

Birinde "Allah" diğeri "Muhammed" yazılıdır. Mihrabın derinliği az olduğundan imam içine girip namaz kılamaz. Bu Yemen camilerinin genellikle derin olan mihrablarıyla karşılaştırıldığında farklı bir özelliktir. Yemen camilerinin mihrabları genellikle derin olduğu için imamın rahatça içeri girmesine ve cemaatin harim alanına daha rahat yerleşmesine olanak tanır.

---

¹⁰⁹ Ali Emran Suresi, Ayet. 36.

Resim 183: El-Urdi Camii Mihrab (Ahmet KUŞ 2011).

Minber:

Osmanlı dönemine ait Yemen'deki ikinci mermer minber olup, mihrabın sağında yer alır ve tamamen mermer malzemedен yapılmıştır. Sanatçı Osmanlı tarzında inşa etmiş ve süslemiştir. Minber tek bir mermer parçası gibi görünmektedir. Minberin yüksekliği 4,10 m. ve kible duvarından ilk sütuna kadar uzanan 4 m. uzunluğunda ve 1,35 m. genişliğinde dikdörtgen bir kaide üzerinde durmaktadır. Minberin kapısı 0,78 cm. genişliğinde, 2,20 m. yüksekliğindedir ve dilimli bir kemerle çevrilidir.

Kapının üstünde oyma mermerden yapılmış bitki süslemeli taç yer alır ve bu tacın ortasında "Allah" lafzı yazılıdır. Minber yan aynalıkları sade bırakılmıştır. Bu aynalıkların dikey direği 3,5 m. taban uzunlukları 2,3 m. ve eğimli korkulukları 1,72 m. uzunluğundadır. Minberin yan aynalıklarında çeşitli boyutlarda üçer dilimli kemerli nişler bulunur. Küçük niş 0,27 m genişliğinde ve 0,76 m yüksekliğinde, orta niş 0,27

cm genişliğinde ve 0,90 cm yüksekliğinde, büyük niş 0,43 cm genişliğinde ve 1,44 m. yüksekliğindedir. Kapı her biri 0,30 cm genişliğinde ve 0,25 cm. yüksekliğinde 9 basamaktan oluşan bir merdivene açılmaktadır.

Oturma yerinin altındaki 0,40 cm genişliğinde ve 1,82 m. yüksekliğinde, dilimli kemerli dolap vardır. Minberin köşk kısmının üç cephesi de dilimli kemerli açıklıklığa sahiptir. Üst kısmında dendan bulunmaktadır ve dendanlar üç yapraklı bitki motifleriyle süslenmiştir. Minber Osmanlı minarelerinin uçlarında sıkça görülen konik bir kubbe ile taçlandırılmıştır. Külâhın üstünde alem kısmında metal bir direk ve hilal bulunmaktadır (Resim 184).

Resim 184: El-Urdi Camii Minberi (Ahmet KUŞ 2011).

Müezzin Mahfili:

Camii hariminin güney duvarının ortasında yer alan müezzin mahfili kible duvarına bakar bir balkon şeklindedir. Doğudan batıya uzunluğu 6,40 m. kuzeyden güneye genişliği 3,50 m. ve yerden yüksekliği 3,50 m'dir. Siyah Habaş taşından yapılmış üç silindirik sütun tarafından desteklenir ve yan sütunlar cami hariminin ikinci sırasındaki sütunlarla birleşir. Her sütun 2,80 m. uzunluğunda ve 0,95 cm. çapında silindirik bir gövde ve kare şeklinde bir başlıktan oluşur. Bu müezzin mahfiline güney duvarına bitişip iki taraflı bir merdivenle çıkılır. Merdivenin her bir tarafında altı basamak bulunur ve her basamak 0,73 cm. genişliğinde 0,34 cm. yüksekliğinde ve 0,25 cm. derinliğindedir. Altıncı basamak her iki tarafta birleşerek 0,84 cm. uzunluğunda ve merdivenin genişliği kadar geniş bir basamak oluşturur. Bu büyük basamak müezzin mahfiline çıkışı sağlayan bir basamağa bağlanır.

Müezzin mahfilinin kenarları 0,55 cm. yüksekliğinde ahşap bir korkulukla çevrilidir bu korkuluk altında cami harimin duvarlarının sonunda bulunan alçı süslemelerle aynı tarzda süslenmiştir. Müezzin mahfilinin tarafında, on basamaklı ve önceki merdivenle aynı boyutlarda başka bir merdiven bulunur. Bu merdiven caminin tavanına çıkışı sağlar. Müezzin mahfilinin altındaki alan, zeminden 0,20 cm. yükseklikte küçük bir müezzin mahfili haline getirilmiş ve ahşap bir korkulukla çevrilmiştir. Bu küçük müezzin mahfili Bakiriyye Camii'ndeki müezzin mahfiline benzer.

Bu caminin tavanının Yemen camilerinde yaygın olarak kullanılan düz ahşap tavan olduğu düşünülmektedir. Tavan ahşap kirişler ve tahtalardan yapılmış üstü alçı ve kireç tabakası ile kaplanmış olabilir. Ancak günümüzdeki tavan betonarmedir ve 1407 H. / 1987 M. yılında Seyîd Mansur Kussila tarafından yaptırılan inşaat çalışmaları sırasında yenilenmiştir. Bu bilgi cami hariminin dışındaki güney duvarında bulunan kitabede belirtilmiştir (Resim 185).

Resim 185: El-Urdi Camii Müezzin Mahfili (Ahmet KUŞ 2011).

Helalar:

Camii hariminin doğusunda, minarenin kuzeydoğusunda yer alır. Dikdörtgen şekilli küçük bir yapı olup, kuzeydoğu ve güneybatı cephelerinde iki küçük yarım daire kemerli pencere bulunur. Yapının güneydoğu cephesinde, dört silindirik sütun tarafından taşınan bir revak yer almaktadır. Bu helalar kışlık kapalı helalar olarak adlandırılan türden olup, içinde abdest alınması için kullanılmaktaydı. Su kaynağı, hamamın yanındaki kuyudan bir su yolu ile sürekli akarak havuza dolmaktaydı. Özellikle namaz vakitlerinde bu su akışı sağlanmaktaydı. Hamamların alanı küçük olup aynı anda sekiz kişiden fazlasını almamaktadır. Eski hamamlar kaldırılarak, avlunun güneyinde, cami hariminin güneyine yeni hamamlar inşa edilmiştir (Resim 186,187).

Resim 186: El-Urdi Camii Eski Helalar (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 187: El-Urdi Camii Yeni Helalar (Ahmet KUŞ 2011).

Havuz:

Bu havuz diğer taş türlerinden daha sağlam ve dayanıklı olan bazalt taşlarından inşa edilmiştir. Duvarları, farklı uzunluk ve düzgünlükteki taş sıralarından meydana gelmiştir. Su sızmasını önlemek için havuz, kireç tabakası ile kaplanmıştır. şu anda bu havuz mevcut değildir. Daha önce, bu havuz abdest yerlerinden çıkan suyu toplamakta ve ardından dışarıya akıtmak için başka bir kanala yönlendirmekteydi.

Kuyu:

Bu kuyu, minarenin kuzey tarafında yer alırdı ve camiye suyla besleyen tek kaynak olup, Urdu manzûmeindeki ana kuyudan sonra ikinci en önemli su kaynağıydı. Ana kuyu, ikinci kışla olan "Dâr'ul Ciyûş" yakınlarındaydı.

Türbeler:

Bu cami, Yemen'de hizmet vermiş bazı Osmanlı valilerine ait türbeler barındırmaktadır;

- Kamil Bey (1910 yılında Yemen'de hizmet ederken vefat etti)
- Hüseyin Tahsin (1910 yılında Yemen'de hizmet ederken vefat etti)
- Hüseyin Hilmi Paşa (1911 yılında Yemen'de hizmet ederken vefat etti)

Ayrıca, cami hariminin batı cephesinde, Osmanlı valisi tarafından Sana'a'dan Taiz'e mesaj iletmek için gönderilen ve Hizyez bölgesinde saldırıya uğrayarak öldürülen üç Osmanlı elçisinin mezarları bulunur. Bu elçiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun hala güçlü olduğunu ve zekât toplama yetkisine sahip olduğunu bildirmek için gönderilmişlerdi. Öldürülmeleri üzerine hatırlarını yaşatmak adına bu değerli alana, caminin yanına gömülmüşlerdir (Resim 188).

Resim 188: El-Urdi Camii Bahçesindeki Ait Kabirler (Ahmet KUŞ 2011).

1.2. Eğitim Yapıları

Osmanlılar, özellikle Yemen'deki ikinci hakiyetlerinde idari, sivil ve askeri sistemlerini tesis etmeleri ile birlikte çeşitli kamu yapıları inşa etmelerinin yanı sıra eğitim binalarını da inşa etmeye özen göstermişlerdir. Yemen'in çeşitli şehirlerinde birçok yeni okul inşa ettiler ve mevcut okulları da restore ederek kullanmaya devam etmişlerdir.

Yemen'de özellikle Sana'a, Taiz, ve Hudeyde'de Osmanlı okulları meşhurdu. Bu okullar arasında Sana'a, ve Hudeyde'de yetimler ve kızlar için beş sanayi ve eğitim okulu, Sana'a'da askeri hazırlık eğitimi için bir askeri okul bulunuyordu. Bu okul, öğrencileri Astana Üniversitesi'ndeki Harp Okulu'na hazırlıyordu. Ayrıca Hudeyde'de bir sanayi okulu yapmışlardı. Bu okullar arasında, 956 H. yılında Sana'a'nın Bab Şoub mahallesinde vali Özdemir Paşa tarafından kurulan "İbn el-Emir Es-Sanâanî Okulu" olarak adlandırılan başka bir okul da bulunmaktaydı.¹¹⁰

---

¹¹⁰ Emet'ül Melik İsmail Es-Sevr, El-Vülat El-Osmaniyyun ve Ebraz a'malühüm El- inşaiyye fi fetretey El- hukmü'l Osmani El-üla ve's-saniye lil yemen, Kral Suud Üniversitesi Derneği Yayınları, C. 22, Sayı:2, Riyad, 2010, s.127.

1.2.1. Es-Sanaiyye Okulu

Yapının Adı: Es-Sanaiyye Okulu (Askeri Müze)

Şekil No: (59 – 60)

Resim No: (189 – 205)

Adresi: San'a Tahrir Meydanı'nın güneybatısında, Cemal Abdül Nasır Caddesi üzerinde bulunmaktadır.

İnşa Tarihi: (1320 H. –1902 M.)

Mimari: Bilinmiyor

Bânisi: Hüseyin Hilmi Paşa

Vakfiyesi: Bilinmiyor

Onarımlar: Yok

İnceleme Tarihi: Temmuz 2023

Yapının Konumu:

Yapı Sana'a'da Tahrir Meydanı'nın güneybatısında, Cemal Abdül Nasır Caddesi'nde yer almaktadır. Yapı birçok tarihi binalarla çevrilidir. Sağında Kültür Bakanlığı binası, solunda Yolsuzlukla Mücadele Kurumun binası, Tahrir Meydanı Kubbat Al-Mutawakkil Camii ve Cemal Cemil Okulu bulunmaktadır. Es-Sanâiyye okulunun kuzey tarafında Tahrir Meydanı'ndan uzanan Cemal Abdül Nasır Caddesi uzanmaktadır (Resim 189, Şekil 59).

Yapının Banisi:

Yapının yapım tarihini gösteren kitabede 1320 tarihi yazılıdır. Hüseyin Hilmi Paşa 21 Nisan 1898 tarihinde Yemen'e vali olarak atanmış ve Kasım 1902 tarihinde de azledilmiştir¹¹¹. Dolayısıyla Okul Hüseyin Hilmi Paşa tarafından yaptırılmıştır. Osmanlı Devleti'nde iki kez sadrazamlık yapmış önemli bir şahsiyettir.¹¹²

¹¹¹ Aydın Mahir, "Hüseyin Hilmi Paşa", **DİA**, C.18, İstanbul,1998, s.550.

¹¹² Hüseyin Avni Paşa Yemen'de birçok alt yapı ve önemli eserler yaptırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yeşilyurt Yahya, (2013). "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve ona yapılan suikast",

Resim 189: Sanayi Okulu Kuş Bakış Görünüşü (Google).

Şekil 59: Sanayi Okulu Haritası (Google).

İnşa tarihi:

Yapının kuzey cephesinde yer alan giriş kapısının alınlığındaki yatay dikdörtgen formuna sahip kitabesinde II. Abdulhamid döneminde, 1320 (M.1902) yılında yaptırıldığı kaydedilmiştir. Yatay dikdörtgen şeklindeki kitabenin metni yeşil zemin üzerine altın yaldız rengiyle ve celî sülüs hattıyla, zemin oyma tekniğinde üç satır halinde yazılmıştır. Kitabe metni şöyledir (Resim 190):

1. زينت افزاي مقام معلى خلافت اسلاميه ورايكه بيزاي سلطنت سنييه عثمانيه السلطان ابن السلطان

2. السلطان الغازي عبد الحميد خان حضرتلرينك شانه همايونلرينده اشبو مكتب صنايع

3. موسسات عاليه ملوكانه لرينه علاوة بيك اوچيوز يكرمي سنه هجريه سنده انشا بيورلمشدر

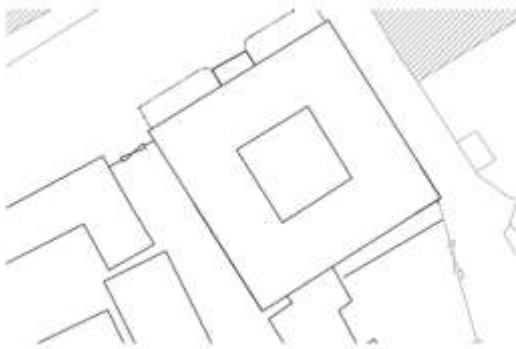

Resim 190: Sanayi Okulu Ana Giriş Kapısı Üstündeki Kitabesi (Ahmet KUŞ 2011).

Mimari Tanımı:

Yapı, kareye yakın dörtgen bir plana sahip olup, iki katlı olarak inşa edilmiştir. Her bir cephesi eşit uzunluktadır. Yapının orta kısmında dört tarafı revaklarla çevrili bir avlu yer almaktadır.

Binanın dört cephesi de birbirine benzer şekilde sade ve süslemesizdir. Mektebin ana cephesi olan kuzey tarafta kütleli olarak taşıntı yapmaktadır. Alt katı yarım daire kemerlerin taşıdığı revak, bunun üst katı ise oda olarak düzenlenmiştir. Odanın kuzey cephesinde üç, doğu ve batı cephesinde de birer yarım daire kemerli pencereler açılmıştır. Bu cephede köşeler kesme taşlardan yapılmış plaster, pencere söveleri de yine dışa taşıntılı şekilde inşa edilmiştir (Şekil 60, Resim 191).

Şekil 60: Sanayi Okulu Planı (Yahya ALAMRİ 2021)

Resim 191: Sanayi Okulu Eski Fotoğraf (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Yapının inşasında malzeme olarak kesme taş, bazalt ve Habaş taşı, ve kireçtaşı kullanılmıştır. Yapının genelinde ve özellikle üst örtü sisteminde metal (bakır, demir, kurşun) malzeme tercih edilmiştir. Taşıyıcı ögeler duvarlar sütunlar ve kemerlerdir. Duvarların inşasında çift cidarlı örgü sistemi kullanılmıştır. İki kesme taş sırasının arası boş bırakılarak moloz taş ve harç ile doldurulmaktadır. Bu sayede duvar sistemi daha sağlam ve dayanıklı hale getirilmektedir.

Bu sebeple uzun ömürlüdürler. Yağmur ve diğer hava koşulları gibi çevresel faktörler yapıların zamanla aşınmasına ve bozulmasına neden olabilir. Özellikle taş ve tuğla gibi malzemeler sürekli maruz kaldıkları nem ve sıcaklık değişimlerinden etkilenebilirler. Ancak Sanayi Okulu günümüze kadar herhangi bir onarım görmediği düşünülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında yapının inşa kalitesinin önemi olduğu kadar iyi korunmuş ve bakımlı olması da büyük etkindir.

Yapı süsleme açısından genel olarak sade bırakılmış olup ağırlıklı olarak cepheden dışa taşan ana giriş bölümü estetik hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu tasarım unsurları ve teknikler yapının estetik ve işlevselliğini artırmak için kullanılmıştır. Osmanlı mimarisinde sıkça görülen bu yöntemler, dayanıklılığı sağladığı kadar estetik ve işlevselliği de bir araya getirmektedir.

Dış Tasvir

Kuzey Cephesi:

Üç kemerle sokağa taşan ana girişin yer aldığı kuzey cephe, koyu gri mimari detaylara sahip bej taş görünümüyle öne çıkmaktadır. Pencereilerin kemerli olması ve taş sövelerle süslenmesi, binaya Osmanlı döneminin geleneksel karakterini kazandırmaktadır. Temel duvarları zemin seviyesinden itibaren bazalt ve siyah Habaş taşlarıyla çift cidarlı olarak inşa edilip aradaki boşluklar moloz taş ve harçla doldurulmuştur. Temel duvarlarının üzerindeki dört sıra siyah Habaş taştan inşa edilmiştir. Geriye kalan duvarlar ise yukarıya kadar bazalt taş sıralarıyla inşa edilmiştir. Üst kısımda bazalt ve siyah Habaş taşlarından oluşan iki sıra kuşak ile sonlanmıştır (Resim 192,193).

Resim 192: Sanayi Okulu Kuzey Cephesi (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 193: Sanayi Okulu Ana Girişi Kapısı (Saeed MOHAMMED 2023).

Yapı genel itibariyle süslemesiz, yalın olarak inşa edilmesine rağmen, kat silmeleri, pencere ve kapı söveri ve en üstteki dendanlarıyla esere hareketlilik kazandırmakta ve estetik bir görünüm sağlamaktadır. Kat silmeleri cephelerde dışarı taşkın üç yatay kuşak halinde Habaş taşından yapılmıştır. Ayrıca yapının köşeleri cephelerin üzerindeki dendanlar pencereler ve kapı söveleri dişler halinde siyah Habaş taşlarından inşa edilmiştir. Pencere kemerlerinin kilit taşları özellikle dışarı taşkın olarak vurgulanmıştır.

Ana girişin üzerindeki pencerelerle birlikte bu cephede toplam 29 adet pencere yer almaktadır. Yapıdaki kapılar ve pencerelerin tamamı yarım daire kemerlidir. Cephenin ortasındaki dikdörtgen şeklinde dışarı taşıntı yapan giriş revağı toplamda beş yarım daire kemerlidir. Kemerler dört adet kare formlu ayağa istinat eder. Duvara bitişik destekler de yine kare şeklindedir (Resim 194,195).

Kare ayaklar da kare planlı kaidelere oturur. Revağın caddeye bakan cephesi ortadaki geniş, iki yanındakiler daha dar olmak üzere üç kemerli simetrik bir düzenlemeye sahiptir. Doğuda ve batıda da iki kemer açıklığı yer alır. Bu cephenin en dikkat çekici özelliği giriş kapısının üzerindeki duvarda yer alan Osmanlıca Türkçesiyle yazılmış inşa kitabesidir.

Resim 194: Sanayi Okulu Kuzey Cephesi Ana Girişi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 195: Sanayi Okulu Kuzey Cephesi Ana Girişi (Ahmet KUŞ 2011).

Güney cephe

Güney cephe kuzey cepheyle aynı tasarıma sahiptir. Pencere söveleri kat silmesi ve kapı sövesi aynı malzeme ve aynı detaylara sahiptir. Burada da altlı üstlü yarımdaire kemerli pencereler bulunmaktadır. Yine yapının aksında yarım daire kemerli bir kapı açıklığı kuzey cephedeki kapı ile aynı koridora açılmaktadır. Yalnız güney cephede revaklı giriş bulunmamaktadır. Alt ve üst katta toplamda 26 adet olan pencere, bir kapı açıklığı da bulunmaktadır (Resim 196, 197). Osmanlı Geç Dönem mimari üslubunu yansıtan geleneksel bir mimari tasarımla karşımıza çıkmaktadır.

Doğu cephesi

Doğu cephe El-Nuziyli sokağına bakmaktadır. Bazalt ve Habaş taşı gibi yerel taşlardan yapılmış olan malzeme cepheye farklı renkleriyle estetik bir çeşitlilik kazandırmaktadır. Kemerli pencereler mimari tasarımda İslam ve Osmanlı etkisini yansıtıyor. Kemerler binaya sanatsal ve tarihi bir boyut katıyor. Alt ve üst katta toplamda Bu cephede yarım daire kemerli dikdörtgen forma sahip 24 adet olan pencere yer alır (Resim 198, 199).

Resim 196: Sanayi Okulu Güney Cephesi
(Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 197: Sanayi Okulu Güney Cephesi
(Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 198: Sanayi Okulu Güney Cephesi
(Ahmet KUŞ 2011).

Resim 199: Sanayi Okulu Güney Cephesi
(Saeed MOHAMMED 2023).

Batı cephesi

Bu cephe Yolsuzlukla Mücadele Kurumu binasına bakmaktadır. Alt ve üst katta toplam 24 adet pencere yer almaktadır. Binanın cepheleri Geç Dönem Osmanlı mimari üslubunu yansıtan geleneksel tasarımla karşımıza çıkmaktadır. Kat silmeleri, pencere ve kapılardaki söveleri kemer formları kemer kilit taşlarının dışarı taşkın uygulamaları ile döneminin yüksek işçilik ve ince detaylarını yansıtmaktadır. Büyük pencereler temiz havaya ve doğal ışığa izin vererek binanın iç ortamını aydınlatmaktadır.

İç Tasvir

Kuzey cephedeki revaklı bir ana girişin altında yarım daire kemerli çifte kanatlı ahşap kapıdan sonra bir koridorla iç avluya ulaşılmaktadır. Bu koridorla binanın diğer bölümlerine ve üst kata ulaşılmaktadır. Zemin siyah Habas taşlarıyla döşenmiştir. Binaya girerken 5 basamak aşağı inilmektedir. Bu koridorun sağında üst bölüme açılan yarım daire kemerli bir kapı bulunmaktadır, Dolayısıyla iki katlı bir merdivenle yapıya ulaşılmaktadır. Birinci katta 8 basamak, ikinci katta ise 14 basamak bulunmaktadır (Resim 200, 201).

Avlu.

Kare şeklindeki avlunun dört tarafında revaklar bulunmaktadır.

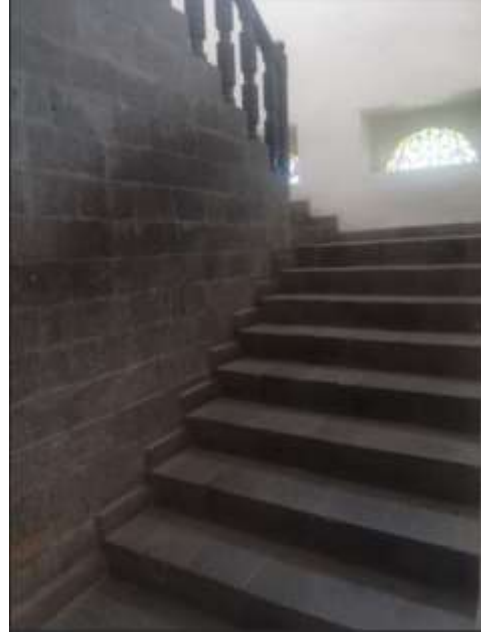
Revak

Avlunun alt katında her bir cephesinde ortada basık kemerli, iki rafında da ikişer yarım daire kemerli olmak üzere beşer kemerli revak yer alır. Kemerler altta kalın kaideleri bulunan kare keitli Habas taşından inşa edilmiş kargir ayaklara istinad eder. Üst kattaki kare kesitli ayaklar daha küçük ölçeklidir. Üst katta ortadaki daha geniş, heriki tarafındakiler de daha küçük olmak üzere simetrik olarak düzenlenmiş yarım daire kemerlere sahiptir. Alt katta revakları arkasında Revakların gerisinde odalar yer almaktadır. Kat döşemeleri ahşap kirişler üzerine tahtalarla kapatılmıştır. Hem kirişler hem de tahtalar kadâd malzemesiyle sıvanmıştır.

Zemin katta sergi salonu odalarına giden kemerli kapılar bulunmaktadır. Avlunun dalgalı metal panellerden yapılmış bir çatı ile kapatıldığı böylece avlunun orijinal haliyle açığa çıktığı görülmektedir. Avlu zemininin tamamı siyah Habas taşıyla döşenmiştir (Resim 202, 203).

Resim 200: Sanayi Okulu Ana Giriş Koridoru (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 201: Sanayi Okulu üst bölüme ulaşabilmek merdiven (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 202: Sanayi Okulu Avlusun revağı (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 203: Sanayi Okulu Avlusun revağı (Saeed MOHAMMED 2023).

Salonlar

Binanın ana girişinin kuzey ve güney cephelerdeki birer koridordan sonra basık kemerli birer kapı ile üst kata çıkışı sağlayan merdivenler yer alır. Bu cephelerde helalar ile odalar yer almaktadır. Avlu revakının gerisinde her iki katta da doğu ve batıda basık kemerli istinatlarla desteklenmiş tek sahınlı salon yer alır. Kuzey ve güneyde de ortada dikdörtgen payelerin taşıdığı yarım daire kemerli ve iki sahınlı salonlar yer alır.

Salonların duvarları boyunca tekrarlanan taş kemerler tarihi yapıya geleneksel mimari bir izlenim vererek tarihi miras karakterini güçlendirmektedir. Salonların tavanı, Yemen yapılarındaki tavan geleneğine uygun olarak kiriş ve ahşap taktalardan oluşan düz tavan şeklinde tasarlandığı, üzerinin de sıva ve harçla kaplandığı görülmektedir (Resim 204, 205).

Resim 204: Sanayi Okulu Batı Cephesindeki Salonu (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 205: Sanayi Okulu Güney Cephesindeki Salonu (Saeed MOHAMMED 2023).

1.3. Su Yapıları

1.3.1. Es-sebil Es-Sultani

Yapının Adı: Es-Sebil'üs Sultani (Sebil El-Abhar)

Şekil No: (61 – 65)

Resim No: (206 – 208)

Adresi:

Eski adresi: Babu'l- Yemen Kapısı'nın dışında kapının güneydoğusunda yer almaktaydı. Günümüzde ise El-Abhar mahallesinde, Ulu Cami'ye giden yolda üzerinde bulunmaktadır.

İnşa Tarihi: (Bilinmiyor)

Mimari: Bilinmiyor

Bânisi: II. Sultan Abdulhamid Han

Vakfiyesi: Bilinmiyor

Onarımlar: (1339 H. – 1920 M.)

İnceleme Tarihi: Temmuz 2023

Sebil Hakkında Bilgiler

Su yapılarından olan sebiller, tarih boyunca İslam şehirlerinin en önemli yapı taşlarından biri olmuştur. Şehir halkının en tabii su ihtiyacını karşılamının yanısıra yönetici kesimin gücünü yansıtan mimari bir unsur olarak da kabul görmüştür. Özellikle Osmanlı sultanlarının fethettikleri topraklarda gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinin başında cami ve sebil inşa ettirmek yer almıştır.

Sebilin cami, mescit, meydan ve cadde ile yakından ilişkili olması nedeniyle, neredeyse tüm mahallelere inşa edilmiştir. Genellikle camilere bitişik veya yakın konumda yer almaktadırlar. Bu sebillerin çoğunun üzerinde onları diğer yapılardan ayıran bir kubbe bulunmaktadır.

İnşaat malzemesi, çatı ve süslemeleri açısından en ilgi çekici sebil, Babu'l-Yemen Meydanı'nın dışında yer almakta ve meydanın en önemli yönlendirme işaretlerinden biri olan dikilitaş ile birlikte önemli bir yer tutmaktadır. Bu sebil San'a'daki en büyük sebil olarak bilinmekle birlikte, günümüzde El- Abhar Mahallesi'ne taşınmıştır ve şu anda kullanılmamaktadır.¹¹³

Yapının Konumu:

İlk yeri Babu'l-Yemen'in dışında, kapının yaklaşık 15 metre güneydoğusunda olacak şekilde konumlandırılmıştı. 1339 H./1920 M. yılında İmam Yahya bin Hamid Ed-Din'in emriyle kaldırılmıştır. Aynı yıl İsmi bilinmeyen hayırseverlerden biri tarafından M. yılında şimdiki yeri olan Al-Abhar Mahallesi'ndeki El-Câmu'l-Kebîr'e giden cadde üzerine nakledilmiştir. Halen burada fonksiyonuna devam etmektedir (Şekil 61,62).

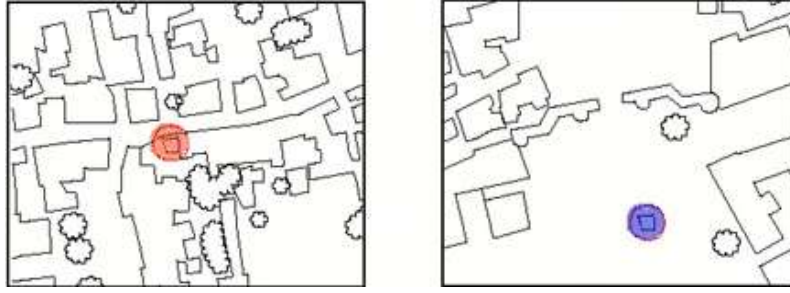
Şekil 61: Es-Sebil'üs Sultani Kroki Çizimi (Yahya ALAMRİ 2021).

Yapının Banisi:

Sultan Abdülhamid Han tarafından yaptırılan tarafından yaptırılmıştır.¹¹⁴

¹¹³ Us'us Et-Tesmim El-Mimari ve El-Tehtit El-Hezeri s.268.

¹¹⁴ Emet'ül Melik İsmail Es-Sevr, **El-Vülat El-Osmaniyyun ve Ebraz a'malühüm El- inşaiyye fi fetretye El- hukmü'l Osmani El-üla ve's-saniye lil yemen**, Kral Suud Üniversitesi Derneği

Şekil 62: Es-Sebil'üs Sultani Eski ve Yeni Adres Çizimi (Yahya ALAMRİ 2021).

İnşa Tarihi:

Sebilde bânisini, mimarını veya inşâ tarihini gösteren herhangi bir kitabe veya vakfiye bulunmamaktadır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi yayınlarda II. Abdulhamid döneminde (1876-1909) yapıldığından bahsedilmektedir. Yapının uslubu da adı geçen sultanın dönemine işaret etmektedir.

Sebilin Mimari Tanımı:

Sebilin dört cephesi bulunmaktadır ve her cephenin merkezinde kesme taşlardan yapılmış dikdörtgen formlu bir açıklık dikkati çekmektedir. Açıklığın üst kısmında ise bu sebilin eski yerinden nakledildiği tarih ile birlikte şu ibareyi taşıyan kitabe yer almaktadır (Şekil 63, Şekil 64):

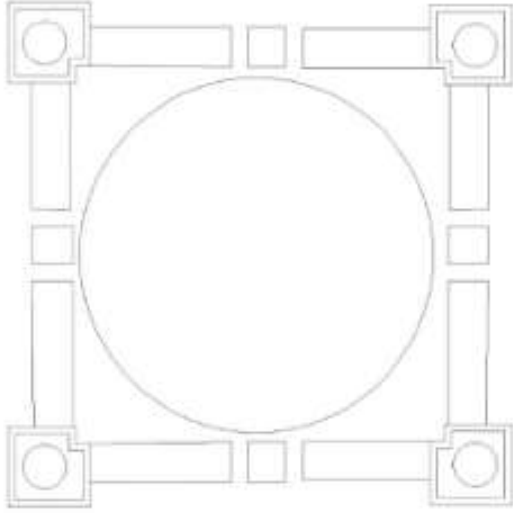
المتوكل على الله رب العالمين 1339

Türkçe Anlamı:

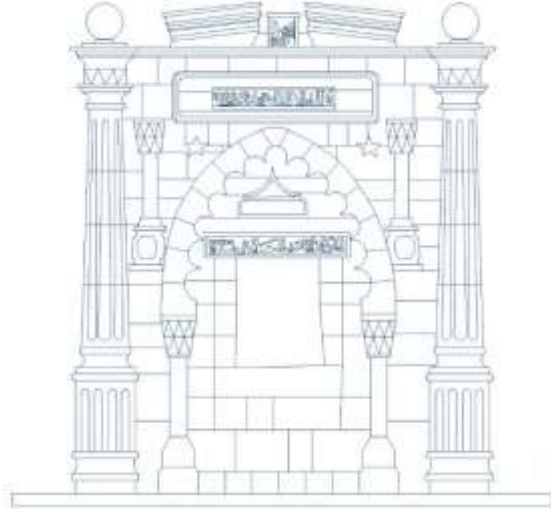
"Alemlerin Rabbi olan Allah'a tevekkül eden 1339".

Sebilin dört cephesi de cami mihraplarına benzer bir tasarıma sahiptir. Zeminden başlayarak kitabe kısmına kadar uzanan dilimli kemerin etrafını sivri kemer bir çerçeve tamamlamaktadır. Dilimli kemerin başlangıç noktasının hizasında dikdörtgen bir yazı kuşağı yer almaktadır. Dışa taşkın yapılan bu kemer sistemi konik

bir sütunçe başlığına oturmaktadır. Sütunçeler de zeminde yine konik bir kaideye oturmaktadır.

Şekil 63: Es-Sebil'üs Sultani Plan Çizimi (Yahya ALAMRİ 2021).

Şekil 64: Es-Sebil'üs Sultani Çizimi (Yahya ALAMRİ 2021).

Kemerlerin iki yanında kabartma tarzında, ortasına sekizgen yerleştirilmiş çokgen kaide üzerine mukarnas başlıklı birer sütunçe yerleştirilmiştir. Yine kemerlerin iki yanına denk gelecek şekilde birer tane kırmızı bazalt taşından oyulmuş beş kenarlı yıldız motifi kabartma tarzında konulmuştur. Sebilin dört köşesinde de, tabanda dilimli kabartmalı dörtgen formlu kaide üzerine dilimli gövde sütunu yer almaktadır.

Sütunların başlıkları yine çokgen formlu olup iki katlıdır. Son olarak yuvarlak bir küre bu sütunların üzerine yerleştirilmiştir. Dört cephenin de ortasında kemerlerin üzerinde dikdörtgen formlu Kelime-i Tevhid'in yazılı olduğu kitabelik kısmı yer almaktadır (Şekil 65, Resim 206);

لا إله إلا الله محمد رسول الله

Türkçe Anlamı:

"Allah'tan başka bir ilah yoktur, Muhammed onun resulüdür".

Kitabeliğin üzerinde merkezinde yer alan kare bir taş kitabenin içersine “Sebil” kelimesi yazılmıştır. Bu kitabenin iki yanına eğimli profil silme yapılarak çatı görünümü verilmiştir. Sebil bu haliyle Osmanlı mimari karakterini yansıtmaktadır (Resim 207,208).

Şekil 65: Es-Sebil'üs Sultani Çizimi (Beşir EL-KEYNAAİ).

Resim 206: Es-Sebil'üs Sultani Eski Fotoğrafi (Yahya ALAMRİ 2021).

Resim 207: Es-Sebil'üs Sultani Genel Görünüşü 1910 (Yahya ALAMRİ 2021).

Resim 208: Es-Sebil'üs Sultani Genel Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

1.3.2. El- Meydan Hamamı

Yapının Adı: El- Meydan Hamamı

Şekil No: (66 – 73)

Resim No: (209 – 223)

Adresi: Eski Sana'a'nın şehir El-Meydan mahallesi El-Lükiyah Caddesi.

İnşa Tarihi: (1012 H. – 1603 M.)

Mimari: Bilinmiyor

Bânisi: Hasan Paşa

Vakfiyesi: Bilinmiyor

Onarımlar:

İnceleme Tarihi: Temmuz 2023

Yapının konumu

El- Meydan Hamamı Al-Qatii bölgesindeki El- Meydan mahallesinde, El-Meydan sokakta yer almaktadır. Hamam'ın güney tarafında Ghamdan saray kapısına uzanan El- Meydan meydanı bulunmaktadır. Bu yapı Yemen'in en eski saraylarından biri olan tarihi Silah Sarayı da dahil olmak üzere birçok kamu yapıları ve tarihi binalarla çevrilidir. Osmanlı döneminde inşa edilen ve şu anda Milli Güvenlik'in merkezi olarak kullanılan Hükümet konağı bu önemli yapılar arasındadır. Bu çerçevede Osmanlı yönetimi sırasında inşa edilen önemli binalardan biri de Al-Bakiriyya Camii ve El-Muradiye Camii bu çevrede bulunmaktadır (Resim 209, Şekil 66).

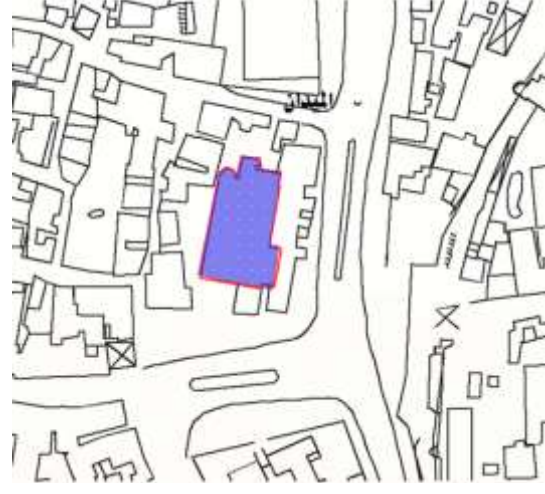
İnşa Tarihi

Yapının herhangi bir inşa kitabesi bulunmamaktadır. Osmanlı valisi Hasan Paşa (988-1012 H / 1580-1603 M) tarafından inşa edilmiştir. Tarihî kaynaklar Hasan Paşa'nın 1005 H. / 1596 M. yılında inşa ettirdiği Kubbetu'l-Bakiriya Camii'nden önce

yapıldığından bahsetmektedir. Ahmed Muhtar Paşa döneminde de yapıda bazı restorasyon ve tadilat gerçekleştirilmiştir.¹¹⁵

Resim 209: El- Meydan Hamamı Kuş Bakışı Görünüşü (Google).

Şekil 66: Es-Sebil'üs Sultani Kroki Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

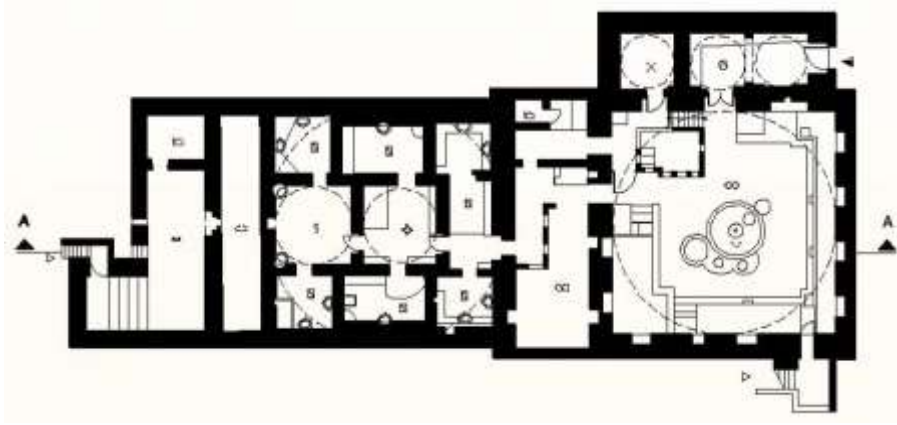
Mimarî Tanımı

Dış tasvir

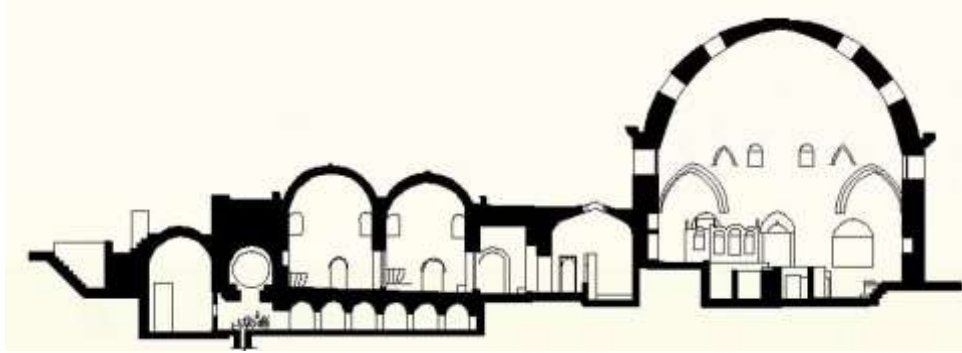
Yapı 635,50 m² lik alanıyla Eski Sana'a'nın en büyük hamamıdır. Ana girişi olan güneydeki kapısıyla geniş bir meydan olan el-Meydan'a bağlanmaktadır. Hamam geleneksel Osmanlı hamamı tarzında inşa edilmiştir. Ancak, kullanım fonksiyonları ve yardımcı hizmet alanları, kullanım mekanizmaları ve malzemeleri bakımından Yemen'in Sana'a'daki sıcak hamamlarıyla olan farklılıkları nedeniyle, inşasından kısa bir süre sonra yapıda bazı mimari değişiklikler yapılmıştır (Şekil 67,68, Resim 210-213).¹¹⁶

¹¹⁵ Emet'ül Melik İsmail Es-Sevr, El-Vülat El-Osmaniyyun ve Ebraz a'malühüm El- inşaiyye fi fetrey El- hukmü'l Osmani El-üla ve's-saniye lil yemen, Kral Suud Üniversitesi Derneği Yayınları, C. 22, Sayı:2, Riyad, 2010, s.

¹¹⁶ "Us'us Et-Tesmim El-Mimari ve El-Tehtüt El-Hezeri fi'l Usuri'l İslamiyye El-Muhtelife", Dirase Tahliyye Ala El-Asime San'a, Munazzamat El-Avasım Ve'l Müdun El-İslamiyye, Suudi Arabistan, 2005, s.254.

Şekil 67: El- Meydan Hamamı Planı (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

Şekil 68: El- Meydan Hamamı Kisiti (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

Resim 210: El- Meydan Hamamı
(Yahya ALAMRİ 2021).

Resim 211: El- Meydan Hamamı
(Yahya ALAMRİ 2021).

Resim 212: El- Meydan Hamamı Ana Giriş Kapısı (Ahmet KUŞ 2011).

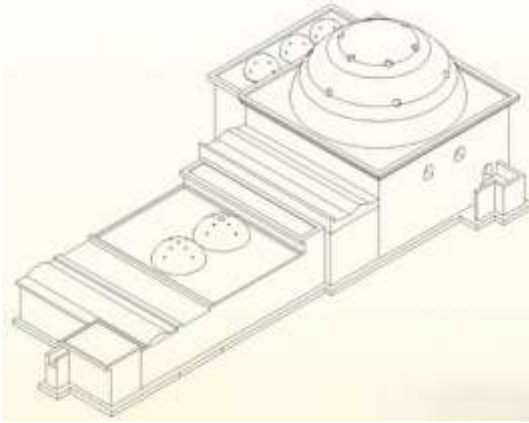

Resim 213: El- Meydan Hamamı Ana Girişin Bulunduğu Kapalı Mekan (Ahmet KUŞ 2011).

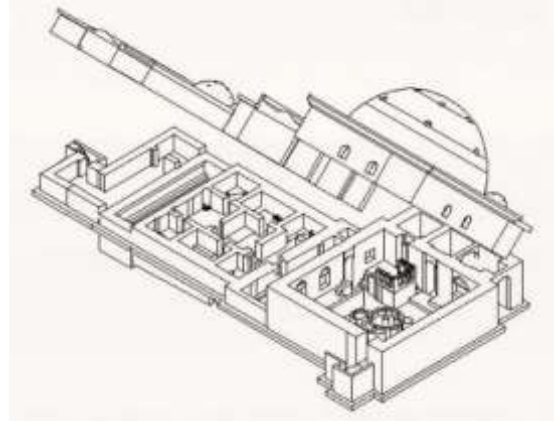
Birinci Bölüm Hamam

Hamamın girişi güneydoğu köşede olup, güney cepheden içerlek şeklinde geriye çekilmiştir. Buradan çift kanatlı bir kapı ile üzeri iki kubbe ile örtülü medhal bölümüne, burdan da ikinci bir çift kanatlı kapıyla soyunmalık kısmına girilir. Soyunmalık bölümü kare planlı, kübik gövdeli olup tromplarla geçilen kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin ortasındaki aydınlatma penceresinin yanı sıra, kubbenin eteklerine kadar eşit aralıklarla yerleştirilmiş sekiz adet fil gözü de soyunmalık mekanını aydınlatmaktadır.

Duvarlar Habeş taşından yapılmış olup soyunmalığın ortasında onikigen fiskıyeli havuz yer almaktadır. Havuzun her bir cephesi $\frac{1}{2}$ simetrik olarak düzenlenmiş rumi kompozisyonlarıyla bezenmiştir. Soyunmalığın etrafı Habeş taşından yapılmış yerden 0,90 cm. yükseltilmiş oturma sedirleriyle çevrelenmiştir. Sedirlerin altlarında ayakkabılık, duvarlarda elbise koymaya yarayan nişler bulunmaktadır. Duvarları kadad malzeme ile tezin edilmiştir (Şekil 69,70, Resim 214,215).

Şekil 69: El- Meydan Hamamı İzometik Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

Şekil 70: El- Meydan Hamamı Perspektif (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

Resim 214: El- Meydan Hamamı Dıştan Kubbeli Mekan (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 215: El- Meydan Hamamı İç Mekanı (Yahya ALAMRİ 2021).

Günümüzde soyunmalığın kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerdeki yükseltilmiş platformlar masaj ve ibadete tahsis edilmiştir. Ayrıca burada sıcak ve soğuk içecekler de ikram edilmektedir. Soyunmalık geleneksel Türk hamamlarının yanısıra Şam'daki hamamların soyunmalık kısımlarına benzemektedir (Şekil 71, Resim 216,217).

Şekil 71: El- Meydan Hamamı Açık Kisit Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

Resim 216: El- Meydan Hamamı Kubbeli Mekan (2018).

Resim 217: El- Meydan Hamamı Kubbeli Mekan (Ahmet KUŞ 2011).

Soyunmalık bölümünden tek kanatlı bir kapıyla dikdörtgen şeklindeki ılıklık bölümüne geçilir. Ilıklık bölümünün üzeri tonoz ile örtülmüştür. Buraya bir su haznesi konulmuştur. Ardından, üç küçük odadan oluşan, toplam alanı 25.20 m². olan ve birbirine açık olan hazırlık alanı gelir. Ortadaki ana oda, alanı 15.30 m². olan kare şeklinde ve kubbe ile örtülüdür (Resim 218,219).

Kubbenin ortasındaki aydınlatma penceresinin yanı sıra, kubbenin eteklerine kadar eşit aralıklarla yerleştirilmiş sekiz adet fil gözü de soyunmalık mekanını aydınlatmaktadır.

Resim 218: El- Meydan Hamamı Şadırvanı (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 219: El- Meydan Hamamı Şadırvanı (Ahmet KUŞ 2011).

Yan taraflarında tonozla örtülmüş alanları sağda 10.30 m². ve solda 9.50 m². olan iki oda bulunmaktadır. Ardından, üç odadan oluşan ve ortasında kare şeklinde 16.20 m². alanı olan, aydınlatma penceresi ve sekiz adet fil gözü ile aydınlatılmış kubbesiyle ana oda gelmektedir. Sağında, alanı 8.30 m². olan depo "hazine" olarak adlandırılan bir oda bulunmaktadır. Solunda ise alanı 7.80 m². olan ve sıcak su havuzu (merkez) bulunan bir oda vardır (Resim 220,221).

Resim 220: El- Meydan Hamamı Soğukluk Mekani (Yahya ALAMRİ 2021).

Resim 221: El- Meydan Hamamı Soğukluk Mekani Kubbesi (Ahmet KUŞ 2011).

Bu hamamda zamanla Sana'a'da geleneksel hamam kullanımına yönelik olarak yapısal bazı değişiklikler yapılmıştır. Ilıklık ile sıcaklık alanlarda taş havuzların duvarlara istiridye kabuğu şeklinde oyulduğu görülmektedir. Hizmet alanı 206,20 m². olup, kullanım alanının arkasında yer almaktadır (Resim 222,223).

Resim 222: El- Meydan Hamamı Sıcaklık Taş Havuzları (Ahmet KUŞ 2011).

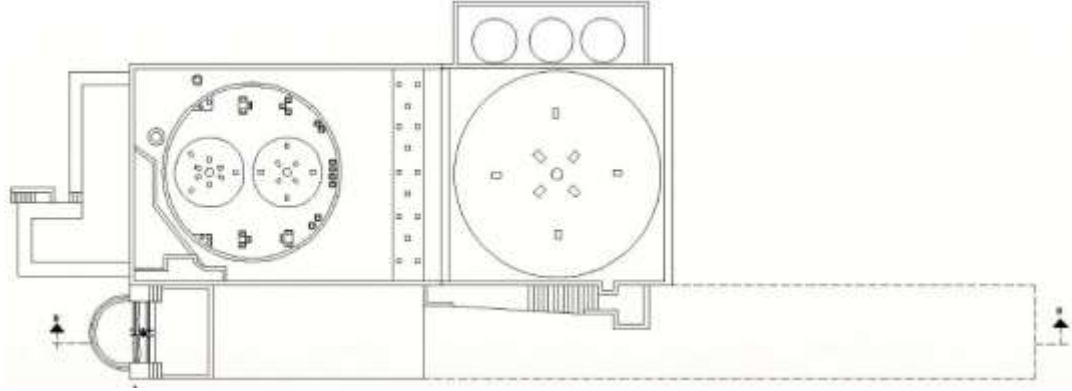
Resim 223: El- Meydan Hamamı Hizmet Alanı Mekeni (Yahya ALAMRİ 2021).

Sıcaklığın altındaki cehennemlik denilen küçük tonoz şeklindeki taşıyıcıların altında duman ve buharın dolaştığı ve duvarlardaki tüteklikle yukarıya doğru çıkıp tahliye edildiği ısıtma sistemiyle bu bölüm ısıtılmaktadır. Kazanın konulduğu ve suyun kaynatıldığı külhan sıcaklık duvarına bitişiktir. Külhanın etrafı sonradan tuğla duvarla çevrilmiştir. Ayrıca günümüzde geleneksel yakıt yerine mazot kullanılmaktadır.

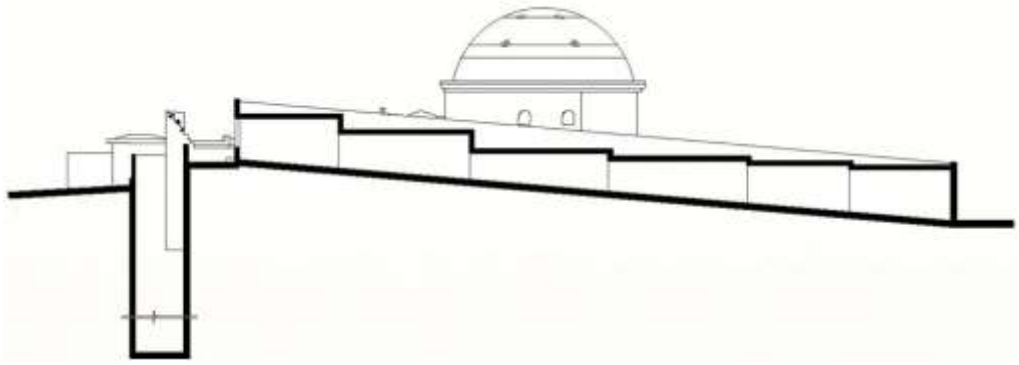
İkinci Bölüm Su Kuyusu

Meydan Hamamı'nın batısında hamama su temin eden kuyu vardır. Kuyunun hamamın arka tarafında özel bir girişi vardır. San'a'daki diğer hamamların da yakınında, civarında hamamın bu tür kuyular vardı.

Ayrıca San'a'daki diğer hamamlardan farklı olarak, eski şehrin kuzeyindeki Musiyk Mahallesi'ne yaklaşık 800 m. kadar u zanan ve taşla inşa edilmiş 1×1.50 m. ölçülerinde kanallarla atık sızıları toplayan derin bir çukura kadar uzanan bir atık sıvı boşaltma sistemi vardır (Şekil 72,73).

Şekil 72: El- Meydan Hamamı Kuyun Kesiti (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

Şekil 73 : El- Meydan Hamamı Kuyun Plan Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

1.4. Askeri Yapılar

1.4.1. El-Urdi Manzumesi

Yapının Adı: El-Urdi Manzumesi

Şekil No: (74)

Resim No: (224 – 258)

Adresi: Eski San'a'da şehir merkezinin güneybatısında, Babu'l- Yemen'in batısında El-Zubeyri Caddesi üzerinde bulunmaktadır.

İnşa Tarihi: (1299 H. – 1882 M.)

Mimari: Hacı Ahmed bin Kasa'a

Bânisi: Sultan II. Abdülhamid Han

Vakfiyesi: Bilinmiyor

Onarımlar: (1949 M. – 1955 M. – 1971 M. – 1987 M. - 1998 M.)

İnceleme Tarihi: Temmuz 2023

Yapının Konumu:

Bab El Yemen'in güneyinde Hadda yönüne giden yolun batısında EL-Zubeyri Caddesi eski Sana'a şehrinin dışında bulunmaktadır.¹¹⁷ Sultan II. Abdülhamid Han'nın emriyle inşa edildi. Urdi Yemen'in en önemli ve ünlü askeri tesislerinden biridir. Urdi manzumesi Bab El Yemen'in güneybatısında yaklaşık 150 m. mesafede yer almaktadır (Resim 224, Şekil 74).

Resim 224: El-Urdi Manzumesi Kuş Bakışı Görünüşü (Google).

Şekil 74: El-Urdi Manzumesi Planı (Yahya ALAMRİ 2021).

¹¹⁷ El-Urdi İmarh İslamiyh Herbiyh, Elmarkaz Elaskari Lilvessaik, s.10.

Yapının Banisi:

Manzume, Osmanlı İmparatorluğu'nun 7. ordusunun karargahı olarak Sultan II. Abdülhamid Han tarafından yaptırılmıştır.

İnşa Tarihi:

1299 H. - 1882 M. yılında Sultan II. Abdülhamid Han tarafından yapılması emredilmiştir. Bu askeri tesisin inşası Mareşal Muhammed İzzet Paşa döneminde başlamış ve çeşitli dönemlerde 1299 - 1321 H. /1882 / 1903 M. yılları arasında tamamlanmıştır. Yapı kesme taşlarla inşa edilmiştir. Her bölümü "Kışla" olarak adlandırılmıştır.

El-Urdi Manzumesi Mimari Tanımı:

Urdi Manzumesi Osmanlı ordusunun yönetim merkezi olup, cami, hamam, hapisane, su kaynakları, gıda depoları, mutfaklar, yatakhane ve eğitim alanları gibi tüm askeri ihtiyaçları karşılayacak tesisleri içermektedir. El-Urdi binalarının inşası İstanbul'dan gönderilen mühendisler tarafından tasarlanan plan ve projelere göre bölümler halinde ve dönemler boyunca yapılmıştır. Binalar 1299 H. yılından 1321 H. yılına kadar dört ana bölüm olarak inşa edilmiştir. Osmanlılar El-Urdi kışlalarının inşası için ünlü Yemenli inşaatçı Hacı Ahmed bin Ahmed Kas'a'yı seçmiştir (Resim 225).

Resim 225: El-Urdi Manzumesi Kuş Bakışı Genel Görünüşü (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Taşlar Bakkar Pazarındaki Dar Sebre, Dar El Zeheb, Ciraf bölgesi ve Nokom Dağı gibi çeşitli kaynaklardan temin edilmiştir.¹¹⁸ Osmanlılar her yapının üstüne ortasına veya ana girişinin üzerine Sultan'ın adı, yapının ismi, inşa tarihi ve ilgili tüm bilgileri belirten taş bir yazıt koymaya özen göstermiştir. Bu yazıtlar Osmanlı hat sanatı olan "Sülüs" hattı ile beyaz mermer levhalar üzerine yazılmıştır. El-Urdi, Osmanlı ordusunun yönetimi, şubeleri, kayıtları, mali ve idari işler, askeri heznesi ve ordu ile ilgili tüm diğer ihtiyaçlar için tahsis edilmiştir.

Bu yapı askeri bir üs için gerekli tüm olanakları bünyesinde barındırmaktadır: cami, buhar hamamı, hapisane, su kaynakları, yiyecek depoları, mutfaklar, uyuma alanları ve eğitim alanları. Tüm bölümler tamamlandığında, valinin, komutanların, alimlerin, şehrin ileri gelenlerinin, Türk ve Yemenli soyluların katıldığı büyük bir tören düzenlenmiştir.

İnşaata tamamlanan son yapı cami olmuştur. Yemenli ünlü mimar Hacı Ahmed bin Kasa'a Urdi manzumesi ve ek hizmet binalarının inşaatında da ustalık etmiştir.¹¹⁹ Açılış sonrası Osmanlı Yöneticiler Hacı Ahmed'e paşa unvanı tahsis etme teklifinde bulunmuşlardır. Ancak Hacı Ahmed inşa işlerinde kalmayı tercih etmiştir.

Batı Kışla 1312 H.

İlk inşası 1301 H. yılında başlayan ve 1307-1312 H. yılları arasında tamamlanan batı kışla, "Daru-l Ciyuş" olarak bilinen El-Urdi'nin en önemli binalarına karşı bir savunma alanı olarak tasarlanmıştır. El-Urdi'nin batısında, Daru-l Ciyuştan 137,5 m. uzaklıkta yer almaktadır. Burası eğitim dairesi ve konaklama yeri olarak tahsis edilmiştir. Ana bina iki kattan ve iki mutfak ile bir köprüden oluşmaktadır (Resim 226,227).

¹¹⁸ El-Urdi İmarh İslamiyh Herbiyh, Elmarkaz Elaskari Lilvessaik, S.9

¹¹⁹ Elhuceri, Mesacid Sana, S.90-91

Resim 226: El-Urdi Manzumesi Birinci Kışla Görünüşü H.1312 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 227: El-Urdi Manzumesi Birinci Kışla Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

İnşaatta bazalt, granit taşları ve volkanik taşlar kullanılmıştır. Bina kapıları ile iç kısımlarda ahşap, pencerelerde ise demir şebekeler kullanılmıştır. Temeli, çift cidarlı duvar örgü sistemine uygun olarak karşılıklı olarak yerleştirilmiş iki sıra bazalt taşlarından oluşturulmuştur. Taşlar arasındaki boşluk çamur harç ile doldurulmuş ve zeminin son sırası temel sağlamlığını artırmak için çamur yerine kireçle kaplanmıştır.

Binanın zemin üstü iki sıra taşla inşa edilip nemden korumak için dışa doğru çıkıntılı yapılmıştır. Üst katlar ise granit taşlarla çift cidarlı duvar sistemi tarzında inşa edilmiştir. Bu yöntem yapının dayanıklılığını arttırarak korunmasına yardımcı olmuştur.

Bu kışlanın kemerli üç giriş kapısı bulunmaktadır. Kapıların genişliği 3 m. yüksekliği ise 4,5 metredir. Kapının içe doğru açılan iki kanadı vardır. Girişin önünde her biri dört m. yüksekliğinde dört sütun üzerine oturan dikdörtgen bir gölgelik bulunmaktadır. Her sütun düzgün olmayan çokgen bir kaideye sahiptir. Kaidelerin uzunluğu 1 m. genişliği 1 m. ve yüksekliği 1 m'dir (Resim 228,229).

Resim 228: El-Urdi Manzumesi Batı Kışla Genel Görünüşü (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 229: El-Urdi Manzumesi Batı Kışla Ana Girişi (Ahmet KUŞ 2011).

Pencereler:

Bu cephenin pencereleri alt ve üst katlarda yarım daire kemerli olarak açılmıştır. Alt katta ana girişin her iki yanında eşit aralıklarla dağıtılmış 32 pencere bulunmaktadır. Üst katta ise 37 pencere vardır ve her pencerenin dışı bazalt taşından yapılmış çıkıntılı bir çerçeve ile süslenmiştir ve bu pencerelerin ölçüleri aynıdır. Pencereler "Urdu"nin diğer binalarındaki pencerelerden iç ve dış genişlikleri ile farklılık gösterir. Ayrıca kışlanın her katında bir tane olmak üzere binanın dört köşesinde askerleri kışın ısıtmak için dört şömine bulunmaktadır (Resim 230).

Resim 230: El-Urdu Manzumesi Batı Kışlanın Pencereleri (Ahmet KUŞ 2011).

Birinci Kışlanın Ekleri:

Taş Köprü ve Beton Köprü kışlanın ekleridir. Kışlayı doğudaki vadinin diğer ucuna bağlamak için kapının önüne taş köprü inşa edilmiştir. Doğudan batıya doğru yaklaşık 92 m. uzunluğunda, 10 m. genişliğinde ve 3,77 m. yüksekliğindedir. Bu köprü bazalt taşlarından yapılmış olup 18 sıra taş kullanılarak inşa edilmiştir. Köprünün mansap kısmında sel sularının geçişine izin veren beş yuvarlak kemerli açıklık bulunur. Köprünün kışlaya bakan cephesinde girişin aydınlatılması için bakır meşalelerin yerleştirildiği 5 m. yüksekliğinde iki sütun bulunmaktadır (Resim 231).

Resim 231: El-Urdi Manzumesi Batı Kışlanın Taş Köprüsü
H. 1312 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

İkinci Kışla (Darul- Ciyuş)

İkinci kışla olan "Darul- Ciyuş", "El-Urdi" avlusunun kuzey yarısında yer alır ve diğer binaların ortasında konumlanmıştır. Bina doğudan batıya doğru uzanan dikdörtgen bir alan üzerine inşa edilmiştir ve Osmanlı binalarına özgü üç cepheli olarak "U" şeklinde tasarlanmıştır. Bina doğudan batıya doğru uzanan dikdörtgen bir avluyla çevrilidir. İç mekan düzeni binanın cepheleri boyunca uzanan asker yatakhaneleri olarak belirlenmiştir (**Resim 232**).

Resim 232: El-Urdi Manzumesi İkinci Kışla Genel
Görünüşü M. 1962 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Bina iki katlı olup işlenmemiş volkanik taş, kil ve kireçten yapılmış sağlam ve derin temeller üzerine inşa edilmiştir. Temeller bazalt taşından bir kaideye

dayanmaktadır. Birinci katta siyah Habas taşlar kullanılmıştır ve binanın dış cepheleri kırmızı kireç taşları ile süslenmiştir. İkinci kat tuğla ile inşa edilmiştir ve köşelerdeki yağmur oluklarında siyah Habas taşlar kullanılmıştır. Binanın dış duvarları cilalanmış düzgün kesme taş ile iç duvarları ise düzgün olmayan çift sıra taşlardan yapılmıştır. Zeminler taş döşeme olup duvarlar içten sıva ile kaplanmıştır (Resim 233).

Resim 233: El-Urdi Manzumesi İkinci Kışlanın Ana Cephe Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

İkinci Kışlanın Ana Girişi

Kışla binasının güney cephesinin ortasında siyah Habas taşlar kullanılarak dışa taşkın olarak yapılmış belirgin bir taş giriş bulunmaktadır. Bu giriş üç cephesinden de yarım daire kemerli birer açıklığa sahip bir revak şeklindedir. Binanın ana cephesinde bir giriş, kuzeyde bir çıkış, doğu ve batı cephelerinin iç ve dış taraflarında birer yan çıkış bulunmaktadır (Resim 234).

Resim 234: El-Urdu Manzumesi İkinci Kışlanın Ana Girişi (Ahmet KUŞ 2011).

Kışlanın ana giriş kapısının alınlığında, yatık dikdörger formundaki mermer kitabe üzerine celi sülüs hattıyla ve zemin oyma tekniğiyle inşa kitabesi yazılmıştır. Kitabenin etrafı Habaş taşından silindirik kesitli profille çerçeveselendirilmiştir. Bu metin üç eşit parçaya bölünmüştür: Sağ tarafta, Osmanlı Türkçesi ile, sol tarafta Arapça ile yazılan inşa kitabesinin ortasında Osmanlı arması yer alır. Armanın ortasında da II. Abdulhamid'in tuğrası bulunmaktadır (Resim 235).

Resim 235: El-Urdu Manzumesi İkinci Kışlanın İnşa Kitabesi (Ahmet KUŞ 2011).

İnşa Kitabesi

اولسون هميشه شادوشن عبدالحميد كامران

اولدي زمانده يمن معموره عدل وامان

تاريخم اولدى روشنا مختار مانندسها

بو قشليه ني قیلد ني بنا شاهنسه دورزمان

شمس أبراج العلى عبد الحميد ذو المنن
 زين الدنيا بزين العدل والحكم الحسن
 أرخ المختار تبشير التأييد أته
 شيد السلطان دار الجيوش في اليمن ١٣٠١هـ.

Üçüncü Kışla

Üçüncü kışla olan "Piyade Kışlası" 1301 H. yılında inşa edilmeye başlanmış ve 1307 H. yılında Vali Mareşal Ahmed Fevzi Paşa döneminde tamamlanmıştır. Osmanlı ordusunun piyade taburuna konaklama yeri olarak tahsis edilmiştir. Bu kışla Osmanlı askeri tarihinde önemli yapı taşlarından biri olup, askerlerin barınma ve eğitim ihtiyaçlarını karşılayan büyük ve kapsamlı bir manzume şeklinde hizmet vermiştir (Resim 236).

Resim 236: El-Urdi Manzumesi Üçüncü Kışlanın Genel Görünüşü (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Üçüncü Kışlanın Doğu Cephesi

Bu kışla "El-Urdi"nin kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Kuzeyden güneye doğru uzanan dikdörtgen formlu tek katlı bir bina olarak inşa edilmiştir. Binanın üst kısmı iki sıra taşla süslenmiş belirgin bir kuşakla dekore edilmiştir. Kuzey ve güney cephelerinde üç girişi bulunmaktadır. Ana giriş ise avluya bakan batı cephesinde yer

alır. Binanın üst kısmında, yağmur sularını tahliye etmek için bazalt taşlarından yapılmış dikdörtgen şekilli oluklar dikkat çekmektedir (Resim 237).

Resim 237: El-Urdi Manzumesi Üçüncü Kışlanın Doğu Cephesi (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Doğu cephesinin dış kısmında taşlar kullanılmıştır, batı cephesinin iç kısmı ise taş ve tuğladan inşa edilmiştir. Batı cephesi avluya baktığı için güvenli olduğu düşünülmüş ve duvarlar dıştan kireç ve alçı ile kaplanarak sağlamlaştırılmıştır. Tavan ahşap kullanılarak inşa edilmiş alçı ile kaplanmıştır (Resim 238).

Resim 238: El-Urdi Manzumesi Üçüncü Kışlanın Ana Girişi (Ahmet KUŞ 2011).

Dördüncü Kışla (1318 Hicri)

Bu kışlanın inşasının tamamlanması 1318 H. yılında olup Osmanlı Valisi Tümgeneral Abdullah Paşa tarafından subay dairesi olarak açılmıştır. Daha sonra İmam Yahya tarafından düzenli askerler için bir kışla olarak kullanılmıştır. 26 Eylül 1962 devriminden sonra, çeşitli askeri daireler için karargah olarak kullanılmıştır. "El-Urdi"nin kuzeyinde yer alan bu kışla binası dikdörtgen şeklinde olup, doğudan batıya doğru uzanmaktadır. İki katlı olup, güney cephesinde dört ana girişi bulunmaktadır (Resim 239,240).

Resim 239: El-Urdi Manzumesi Üçüncü Kışlanın Ana Girişi H. 1318 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 240: El-Urdi Manzumesi Dördüncü Kışla Ana Girişi (Ahmet KUŞ 2011).

Kışla binasının cephesinde iki taş kapı bulunur, bunlardan biri güneydoğu kenarında yer almakta ve güneydoğu köşesinden yaklaşık 13,5 m. uzaklıktadır. Bu iki kapının önünde, yarım daire kemerli girişleri olan bir koridor bulunmaktadır. Bu giriş, cephenin iç avluya doğru ilerlemesini sağlar ve bu giriş, iki küçük kemerli kapının bulunduğu bir koridora açılır. Bu kapılar depolara veya nöbetçi odalarına çıkar (Resim 241,242).

Resim 241: El-Urdi Manzumesi Dördüncü Kışla İç Avluya Bakan Cephe (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 242: El-Urdi Manzumesi Dördüncü Kışlanın Sultan Tuğrası (Ahmet KUŞ 2011).

El-Urdi Camii

Bölgedeki en önemli dini yapılardan biridir. Sadece bir ibadet yeri olmakla kalmayıp, aynı zamanda bölgenin mimari ve dini mirasının da bir parçasıdır. Tezin daha önceki bölümlerinde bu yapı hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir (Resim 243).

Resim 243: El-Urdi Manzumesi İçindeki Camii (Ahmet KUŞ 2011).

Gıda Deposu

Güneyde caminin hemen arkasında yer alan gıda deposu, gıdaları mümkün olan en uzun süre boyunca depolamak ve korumak için kullanılır. Dikdörtgen şekilli bu yapı, tüm yönlerden bir duvarla çevrilidir ve cami ile tam olarak paralel değildir. Güney duvarına eğimli bir şekilde inşa edilmiş olup, batı ve doğu kenarları camiden uzaktadır. Diğer "Urdu" binalarının yapımında kullanılan taşlarla aynı yöntemle inşa edilmiştir. Silindirik bir çatıya sahip olan bu depo, iç kısmındaki gıda maddelerinin korunmasına yardımcı olan doğal bir serinlik kazanır.

Silindirik çatının iç kısmının yüksekliği, kuzey ve güney taraflarındaki havalandırma delikleri, havanın üst deliklerden girip güney deliklerden çıkmasına izin vererek sürekli bir hava akışı sağlar. Bu hava akışı gıda maddelerinin korunmasına yeterli bir serinlik sağlar. Çatı tuğla ve kireçle inşa edilmiştir. Bu şekilde gıda deposu

hem modern hem de tarihi yapı unsurlarını bir araya getirerek, uzun süreli gıda saklama için ideal bir ortam sunmaktadır (Resim 244,245).

Resim 244: El-Urdi Manzumesi Gıda Deposu M. 1970 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 245: El-Urdi Manzumesi Gıda Deposu (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Türbeler

İslam mimarisinde türbe inşası büyük bir önem ve özenle yapılmış olup, İslam mimarisinin en önemli unsurlarından biri olarak kabul edilmiştir. Birçok türbe, cami, mescit ve dini okulları inşa eden kişilere aittir. Osmanlı İslam mimarisinde türbeler diğer İslam mimari unsurlarını taşısa da, Osmanlı yapılarında özellikle camilerde, türbeler belirli durum ve olaylara göre eklenirdi. Örneğin, Müşir Vali Ahmed Fevzi Paşa ve Müşir Vali İsmail Fevzi Paşa'nın vefatından sonra, türbeleri çok geç bir tarihte Batı'daki Al-Bakariye Camii'nin batısında, El-Urdi'deki diğer valilerin mezarlarının bulunduğu yerde yapılmıştır.

Mezarların caminin ana giriş kapısının yanında seçilmesi, dini inançlar gereği ölen kişinin ruhuna dua edilmesi için önemliydi. Osmanlı valisi Müşir Abdullah Paşa girişin sağında ve solunda caminin genel görünümü ve tarzıyla uyumlu türbeler inşa etmeye karar vermiştir. Yemen'deki Osmanlı askerleri ve aileleri, genellikle Müslüman mezarlıklarında defnedilirlerdi. Bu mezarlar, halk mezarlarına benzer şekilde mütevazı ve belirgin olmayan şekillerde inşa edilmiştir (Resim 246).

El-Urdi Camii'nin yanındaki üç mezar şu kişilere aittir:

- **Hüseyin Hilmi Paşa:** 1315-1316 Hicri yılları arasında Yemen'de hizmet etmiş olup, 1320 Hicri yılında vefat etmiştir.
- **Hüseyin Tahsin Paşa:** 1326-1328 Hicri yılları arasında Yemen'de hizmet etmiş olup, 1328 Hicri yılında vefat etmiştir.
- **Kamil Bey:** 1328 Hicri yılında Yemen'de hizmet etmiş ve aynı yıl vefat etmiştir.

Resim 246: El-Urdi Manzumesi İçindeki Türbeler (Ahmet KUŞ 2011).

Hazne

Osmanlı döneminde ve Hamididdin Hanedanı döneminde "Vezne" olarak adlandırılan hazne binası "El-Urdi"nin doğu tarafında yer almaktadır. Kuzeyinde üçüncü kışla yaklaşık 17 m. uzaklıkta ve güneyinde Hukuk Merkezi bulunur. Bina kareye yakın bir şekle sahip olup, sadece tek katlı olarak inşa edilmiştir ve daha sonra ikinci kat eklenmiştir. Yapımında taşlar kullanılmıştır ve bina, pencere ve girişleri çevreleyen belirgin çerçevelerle süslenmiştir.

Kuzey cephesinde tek bir kör pencere bulunmaktadır. Bina dört cepheye sahiptir ve bu cepheler, ana yönlere bakar. Bu cephelerde, üçüncü Hamidiye Kışlası'nda bulunan sekizgen kırmızı taş süslemelerinin olmadığı gözlemlenir. Binanın üst kısmı bazalt ve granit taşlarından yapılmış üç sıra şerit ile çevrelenmiştir ve münavebeli tarzda inşa edilmiştir (Resim 247).

Resim 247: El-Urdi Manzumesi İçindeki Hazne (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Doğu Kapısı

Hukuk Merkezinin ortasında yer alan bu kapı doğu cephesindeki ana giriş kapısıdır. Kapı, çıkıntılı bir blok içinde açılmış olup, önünde dört sütunlu bir alan bulunmaktadır. Sütunlar kare bir kaide üzerine oturur.

Hukuk Merkezi

Hukuk Merkezi, "El-Urdi"nin doğu tarafında, doğu kapısının hemen yanında yer alır. Doğu kapısı, Hukuk Merkezini kuzey ve güney olmak üzere iki bölüme ayırır. Hukuk askerlerinin resmi sembolü, üzerine "Askeri Disiplin Memuru" yazılı hilal şeklinde bakır bir parça olup boyuna takılır. Bu merkezi yapı, Osmanlı döneminin askeri ve idari düzenlemelerini yansıtan önemli bir yapıdır (Resim 248,249).

Resim 248: El-Urdi Manzumesi Doğu Kapısının Hukuk Merkezi M. 1979 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 249: El-Urdi Manzumesi İçindeki Hazne M. 2004 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Buhar Hamamı

Buhar hamamı "El-Urdi"nin doğu tarafında caminin doğusunda yer alır. Duvarları doğuya doğru uzanmakta, ardından kuzeye sonra tekrar batıya, sonra tekrar kuzeye ve nihayet doğuya hafif bir eğimle uzanarak kuzeye doğru devam etmektedir. Batı duvarında iki pencere kuzey duvarında ve doğu duvarının üst kısmında birer kör pencere bulunur. Ayrıca kuzey duvarında bir açık pencere ve beş yağmur oluğu bulunmaktadır. İki tanesi kuzey duvarında iki tanesi güney duvarında ve biri doğu duvarında yer almaktadır.

Bu buhar hamamının iç kısmında taşlar kullanılmış, zemin, yarım duvarlar oturma yerleri ve havuzlar bu taşlarla döşenmiştir. Tavan ve üst yarım duvarlar alçı ile kaplanmıştır. İlk inşaat sırasında kullanılan bazı taşlar hala duvarlarda bulunmaktadır. Dış cephe siyah taşlar ve beyaz taşlarla inşa edilmiştir. Bu hamam subaylar ve askerler tarafından ucuz ücretler karşılığında kullanılmış olup, sivillerin girmesine izin verilmemiştir (Resim 250,251).

Resim 250: El-Urdi Manzumesi İçindeki Buhar Hamamı M. 1967 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 251: El-Urdi Manzumesi İçindeki Buhar Hamamı (Ahmet KUŞ 2011).

Helalar

Güney duvarının doğu tarafında ve duvara bitişik olarak yer almaktadır. "El-Urdi" manzumesi içerisinde, gıda deposunun arkasında yer alan tek hela alanıdır. Bu özel yerin seçilmesinin nedeni San'a şehrinin doğu, batı ve güney tarafını çevreleyen dağlar nedeniyle, kuzey-güney yönünde esen rüzgarları kullanarak, kokunun "El-

Urdu'nin dışına doğru yönlendirilmesini sağlamak ve geri dönmesini engellemektir (Resim 252).

Bu noktada akla neden her kışlaya bağımsız bir hela alanı inşa edilmediği sorusu gelebilir. Bunun sebebi Osmanlı mimarisinin estetiğinde hamam veya diğer kirlili yerlerin yayılmasını en aza indirmenin ve mümkün olduğunca bunları sınırlamanın tercih edilmesidir. Helalar doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen bir şekle sahiptir ve yerden yüksekte inşa edilmiştir. Helalara çıkış kuzeydoğu cephesinde eşit aralıklarla yerleştirilmiş üç taş merdivenle sağlanır. Toplamda 20 hela bulunmaktadır.

Resim 252: El-Urdi Manzumesi İçindeki Helalar M. 1967
(Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Cezaevi

Dördüncü kuzey kışlanın batı tarafında, batı mutfağının batısında yer alır. Planı ve yapı malzemeleri, buranın suç işleyen askerlerin hapsedildiği bir yer olduğunu göstermektedir. Ayrıca en büyük mutfağın yanına inşa edilmiştir ve iki kattan oluşmaktadır. Zemin kat granit taşından inşa edilmiştir, üst kat ise daha sonraki bir dönemde tuğladan yapılmıştır ve orjinal yapıya ait değildir.

Cezaevinin planı, başlangıçtan itibaren subaylar ve Osmanlı varlığına karşı direnen ulusal şahsiyetler için bir hapisane olarak tasarlanmıştır. Girişin, planda görüldüğü üzere, doğu kısmının ortasında kenetleme yöntemiyle inşa edildiği görülmektedir (Resim 253).

Resim 253: El-Urdi Manzumesi İçindeki Cezaevi (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Mutfaklar

Her kışlanın yanında konaklayan askerlere özel mutfaklar bulunmaktaydı. "El-Urdi"nin özel mutfakları kuzey ve batı taraflarında yer almakta olup toplamda dört adet mutfak bulunmaktadır. Bu mutfaklar yemek pişirme, tandır, duman çıkışı için özel delikler, yemek dağıtım pencereleri ve yemek yeme alanları ile birlikte inşa edilmiştir. Genellikle bu alanlar kuzey tarafında yer almıştır. Bu mutfaklar askerlerin beslenme ihtiyaçlarını karşılamak ve onların günlük yaşamlarını kolaylaştırmak için tasarlanmış önemli yapılardır (Resim 254).

Resim 254: El-Urdi Manzumesi İçindeki Mutfaklar (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Su Kaynakları

Manzumenin iki kuyusu bulunmaktaydı:

Güneydoğu Kuyusu

Bu kuyu caminin güneydoğusunda yer alır ve önceki kuyudan daha küçük olup dairesel bir şekle sahiptir. Siyah bazalt taşları ile çevrilmiş ve içi taşlarla kaplanmıştır. Yerden yaklaşık 1 m. yüksekte olan bu kuyu, dairesel olarak inşa edilmiş ve kare şeklinde taşlarla çevrilmiştir. Şu anda mevcut olmayan bu kuyu suyunun tükenmesi ve kullanılmaması nedeniyle doldurulmuştur (Resim 255).

Kuzeybatı Kuyusu

Bu kuyu "El-Urdi"nin kuzeybatısında ve özellikle karakolun güneybatısında yer alır. Kuyu kuzey kısmına kemerli olarak inşa edilmiştir. Derinliği yaklaşık 53 m. olup içi cilalı taşlarla kaplanmış ve dış yüzeyi oyularak işlenmiştir. Kuyu, yüksek taş bir yapı ile çevrilmiştir. Bu kuyular, manzumenin su ihtiyacını karşılamak için büyük bir özenle inşa edilmiştir ve Osmanlı mimarisinin su mühendisliği konusundaki hassasiyetini yansıtır (Resim 256).

Resim 255: El-Urdi Manzumesi İçindeki Güneydoğu Kuyusu (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 256: El-Urdi Manzumesi İçindeki Kuzeybatı Kuyusu (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Dinlenme Tesisi (1318 H.)

Saha alışmaları, "El-Urdi" manzumesinde bir dinlenme tesisinin de bulunduğunu göstermiştir. Bu tesis günümüzde yeni bir işlev üstlenmiş olup doğu cephesinin kuzey ucunda yer almaktadır. Dinlenme tesisi i ve dış planlama açısından orijinal yapıya aittir ve dördüncü kışla gibi taşlardan yapılmış katlara sahip olup doğu cephesinin güney kısmından alınan alan üzerinde yer alan bir girişe sahiptir.

Güney cephesindeki bu giriş, aynı zamanda üst kata çıkan bir merdivene de açılmaktadır ve bu merdiven, dinlenme tesisinin güney cephesinde yer alan başka bir girişe çıkar. Bu açık kat doğudan batıya doğru uzanmaktadır ve her iki yanında uzun pencereler ve bunların üzerinde kare şeklinde aynı pencere ölçülerine sahip yarım daire şeklinde alçıdan yapılmış süslemeler bulunmaktadır. Bu açık katın doğu ucunda dikdörtgen şeklindeki bir odaya açılan ve iki kapısı bulunan bir giriş bulunmaktadır (Resim 257).

Salon

Salon kuzeyden güneye doğru uzanan dikdörtgen bir alana sahiptir. Kuzey ucunda bir hamam ve salonun batı tarafında kuzeybatı köşesinde başka bir hamam bulunur. Ayrıca batı bölümünün orta alanında farklı boyutlarda üç oda bulunmaktadır. Salonun doğu tarafında dört, batı tarafında ise üç oda yer almaktadır. Bu dinlenme tesisinde salonun doğu ve batı kısımlarına dağıtılmış toplam yedi oda bulunur; dört oda doğu kısmında, üç oda ise batı kısmındadır. Bu dinlenme tesisi "El-Urdi" kışlasında ikamet eden Osmanlı st düzey komutanlarına özel olarak tasarlanmıştır. Planlamada bağımsız odalar ve buhar hamamına zen gösterilmiştir (Resim 258).

Resim 257: El-Urdi Manzumesi İçindeki Dinlenme Merkezi H. 1318 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 258: El-Urdi Manzumesi İçindeki Dinlenme Merkezi (Ahmet KUŞ 2011).

El-Urdi Manzumesi'ndeki Yapıların Restorasyon Tarihçesi (1882'den Günümüze)

El-Urdi binaları 1882 yılında inşa edildikten sonra herhangi bir bilimsel ve mühendislik restorasyon çalışmasına tabi tutulmamış, doğa ve insan faktörlerinden dolayı yapılar ve temeller büyük zarar görmüştür. Bu binalar asıl amacına uygun olmayan ve kötü amaçlarla kullanılmıştır.

İlk Restorasyon Çalışmaları (1949)

1949 yılında İmam Yahya'nın öldürülmesinin ardından meydana gelen yağma ve hırsızlıklar sonucu pencereler, alçı süslemeler ve kapılar onarılmıştır.

İkinci Restorasyon Çalışmaları (1955)

1955 yılında, Şehit Al-Thalaya'nın İmam Ahmed'i öldürme girişiminden sonra meydana gelen yağma ve yıkım olaylarının ardından "El-Urdi" yeniden onarılmıştır.

Üçüncü Restorasyon Çalışmaları (1971)

1971 yılında, yetmiş günlük savaş sırasında meydana gelen topçu saldırıları sonucu zarar gören El-Urdi Camii'nin minaresi de dahil olmak üzere, cami restore edilmiştir. Bu restorasyon çalışmaları, Usta Hüseyin Ahmed Kasa'a tarafından gerçekleştirilmiştir.

Dördüncü Restorasyon Çalışmaları (1987)

1987 yılında, caminin iç kısmı yeniden restore edilmiş, duvarları alçı ile kaplanmış, mihrabı süslenmiş, pencereler ve ahşap alçı süslemeler onarılmıştır. Ayrıca, güney duvarına bu restorasyonları anlatan bir kitabe yerleştirilmiştir. Bu detaylı restorasyon çalışmaları, "El-Urdi" binalarının tarihi ve mimari değerinin korunmasına yönelik önemli adımlar olarak tarihe geçmiştir.

El Urdi Manzumesi'nin En Kapsamlı Restorasyonu:

1998 yılına gelindiğinde El-Urdi binalarının durumu oldukça kötü bir hale gelmişti. Bu tarihi yapının korunması için ciddi bir adım atılmasını zorunlu kılmıştır. Bu nedenle Yemen Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih, El-Urdi binalarının hızla restore edilmesi ve asıl işlevlerini yeniden kazanmaları için talimat vermiştir. Restorasyon çalışmaları en son teknikler kullanılarak yapılmalı ve mimari yapısı korunarak herhangi bir ekleme veya çıkarma yapılmamalıydı.

Cumhurbaşkanı, bu görevi tamamlamak için askeri mühendislik departmanını görevlendirdi. Görev en iyi mühendisler tarafından hazırlanan mühendislik planları ile başladı ve çalışma İslam mimarisi ve tarihi şehirlerin korunması konusunda uzmanlaşmış uzmanlar ve mühendisler tarafından denetlenerek altı yıl boyunca devam

etti. Bu süreçte restorasyon çalışmaları El-Urdi'deki askeri dairelerin günlük idari işlerini aksatmadan gerçekleştirildi.

Restorasyonda İzlenen Adımlar;

Restorasyon sürecinde önceden yapılan çalışmalar temel alınarak mühendisler ve denetleyiciler tarafından bazı temel adımlar atılmıştır. Bu adımlar şunlardır:

- Tüm yeni yapıların kaldırılması: Bu binaların içindeki veya sahalardaki tüm yeni yapıları kapsamaktadır.
- Tüm kanalizasyon tesisatının kaldırılması: Mevcut kanalizasyon sisteminin tamamı kaldırılmıştır.
- Tüm temellerin yeniden düzenlenmesi: Eski ve yıpranmış temeller kaldırılarak yerine beton temeller yapılmış temellerin alanı genişletilmiş ve güçlendirilmiştir.
- Taş kaidelerin kaldırılması: Tüm binalarda nem ve tuzdan zarar görmüş taş kaideler kaldırılmış ve aynı türden taşlarla, aynı inşa yöntemi kullanılarak değiştirilmiştir.
- 1918-1994 yılları arasında eklenen iç duvarların kaldırılması: Bu duvarlar taş kemerlerin estetiğini bozduğu için kaldırılmıştır.
- Zeminlerin ve dolguların kaldırılması: Tüm zemin katlardaki döşemeler ve dolgu malzemeleri kaldırılarak salonların ve koridorların gerçek tasarımı ortaya çıkarılmıştır.
- Binaların tüm kaplamalarının kaldırılması: Alçı çimento veya fayans kaplamalar hem iç hem de dış mekanlarda tamamen kaldırılmıştır.
- Zarar görmüş taşların değiştirilmesi: Zarar gören taşlar aynı tür ve şekle sahip "El-Urdi" taşlarının getirildiği bölgeden alınan taşlarla değiştirilmiştir.
- Tüm yıpranmış tavanların kaldırılması: Kalınlıkları ve rastgele onarımları nedeniyle binalara büyük bir yük oluşturan tüm yıpranmış tavanlar kaldırılmış ve daha yeni yöntemlerle daha güçlü ve kaliteli ahşaplarla aynı şekilde yeniden yapılmıştır.
- Duvarların sağlamlaştırılması: Duvarlar taşların arkasına gizlenmiş güçlü beton köprülerle bağlanarak binaların bütünlüğü sağlanmıştır.

- Tüm yeni eklemelerin kaldırılması: El-Urdi Camii'ndeki tüm yeni eklemeler hamamlar, yapılar, depolar vb. kaldırılmıştır.
- Buhar hamamının yeniden inşası ve rehabilitasyonu: Buhar hamamı, kurulduğu işlevi yerine getirmesi için yeniden inşa edilmiş ve rehabilite edilmiştir.
- Tüm tesis ve yapıların yeniden kullanımı ve rehabilitasyonu: Mutfaklar, hamamlar, yemek alanları, ofisler, yatakhaneler, nöbetçi odaları, hazne gibi tüm tesisler ve yapılar, belirtilen işlevlerine göre yeniden kullanılmış ve rehabilite edilmiştir.
- Binaların dışarıdan yalıtılması: Binaların dış cepheleri nem ve yağmurdan korunmak için bitişik yollarla yalıtılmıştır.
- Yağmur suyu drenaj sisteminin düzenlenmesi: Yağmur suyunun sahalarda veya çatılarda birikmesini önlemek amacıyla yağmur suyu drenaj kanalları sistematik ve akıcı bir şekilde yerleştirilmiştir.
- Yeşil alanların bakımı: Sahalara çim, süs bitkileri ve çiçekler ekilmiş ve bu yeşil alanlar arasında modern ve ekonomik bir şekilde sulama işlemi organize edilmiştir.
- Binaların yeniden döşenmesi: El-Urdi binaları askeri mühendislik dairesinin atölye ve laboratuvarları gibi işlevlerine uygun olarak yeniden döşenmiştir.
- Binaların güvenliği: Binaların güvenliği sağlanarak duvarlar restore edilmiş yükseklikleri artırılmış ve kapılar güçlendirilmiştir.
- Güvenlik ve izleme sistemleri: Tüm tesislerde güvenlik, emniyet ve izleme sistemleri kurulmuştur.
- Toprak seviyesinin korunması: Binaların etrafındaki ve sahalardaki toprak seviyeleri korunmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

2. DEĞERLENDİRME

San'a şehrinde bulunan Osmanlı Dönemi yapılarının ayrıntılı tanımı yapıldıktan sonra bu bölümde yapıların malzeme, plan ve süsleme başlıkları altında özellikleri değerlendirilecektir.

San'a'daki Osmani mimari yapılarında doğal olarak hem Klasik Osmanlı hem de Geç Osmanlı Dönemi mimari üslubunu yansıtmakla birlikte geleneksel Yemen mimarisinin özellikler de görülmektedir. Yapılar Sana'daki yerel ve geleneksel binalar ile uyumlu olacak şekilde, şehir silüetinin birer parçası olarak inşa edilmiştir. Özellikle kullanılan teknikler ve süsleme unsurları göz önünde bulundurulduğunda Anadolu coğrafyasındaki Geç Osmanlı Dönemi mimari eserleriyle San'a'daki Osmanlı eserleri arasında büyük benzerlikler dikkati çekmektedir.

2.1. Malzeme

Başkent San'a'da yer alan Osmanlı Dönemi mimari eserlerinde yapı malzemesi olarak bazalt, granit ve volkanik taşlar ile Habas taşı ve yer yer de tuğla tercih edilmiştir. Buna ek olarak özellikle pencere, kapı lento ve sövelerinde kırmızı kireç taşı tercih edilerek dikkat çekici hale getirilmiştir. Taşların temin edildiği bölgeler Bakkar Pazarındaki Dar Sebre, Dar El Zeheb, Ciraf Bölgesi ve Nokom Dağı gibi çeşitli kaynaklardır. Malzemenin tercih ve temin edilmesinde şüphesiz coğrafyanın el verdiği biçimde kolay ulaşılabilir olması ve yapıların dayanıklılığını sağlayacak hammadde olması ön planda tutulmuştur.

Yapıların zemin döşemelerinde de taş malzeme kullanılmış, özellikle sağlam ve pürüzsüz yapısıyla granit taşlar yerleştirilmiştir. Üst örtüde tuğla ve kireç malzemeye ek olarak ahşap malzemeye de yer verilmiştir. Yapıların çoğunluğunda kireç, sıva olarak kullanılmıştır.

Dış cephelerde hem estetik açıdan hem de dış faktörlere karşı dirençli olması açısından cilalanmış düzgün kesme taşlar kullanılmıştır. İç mekanlardaki duvarlar ise düzgün olmayan taş malzemedan yapılmış olup, üzeri alçı ve kireç ile sıvanmıştır. Osmanlı mimarisinde yaygın olarak kullanılan çift cidarlı duvar örgü sistemi yapıların özellikle temel seviyesini meydana getirmektedir. Askeri binalarda güvenlik amacına da hizmet ettiği için daha fazla tercih edilen bu teknikte iki duvarın arası moloz taş ve çamur malzeme ile doldurulmuştur. Temel seviyesinden sonra duvarların üst kısımları ve örtü elemanlarının inşasında ise tuğla malzeme tercih edilmiştir.

Kil ve kireç, taşların sıvanmasında kullanılmış olup aynı zamanda yapıların sağlamlığını ve dayanıklılığını da arttırmıştır. Mihrap gibi iç mekan süslemelerinde ise alçı malzeme tercih edilmiştir.

Kapı, pencere kanatları, çatı taşıyıcı kirişleri, hatıllar ve minberlerde ahşap malzeme tercih edilmiştir. Pencere şebekeleri demir malzemedan yapılmıştır.

2.2. Plan

Yapıların çoğunlukla kare, kareye yakın dörtgen veya dikdörtgen formda inşa edildiği görülmektedir. San'a'daki Osmanlı Camii Mimarisi incelendiğinde inşa edildiği dönem etkisiyle de farklı plan tiplerinin uygulandığı görülmektedir. Bu doğrultuda camilerin plan tipolojisi şu şekilde gelişmektedir;

- Kareye Yakın dörtgen Planlı Düz Tavanlı Camiler (Özdemir Paşa Camii ve El-Urdi Camii)

- Kare Planlı Tek Kubbeli Camiler (Muradiye Camii, Talha Camii ve Bekiriyye Camii)

- Dikdörtgen Planlı Düz Tavanlı Çok Ayaklı Camiler (Müzzehhep Camii)

- Dikdörtgen Planlı İki Kubbeli Camiler (Cenah Camii)

İstisnai bir uygulama olarak Bekiriyye Camii'nde tek kubbeli harim mekanına ek olarak iki küçük kubbeyle örtülü, iki kemerli küçük dikdörtgen mekanın

uygulandığı farklı bir plan tipolojisi de karşımıza çıkmaktadır. Bu haliyle camii Erken Osmanlı Dönemi Zaviyeli camilerini anımsatmaktadır (Şekil 25,26).

Özdemir Paşa Camii yatık dikdörtgen şeklinde olup her sırada üçer sütun olmak üzere dört sıra sütun dizisi ile mihraba paralel dört sahnalı olarak planlanmıştır. Kemerler ise doğu batı doğrultusunda yerleştirilmiştir (Resim 14,15).

Müzzehhep Camii derinlemesine dikdörtgen planlı olup her sırada ikişer sütun olmak üzere yedi sıra sütun üzerine kemerlerini doğu batı doğrultusunda atıldığı sekiz sahnalı harim olarak planlanmıştır (Resim 62).

El Urđi Camii yatık dikdörtgen formunda her bir sırada ikisi serbest ikisi duvara bitişik olmak üzere iki sütun sırası ile mihraba paralel üç sahnalıdır (Resim 177).

Talha Camii, Bekiriyye Camii ve Muradiye Camii sekizgen kasağa oturan kubbeli plan tipine sahiptir. Muradiye Camii harim kısmı dikdörtgen planlı olup güney tarafı bir sahnın tarafından genişletilmiştir. Muradiye Camii'nin bir benzeri İznik Yeşil Camii (1378-1379) (1391-1392)'dir (Resim 27, 92, 148).

Cenah Camii ise iki kubbeli olup harim kısmı dikdörtgen formludur. Harimi çift kubbeli Cenah Camii'nin Anadolu'daki benzerleri Bursa Abdal Mehmet camii (15.yy, 2. Yarısı), Aksaray Şeyh Hamid-İ Veli Tekkesi (15.yy) ve Ereğli Boyacı Ali Camii (958 H./1551 M.) 'dir (Şekil 17).

Su yapılarından olan Meydan Hamamı; Kare Planlı Tek Kubbeli Soyunmalık, Dikdörtgen Planlı Ilıklık ve Kare Planlı Sıcaklık mekanı etrafında sıralanan halvet hücrelerinden meydana gelmektedir. Su yapılarından olan Sebilü's- Sultâni de Kare Planlıdır (Şekil 63,67).

Eğitim Yapılarından olan Sanayi Okulu Dikdörtgen Planlı Düz Çatılı olup ortasındaki kare avlunun üzeri açıktır. Askeri Yapılardan olan El-Urdi Manzumesi,

içerisinde 4 Kışla, 1 Taş Köprü, cami, hamam, hapishane, su kaynakları, gıda depoları, mutfaklar, yatakhane ve eğitim alanları gibi tüm askeri ihtiyaçları karşılayacak tesisleri içermektedir (Şekil 60).

2.2.1. Plan Elemanları

2.2.1.1. Duvarlar

Yapıların üst örtü ağırlıklarını genellikle duvarlar taşımaktadır. Yapılardan ölçüsü alınabilen duvar kalınlıkları 0,65 cm. ile 0,80 cm. arasında değişmektedir. İç mekânlarda duvarları desteklemek için kemerler ve sütunlar kullanılmıştır. Duvarları dıştan destekleyen payandalar kullanılmamıştır. Osmanlı mimarisinde yaygın olarak kullanılan çift cidarlı duvar örgü sistemi yapıların özellikle temel seviyesinde kullanılmıştır. El- Urdi'deki askeri binaların çoğunda güvenlik amacına da hizmet ettiği için bu teknik daha fazla tercih edilmiştir (Resim 224).

2.2.1.2. Sütunlar ve Ayaklar

San'a yapılarında en az duvarlar kadar önemli taşıyıcı öğelerden olan sütunlar ve ayaklar, Özdemir Paşa Camii ve El-Urdi Camii'nde olduğu gibi Habaş taşından yapılmıştır. Sütunlar dairevi kesitli olup üzerlerinde çoğu kez düz ya da profilli sütun yastıkları kullanılmıştır (Resim 176).

2.2.1.3. Kemerler

Kapılar basık, sivri veya yuvarlak kemerli, pencereler ise El-Urdi Camii'nde olduğu gibi genellikle yuvarlak kemerlidir. Talha Camii'nde olduğu gibi bazen düz lentolu olarak inşa edilmiştir. El-Urdi Camii'nde olduğu gibi camilerin son cemaat yerlerinde genellikle sivri kemerlerin tercih edilmesinin yanı sıra Özdemir Paşa Camii son cemaat yerindeki gibi yarım daire kemerlere de yer verilmiştir (Resim 4, 173).

Mihrap, sebil ve benzeri süsleme alanlarında yoğunlukla dilimli kemer ve sivri kemer çeşitleri sağır kemer kullanılmıştır. Dört cephesinde de sağır bir dilimli kemeri çevreleyen sivri kemer bulunan Sebilü's-Sultâni iki farklı kemer çeşidinin de bir arada kullanıldığı tek örnektir. Ayrıca Talha Camii minare kaidesinde de sağır kemerlere de yer verilerek cephesi hareketlendirilmiştir (Resim 134). Farklı bir kemer uygulaması da Bakiriyye Camii müezzin mahfilinde kullanılan dört adet Bursa kemeri göze çarpmaktadır. Bu kemerler Osmanlı mimari etkisini gözler önüne sermektedir.

2.2.1.4. Örtü Sistemleri

El-Urdi ve Özdemir Paşa Camiilerinde üst örtü düz ahşap tavan şeklindedir. Özdemir Paşa Camii'nin orjinal halinde kubbeli olduğu ancak sonradan düz tavanlı hale getirildiği bilinmektedir. Talha Camii'nde ise harim mekanının küçük olması kubbe ile örtülmesine olanak tanımıştır. Sanayi Okulu ve El-Urdi Manzumesi'ndeki yapıların hepsi ahşap düz tavanlıdır. Düz ahşap tavanların yüzeyi alçı ile kaplanması geleneksel Yemen mimarisinin karakteristik özelliğini yansıtmaktadır (Resim 163).

Kubbe, özellikle küçük ebatlı camilerin üst örtülerinde kullanılmıştır. Cenah Camii'nde çift kubbeli örtü sistemi bunun haricindekiler ise tek kubbelidir. Bunlar; Muradiye Camii, Bakiriyye Camii ve Talha Camii'dir. Ayrıca Meydan Hamamı'nın da bir büyük, dört küçük kubbesi bulunmaktadır. Cenah Camii hariç tüm kubbeli yapılarda kubbeye geçiş elemanı olarak tromplar kullanılmış olup yalnızca bu camide kubbeye geçişte mukarnaslar kullanılmıştır (Resim 54,69,70).

Örtü elemanlarından külâh, minare ve minberlerin üzerini örtmektedir. Minarelerin petek kısımları farklı formlardaki külâhlarla örtülmüştür. Özdemir Camii minaresi nervürlü bir kubbe ile, El-Urdi Camii minaresi ise oval dilimli bir kubbe ile örtülmüştür. Bu farklılıklar San'a'daki mimari zenginliği pekiştirmektedir (Resim 11, 172).

2.2.2. Yapı Elemanları

2.2.2.1. Kapılar

Yemen camilerinde mihrap kuzey cephede yer aldığı için ana giriş kapısı yapının güney cephesinde konumlandırılmıştır. Ana giriş kapıları ahşap malzemeden iki kanatlı olarak yapılmıştır. Camilerin harim kapıları birden fazla olmakla birlikte yalnızca Özdemir Paşa Camii'nde Şam Ümeyye Camii benzeri üçlü giriş sistemi uygulanmıştır (Resim 4). El-Urdi, Talha ve Cenah Camiilerinde ise ikili giriş sistemi görülmektedir.

Camilerde giriş kapıları dışa taşkın değildir. Sanayi Okulu ve El-Urdi Manzumesindeki tüm askeri binaların girişleri cepheden dışarı taşkın vaziyette inşa edildiği görülmektedir. Dikdörtgen biçimli kapıların üzeri genelde düz lentolu, bazen de basık ya da yarım daire kemerlidir (Resim 194, 228, 233).

El-Urdi Manzumesi kışlaları ve Sanayi Okulu yapılarının ana giriş kapıları geniş açıklıklı olup kuzey cephede yer alır. Bu yapıların çıkış kapıları iki kanatlı olarak güney cephede konumlandırılmıştır.

2.2.2.2. Pencereler

Cami ve mescitlerde iç mekânı aydınlatmaya yarayan pencereler, güney, doğu ve batı cephelerde açılmıştır. Kuzey cephede pencereye nadiren rastlanır. Pencereler dikey dikdörtgen biçimli, düz lentolu ya da yarım daire kemerlidir. El-Urdi Camii pencere kemerleri yarım daire kemerlidir. Sanayi Okulu ve El-Urdi Manzumesi'ndeki binalar ikişer katlıdır ve her katta yan yana yarım daire kemerli pencere dizileri yer almaktadır. Camilerde çift sıra pencereler mevcuttur. Zemin kattaki pencereler dikdörtgen formlu ve kemerli olup, üst kattaki pencereler yuvarlak formlu ve küçük ebatlıdır. El- Urdi Camii buna örnektir (Resim 177).

Cami ana girişlerinin üzerine de pencerenin yerleştirildiği Özdemir Paşa Camii üçlü giriş kapılarının üzerine farklı boyutlarda pencereler eklenmiştir. Ayrıca Muradiye Camii, Bakiriyye Camii ve Talha Camii kubbe kasnaklarında da yarım daire kemerli pencere açıklıklarına yer verilmiştir (Resim 95,138). Yalnızca El Urdi Camii mihrabında yuvarlak tepe penceresi mevcuttur (Resim 183).

2.2.2.3. Mahfiller

Müezzin mahfili bulunan camiler; Muradiye, Bakiriyye ve El-Urdi Camii'dir. Tüm bu camilerde müezzin mahfilleri harimin güney cephesinde olacak şekilde konumlandırılmıştır. Bunların her biri farklı malzemelerden inşa edilmiş olup görünüşleri de birbirinden farklılık arz etmektedir. Bakiriyye Camii müezzin mahfili görünüş itibariyle mermer malzemedен yapılmış olan sütun ve sütun başlıkları ile dikkat çekicidir. Mermer sütunlar ahşap tavanlı taş korkuluklu mahfili taşımaktadır. El-Urdi Camii müezzin mahfili ise taş sütunlar tarafından taşınmakta ve ahşap korkuluklarla çevrelenmektedir (Resim 119, 185).

Muradiye Camii müezzin mahfili duvarın içerisine girinti yapan geniş yuvarlak kemeri ile küçük bir tonozu andırmaktadır. Harim zemininden yalnızca ahşap korkuluklarla ayrılmıştır (Resim 41). Bu yönüyle Muradiye Camii müezzin mahfili diğer müezzin mahfillerinden görünüş itibariyle ayrılmaktadır. Tüm mahfillere merdiven vasıtasıyla çıkılmaktadır. Camilerde kadınlar mahfili bulunmamaktadır.

2.2.2.4. Mihraplar

Çalışmamıza dahil edilen eserlerdeki mihrapların tamamı kuzey cephenin tam ortasında yer almaktadır. Mihraplarda malzeme olarak taş, mermer ve alçı kullanılmıştır. El-Urdi ve Özdemir Paşa Camii mihrapları dış cepheye doğru taşkın yapılmıştır. Mihrap nişleri yarım daire planlı olup yalnızca Özdemir Paşa Camii mihrabı küçük bir tonoz görünümündedir. Diğer camilerin mihrapları da derin niş şeklindedir (Resim 20).

Mihraplarda genellikle kavsara kısımlarında bitkisel ve yazı kompozisyonlarına yer verilirken sütun ve sütunçe başlıklarında mukarnas tarzı geometrik süslemelerle tezyin edilmiştir. Özdemir Paşa Camii buna örnektir. Yalnızca Muradiye ve Bakiriyye Camii mihraplarının kavsaraları mukarnaslıdır. Süslemesiz, sade olarak bırakılan tek mihrap Cenah Camii'ne aittir (Resim 56). Diğer tüm mihraplarda yoğun bir renk çeşitliliği göze çarpmaktadır.

2.2.2.5. Minberler

Mermer malzemeden minber yalnızca Bakiriyye ve El-Urdi Camiilerinde görülmektedir. Bu mermer minberler İstanbul'daki Osmanlı camilerinin minberlerini anımsatsa da onlar kadar ince işçilik içermemektedir. Diğer tüm minberler ahşap malzemeden yapılmış olup mihrabın hemen yanında duvarın içinde balkon tarzında inşa edilmiştir (Resim 23).

2.2.2.6. Minareler

İncelediğimiz eserlerde minareler çoğunlukla güney cephenin doğu ya da batı ucuna yakın olarak konumlandırılmıştır. Talha Camii'nde olduğu gibi yapıya bitişik inşa edilenlerin yanı sıra genellikle Özdemir Paşa Camii'nde olduğu gibi yapıdan ayrı olarak inşa edilen örnekler de mevcuttur (Resim 8, 126). Minarelerde genellikle taş, tuğla ve alçı malzeme kullanılmıştır. Kaidesi çokgen formlu olan El-Urdi Camii dışında diğer tüm camilerin minare kaideleri kare ya da dörtgen formludur. Gövdesi kare formlu olan Özdemir Paşa Camii hariç diğer tüm minarelerin gövdeleri silindirik formludur. Bu minareler çoğunlukla tek ya da iki şerefelidir. Çoğunun şerefe altı mukarnas ya da mukarnas benzeri sarkıtlarla süslenmiştir.

Minare külahlarında tercih edilen örtü biçimi neredeyse her camide değişiklik göstermektedir. Ancak bölgenin yerel minare mimarisine uygun olarak inşa edildikleri kesindir. Örneğin Özdemir Paşa ve Talha Camii minare külahları nervürlü kubbe tarzındadır. El-Urdi Camii minare külahı ise oval dilimli olarak tasarlanmıştır (Resim 173).

2.3. Süsleme

Çalışmamızda ele alınan yapılarda en Müzzehhep olanların camiler olduğu görülmektedir. Camilerin de özellikle harim mekanları en süslü alanlarıdır. Sanayi okulu ve El- Urdi Manzumesi'ndeki askeri yapılar genel olarak sade yapılmakla birlikte yalnızca ana giriş cephelerinde farklı süsleme kompozisyonları dikkati çekmektedir.

2.3.1. Geometrik Süsleme

Geometrik süslemenin en çok uygulandığı yerler camilerin kubbe, mihrap, minber, minare, duvar, kapı ve pencereleridir. Bu alanlar dışında avlu kemer alınlıklarında, dış cephelerde ise pencere ve kapı çerçevelerinde siyah ve beyaz münavebeli taş dizeleriyle hareketlilik kazandırılmıştır. El-Urdi Camii bu uygulamalara verilebilecek en iyi örnektir. Ayrıca caminin minaresinde aynı siyah taşlar ile gövdeyi saran spiral görünümündedir. Camilerin pencere şebekelerinde de geometrik süsleme kompozisyonlarına rastlanmaktadır. Özdemir Camii pencere şebekelerinde iç içe geçmiş sekizgenler, minare gövdesi ve peteğinde ise iç içe geçmiş çokgen motifler göze çarpmaktadır (Resim 9,10).

Ahşap malzemenin kullanıldığı pencere ve kapı kanatlarında yaygın olarak geometrik kompozisyonlara yer verilmiştir. Talha Camii metal kakmalı olan iki kanatlı ahşap kapısında, sahte künde kari tarzında ve oyma tekniğinde iç içe geçen sekizgen ve dörtgen, güney kapısında ise iç içe geçen altıgen ve dörtgen kompozisyonlara yer verilmiştir. Bu kompozisyonlar dikdörtgen formlu bir panonun içerisinde yer alır. Panonun altında ve üstünde birer adet yuvarlak küre motifi çıkıntı yapmaktadır.

Eşkenar dörtgenin tuğla ve taş malzemeye şekil vermede kolaylık sağlamasından dolayı özellikle cami duvar üstlerinde ve minare kaidelerinde sıkça kullanılmıştır. Özdemir Camii minare kaidesinden pabuca geçiş kısmında ve caminin dört cephesini dolaşan üst kuşakta eşkenar dörtgen dizelerine yer verilmiştir. Camilerin yuvarlak ve yarım daire kemerli kubbe kasnağı pencerelerinde geometrik

kompozisyonlara sahip vitray camlar bulunmaktadır. Bunun en güzel örneği Talha Camii'dir (Resim 137).

2.3.2. Bitkisel Süsleme

İslâm Sanatında köklü bir geçmişi olan rumi ve palmet motifleri San'a'daki Osmanlı eserlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu motifler özellikle mihraplarda ve kitabe çerçevelerinde kullanılmıştır. El-Urdi Camii minberinin köşk kısmının üzerinde palmet motifi dendan olarak yer almıştır. Ayrıca minberin kapısının taç kısmında büyük bir palmete benzer yaprakları aşağı sarkan bitkisel süsleme dikkat çekmektedir (Resim 183). Özdemir Camii minaresinin külahında palmet motifi dizileri de dendan görevi görmektedir.

Özdemir Paşa Camii mihrabı rumi, palmet ve hançer yapraklarından oluşan süslemeleriyle mihrap nişinde ve yazı kuşaklarda uygulanmıştır. Talha Camii batı ahşap kapısında rumi ve palmet motifli kompozisyonlar altın yaldızlı renleriyle dikkat çekmektedir. Yine aynı caminin güney kapısının harime bakan yüzünde yazma eser cildini anımsatan rumi motifli şemse ve palmet motifli salbekleri iki kanadı da süslemektedir (Resim 143).

Muradiye Camii'nde kubbeye geçişte kullanılan trompların iç yüzeyi ve kenarlıkları kalemişi tekniğinde bitkisel kompozisyonlara sahiptir. Muradiye ve Müzzehhep camilerinin mihraplarında da rumi motiflerine rastlanmaktadır (Resim 33,34,66). Herhangi bir süslemesi olmayan tek mihrap Cenah Camii'ne aittir. Harimin dışında nadir de olsa bitkisel süslemelerle karşılaşmak mümkündür. Bakiriyye Camii tek revaklı avluya giriş kapısının üstünde palmet motifi sıralarıyla dendan oluşturulmuştur. El-Urdi Manzumesi kışlalarının pencere alınlıklarında da rumi motifli şebekeler yer almaktadır.

2.3.3. Figür

San'a'daki Osmanlı yapılarında figürlü süslemeye pek rastlanmamakla birlikte birkaç örneği bulunmaktadır. İlk örnek olarak Bakiriyye Camii mihrabının köşeliklerinde birer adet güneş figürü ve nişinde de perde motifidir (Resim 111). Geç Osmanlı Dönemi mimari karakterinde yer alan perde ve güneş motifleri burada da karşımıza çıkmaktadır. İkinci örnek ise El-Urdi Manzumesi, Üçüncü Kışla binası ikinci kat pencerelerinin alınlık şebekelerinde tek başlı kartal figürüne yer verilmiştir (Resim 237).

2.3.4. Yazı

Cenah Camii mihrabı hariç diğer tüm camilerin mihraplarında sülüs hattıyla ayetler yazılmıştır. Genellikle alçı malzeme üzerine yazılan bu yazıların Fatiha, Bakara ve İhlas surelerinden ayetler olduğu görülmektedir (Resim 20,21,37,112). Allah lafzına da El-Urdi Camii minber aynalığı ve mihrap alınlığında olduğu gibi harimin farklı yerlerinde sıkça yer verilmiştir (Resim 183,184). Kelime-i Tevhid'e yalnızca Sebil'ü-s Sultânî' nin dört cephesinde de yer alan kemerlerin alınlığında rastlanmaktadır (Resim 208). Yapıların inşâ ve tecdid kitabeleri sülüs hattıyla yazılmıştır.

El-Urdi Manzumesi ikinci kışla ana giriş kapısının üzerinde hem Arapça hem de Osmanlı Türkçesi ve Farsça olmak üzere iki adet sülüs hatlı kitabesi bulunmaktadır. Özdemir Paşa Camii yazı anlamında en zengin yapıdır. Hariminin tüm duvarlarında ve mihrabının etrafında sülüs hattıyla kaleme alınmış yazı kuşakları yer almaktadır. Ayrıca, üzerinde "Allah'ın laneti onların üzerine olsun" yazılı tek mihrap da bu camiye aittir (Resim 20).

2.3.5. Mimari Semboller ve Mukarnas

Mimari sembol olarak El-Urdi Manzumesi İkinci Kışla Binasının ana giriş kapısının üstünde iki kitabenin arasında, El Urdi Camii'nin inşa kitabesinin üst

kısımında ve Bakiriyye Camii harime giriş kapısının üstünde yapıların bânisi Sultan II. Abdülhamid Han'ın tuğrası yer almaktadır (Resim 107,169,235). İslâm mimarisinin vazgeçilmez öğelerinden olan mukarnas, San'a'daki yapılarda da sıkça kullanılmıştır.

Osmanlı'nın İstanbul örneklerinde olduğu kadar ince işçilikli olmamakla birlikte San'a'da yalnızca camilerde mukarnas süsleme görülmektedir. Muradiye Camii, El-Urdi Camii ve Bakiriyye Camii mihrapları mukarnaslı kavsaraya sahiptir (Resim 37,112,183). Cenah Camii'nde kubbeye geçişte, Bakiriyye Camii'nde ise kubbeye geçişi sağlayan trompların iç köşeleri mukarnaslı yapılmıştır (Resim 51,91). Talha Camii'nde ise mukarnas görünümü yalnızca minare şerefesinde yer almaktadır.

Sembollerin kullanımını açısından El Urdi Manzumesi ikinci kışla binasının ana giriş kapısının üzerinde yer alan Osmanlı Devlet Arması da dikkat çekicidir. Arma, iki inşa kitabesinin tam ortasına yerleştirilmiştir. Arma içten dışa doğru, turkuaz renkte yatay bir elips form içerisinde Abdülhamid Han'ın "Gazi" mahlası bulunan tuğrası yer almaktadır. Bu tuğranın sağında ve solunda mavi ve kırmızı bayraklar ile farklı uçlara sahip mızraklar yerleştirilmiştir. Tepe noktası gökyüzüne bakan hilâle taçlandırılmıştır (Resim 235).

SONUÇ

Yemen'in başkenti San'a, eski çağlarda kurulmuş, pek çok medeniyete de ev sahipliği yapmış bir kenttir. Hz. Nûh'un oğlu Sâ'm ve neslinin bölgenin ilk sakinleri oldukları bilinmektedir. İslâmdan önce Maîn, Katabân ve Sebe Devleti gibi eski devletler ülkede hüküm sürmüştür, Hristiyanlık ve Yahudilik de bu coğrafyada yayılmıştır. İslâm'ın doğuşuyla birlikte Yemen İslâm tarihindeki önemini korumaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Yemen'deki ilk hakimiyeti 1539-1630 yılları arasında, ikinci hakimiyeti ise 1871-1924 yılları arasında olmuştur. Osmanlıdan günümüze ulaşan mimari eserler daha çok ikinci hakimiyet döneminden kalmadır. Günümüze ulaşan yapıların inşasında Sultan II. Abdülhamid Han'ın bânîliğini üstlendiği büyük ölçekli yapıların varlığı dikkat çekmekle birlikte Osmanlı paşalarının büyük katkısı olduğu bilinmektedir.

Yapıların çoğu siyasi istikrarsızlık ve kaostan dolayı büyük hasarlar görmüş, sonrasındaki yenileme çalışmalarında ise büyük değişimler geçirmiştir. San'a'nın merkezinde tarihi ve sanat değeri olan mimari eserleri tespit etmeye çalışılan bu araştırmada, "incelenebilen mevcut yapılar" dan 7 cami, 1 sebil, 1 okul, 1 manzume, 1 hamam, olmak üzere toplam 11 yapı incelenmiştir. Bu incelemede yapıların mimari, malzeme-teknik ve süsleme özellikleri üzerinde durulmuştur. Yapıların çoğu 16,17,19 ve 20. yüzyıllarda inşa edilmiş Osmanlı dönemi eseridir. Araştırmada yapıların özgün durumları ve geçirdiği onarımlar detaylı olarak yer almaktadır.

San'a'da bulunan eğitim ve askeri yapılar genelde taş malzeme ile inşa edilmiş, ahşap tavanlı sade yapılardır. Camilerde ise durum çok farklıdır. El-Urdi, Özdemir Paşa, Talha, Bakiriyye, Muradiyye, Cenah ve Müzzehhep Camii'leri döneminin en önemli ve en Müzzehhep eserleridir.

Camilerin plan tipolojisine bakıldığında Özdemir Paşa Camii ve El-Urdi Camii kareye yakın dikdörtgen planlı düz tavanlı, Muradiyye Camii, Talha Camii ve Bekiriyye

Camii kare planlı tek kubbeli, Müzzehhep Camii dikdörtgen planlı düz tavanlı, çok ayaklı, Cenah Camii dikdörtgen planlı iki kubbeli plan tipine sahiptir. Diğer yapı gruplarında yer alan Meydan Hamamı kare planlı tek kubbeli soyunmalık, dikdörtgen planlı ılıkılık ve kare planlı sıcaklık mekanı etrafında sıralanan halvet hücrelerinden oluşup, Osmanlı Mimari özelliklerini yansıtmaktadır. Sebilü's-Sultânî de kare planlı bir su yapısıdır. Sanayi Okulu ve El-Urdi Manzumesi'nde dikdörtgen planlı, iki katlı yapılar tercih edilmiştir. Sonuç itibariyle plan çeşitliliği ve kubbenin daha geniş yer bulması açısından camiler ön plana çıkmaktadır.

Yalnızca plan çeşitliliği açısından değil süsleme çeşitliliği açısından da camiler ilk sıradaki yerini muhafaza etmektedir. Özellikle El-Urdi ve Özdemir Paşa Camileri, mihraplarındaki özenle yapılmış bitkisel süsleme kompozisyonları ve hem mihrapta hem harimin çeşitli yerlerinde sülüs yazı kuşakları açısından oldukça dikkat çekicidir. Kalemîşi ve alçı süsleme açısından Muradiye Camii mihrabı, harim duvarları, kubbeye geçişte kullanılan trompları zengin ve kaliteli örneklerle sahiptir. Bekiriyye Camii, mihrap, son cemaat yeri kubbeleri ve harim köşelerinde sarkıtlar halindeki mukarnaslarında kullanılan alçı ve kalemîşi süslemelerinin ustaca uygulanmasının yanı sıra geometrik kompozisyonların da aynı teknikte zarifçe uygulandığı nadir bir yapıdır.

Meydan Hamamı, Sanayi Okulu ve El-Urdi Manzumesi yapılarında iç ve dış cephelerde süsleme unsurları bulunmamakla birlikte söz konusu yapıların en dikkat çekici bölümleri dışa taşkın inşa edilen ana girişleridir. Bunların dışında değerlendirilmesi gereken Sebilüs Sultânî, anıtsal bir su yapısı olarak, simetrik dört cephe düzenlemesiyle ustaca inşa edilmiştir.

Büyük bir askeri kompleksi içinde barındıran El-Urdi Manzumesi büyük bir onarım geçirerek orjinal haline geri döndürülmüş ve bugün ilk yapılış amacına hizmet eder vaziyete getirilmiştir.

Araştırmada yapılar Temmuz 2023 tarihinde incelenmiş olup Yemen'deki mevcut iç savaş dönemine denk gelmesinden dolayı pek çok eser ayrıntılı olarak

inceleme fırsatı bulunamamıştır. Sonuç olarak; San'a şehrinde Osmanlı dönemine ait olup günümüze ulaşan ve araştırmamıza dahil edebildiğimiz bu eserler, dönemin Osmanlı coğrafyasındaki aynı fonksiyona sahip yapıların plan, mimari ve süsleme özelliklerini yansıtmaktadır. Yemen'de iç huzur ve güvenliğin sağlanmasıyla yapıların tümüyle ele alınarak özgün şekilleriyle gelecek kuşaklara sağlıklı bir şekilde kavuşturulması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Us'us Et-Tesmim El-Mimari ve El-Tehtit El-Hezeri fi'l Usuri'l İslamiyye El-Muhtelife"**, Dirase Tahliliyye Ala El-Asime San'a, Munazzamat El-Avasım Ve'l Müdun El-İslamiyye, Suudi Arabistan, 2005.
- Elmürşid Eltarihi Lilordi**, Dayiretü Eltevch Elmaanavi, Elmarkaz Elaskari Lilvessaik, 1. Baskı, Sana'a, 2006.
- A'NEB, Mohammed **El- Mesacidül Osmaniyye El-Bakiye bi Medinet-i San'a**, Kahire Üniversitesi Arkeoloji Fakültesi, Mısır, 2014.
- ÁGOSTON, Gábor **Encyclopedia of the Ottoman Empire**, Facts on File, New York, 2009.
- MASTERS, Bruce
- ALAMRI, Yahya **Preservation of Endangered Ottoman Cultural Heritage in Yemen: a Case of Sana'a**, Anadolu University, Department Of Architecture, Institute Of Graduate Programs, Master's Thesis, Eskişehir, July 2021.
- Al-Hüseyin, Yahya **Gayet El-Emani Fi Ahbar El-Kutur El-Yemeni**, Dar El-Katib El-Arabi, Kahire, 1968.
- AL-SALAHİ, A. M. **Medieval Yemen: Political and Religious Transitions**, Sana'a Üniversitesi Yayınları, Sana, 2007.
- Anonim, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 92, İstanbul, 2008.
- BARLAK, Yasemin **Dinî ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909)**, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2013.
- BOSTAN, İdris "Muhammed Hilâl Efendi'nin Yemen'e Dair İki Lâyihası", **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı: 3 (1982), s. 301-326.
- DRESCH, Paul **A History of Modern Yemen**, Cambridge Sana'a Üniversitesi Yayınları, Cambridge, 2000.

- EL-ÂDİMÎ, **Yemen under Abbasid Rule**, Dar al-Hikma, Beyrut, 1998.
Muhammed
- EL-HADDÂD, **Et-Târîhu'l-‘âm li'l-Yemen**, C. II-IV, Beyrut, 1407/1986.
Mohammed
- ELHEDAD, **Sanaa Tarihu ve Menazilühe Elaseriyeh**, (1. Baskı), Dar El-Afak El-Arapiye, Kahire, 1999.
Abdullah
- ELHUCERI, **Mesacid Sana' Amiruhe ve Mueffihe**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sana, 2004.
Mohammed
- EL-SHUTFA, **Eski San'a Kent Merkezindeki Çatışmalardan Zarar Görmüş Kültür Varlıkları İçin Mimari Çözüm Önerileri**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.
Nesma Monawer
- EL-UZEYR, **Et-Teşkilâtü'l-merkeziyyetü'l-'Osmâniyye ve'l-İdâretü'l-Maḥalliyye fi'l-Yemen: 1850-1918**, San'a 2003.
Abdülkerîm
- EL-YEMENÎ **Târîhu'l-Yemen: el-Müfid fi aḥbâri Şan'â' ve Zebîd**, (nşr. Hasan Süleyman Mahmûd), Kahire 1957.
Umâre
- ER-RÂZÎ, Ahmed **Târîhu Medîneti Şan'â'** (nşr. Hüseyin Abdullah el-Amrî – Abdülcebbâr b. Abdullah Zekkâr), San'a 1974
- ES-SAN'ÂNÎ, **Ġāyetü'l-emânî fi aḥbâri'l-ḳuṭri'l-Yemânî** (nşr. Saîd Abdülfettâh Âşûr), Yahyâ b. Hüseyin Kahire, 1388/1968.
- Es-Sevr Emet El- **“El- Vulat El- Osmaniyyun ve Ebrez Amalehüm El- İnşaiye fi Fetretay El- Melik Hukum El- Osmani El- Ula ve El- Saniye li'l-Yemen”**, **Mecellet Camiat El Melik Suud**, Es-Seyha ve El-Asar, Sayı 22-2, Riyat, 2010, s.125-150.
- FARÎD, Shahid **Yemen Tarihinde Ziyâdîler ve Suleyhîler Dönemi**, Dar al-Hikma, Kahire.
- FAROQHÎ, **The Ottoman Empire and the World Around It**, I.B. Tauris, Londra, 2004, s. 136-138.
Suraiya

- FAYDA, Mustafa **İslâm'dan Önce Araplar**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2003.
- GEYLAN, Hamud **Maharip Sana'a**, Bağdat Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Edebiyat Fakültesi, Irak, 2000.
- GIUNTA, R. **The Rasūlid Architectural Patronage in Yemen: A Catalogue**, Naples, 1997.
- HANİOĞLU M. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları**, Şükrü İstanbul, 2008, s. 277-281.
- HELİYFEH, Rabiyy Hamed **Elfonun Elzührüfiyeh El-Yemeniye Fi El-Asır El-İslamî**, El-Dar El-Mısıriye El-Libnaniye, 1. Baskı, Kahire, 1992.
- İBN İYÂS, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen** (Haz. Mümin Yıldıztaş v.d.), İstanbul 2008.
- İBNÜ'L-MÜCÂVİR **Şıfatü bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve ba'zi'l-Ḥicâz: Târîhu'l-müstebşır**, (nşr. O. Löfgren), C. I-II, Leiden 1951-1954
- İNALCIK, Halil **The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600**, Phoenix, Londra, 2000, s. 293-295.
- KARA, Ayşe **XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetiminde Yemen ve Kasimiler Dönemi**, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.
- KUNT, Metin **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul: 2014.
- KURT, Halil, "Yemen", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, C.43, İstanbul, 2013, s.400-401.
- MANTRAN, Robert **Osmanlılar ve Yemen**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1990, s. 152-155.
- Nâcî Sultân, **Et-Târîhu'l-'Askerî li'l-Yemen: 2. Baskı**, Beyrut, 1988.
- ORHONLU, Cengiz **Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habaş Eyaleti**, İstanbul, 1974.

- OSMAN, Mohammed Abdulsettsr **Fıkh Elimera Elislamiye Beyn El-Bahes ve El-Taalim**, el-hiah el-aameh lisiyahe ve el-asar, Riyad, 2010.
- PAMUK, Şevket **Osmanlı Ekonomisi ve Modern Türkiye'nin Ekonomik Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Paul, DRESCH **A History of Modern Yemen**, Cambridge Sana'a Üniversitesi Yayınları, Cambridge, 2000, s. 45-48.
- RÂŞİD, Ahmed **Târîh-i Yemen ve San'a**, İstanbul, 1291.
- RECEB, Gazi "Min Revaa Elimarah Elislamiyeh Fi Elyemen ElKubbeti Elbakriyye Fi Sana", **El-Adab Dergisi**, Sayı:30, (1981), 456-475.
- SAHİLLİOĞLU, Halil "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi", **Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan**, Ankara, 1985, s. 302-305.
- SELİM, Seyid Mustafa. **El-Fetih El-Osmani El-Evvel Li'l-Yemen 1538-1635**: Dar'ül-Emin, .5 Baskı, Kahire. 1999.
- SERJEANT, Robert Bertram, Ronald Lewcock, v.d. **San'â An Arabian Islamic City**. London, The World of Islam Festival Trust, 1983, Stock Code: 157141
- SERJEANT, Robert Bertram. **The Portuguese off the South Arabian Coast**, Oxford 1963.
- SEYF, Ali Saeed **Maazin Medinet Sanaa**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sana, Yemen, 2004.
- SEYYİD, Eymen Fuâd **Meşâdiru târîhi'l-Yemen fi'l-'aşri'l-İslâmî**, Kahire 1974.
- SMİTH, G. R. "Yemen", **Encyclopaedia of Islam**, İkinci Basım, Brill Online, 2012, s. 236-240.
- ŞEREFEDDİN, Ahmed Hüseyin **Târîhu'l-Yemeni's-sekâfi**, IV, Kahire, 1387/1967,

- ŞEREFEDDİN, İsa bin Lütfullah **Ruh Er-ruh**, Darü-l Kitab El- Alamiye Yayınevi, 1. Baskı, Beyrut, 2003.
- TEVFİK, İsmail Hakkı **1911 Asır İsyanı** (Trc. Ali Kemal), Filibe, 1936.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı **Osmanlı Tarihi, Cilt: IV**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.
- YEŞİLYURT, Y. “Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast”, **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı:34, (2013), s.257-285.
- YILMAZ, Ahmet “Jeolojik Açından Yemen ve Aden Körfezi'nin Tektonik Özellikleri”, **MTA Dergisi**, Sayı 131, Ankara, 2005, s. 45–60.
- ZENGİN, Fatih “Bir Emevî Komutanı Tipolojisi Olarak Husayn b. Nümeyr es-Sekûnî el-Kindî”, **Artuklu Akademi**, Cilt:8, Sayı:1, 2021, s. 177–198.

ŞEKİLLER

- Şekil 1:** Özdemir Camii Kroki (Usus El-Tesmim El-Mimari 2005).
- Şekil 2 :** Özdemir Camii Planı (Usus El-Tesmim El-Mimari 2005).
- Şekil 3:** Özdemir Camii Eski Tasarımı (Mohammed ANEB 2014).
- Şekil 4:** Özdemir Camii Güney cephesi (Usus El-Tesmim El-Mimari 2005).
- Şekil 5:** Özdemir Camii Güney cephe Kesiti (Usus El-Tesmim El-Mimari 2005).
- Şekil 6:** Özdemir Camii Doğu Cephesi Çizimi (Usus El-Tesmim El-Mimari 2005).
- Şekil 7:** Özdemir Camii Doğu cephe Kesiti (Usus El-Tesmim El-Mimari 2005).
- Şekil 8:** Özdemir Camii Minare Çizemi (Usus El-Tesmim El-Mimari 2005).
- Şekil 9:** Özdemir Camii Mihrabın Kitabesi (Mohammed ANEB 2014).
- Şekil 10:** Özdemir Camii Mihrabın Süslemesi (Mohammed ANEB 2014).
- Şekil 11:** Muradiye Camii Konumu (Google).
- Şekil 12:** Muradiye Camiinin Ebced Hesabı Çizgisi.
- Şekil 13:** Muradiye Camii Planı (Mohammed ANEB-2014).
- Şekil 14:** Muradiye Camii Mihrabın Çizimi (Mohammed ANEB-2014).
- Şekil 15:** Muradiye Camii Mihrabın Nişi Çizimi (Mohammed ANEB-2014).
- Şekil 16:** Cenah Camii Konumu (Google).
- Şekil 17:** Cenah Camii Planı (Geylan Hamud, Maharib-i San'a 2004).
- Şekil 18:** Cenah Camii Kuzey Cephe Kesiti (Geylan Hamud, Maharib-i San'a 2004).
- Şekil 19:** Cenah Camii minare çizimi (Mohammed ANEB-2014).
- Şekil 20:** Cenah Camii Doğu Mihrabı Çizimi (Geylan Hamud, Maharib-i San'a 2004).
- Şekil 21:** Cenah Camii Doğu Mihrabı Kesiti (Mohammed ANEB-2014).
- Şekil 22:** Cenah Camii Harim Mekanı Batı Yöndeki Mihrabı Çizimi (Mohammed ANEB-2014).
- Şekil 23:** Cenah Camii Harim Mekanı Batı Yöndeki Mihrabı Kesiti (Mohammed ANEB-2014).
- Şekil 24:** El-Müzzehhep Camii Planı (Geylan Hamud, Maharib-i San'a 2004).
- Şekil 25:** Bakiriyye Camii Üstten Görünüşü. (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 26:** Bakiriyye Camii Mimari Planı (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 27:** Bakiriyye Camii Perspektifi. (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

- Şekil 28:** Bakiriyye Camii Perspektifi. (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 29:** Bakiriyye Batı Cephesi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 30:** Bakiriyye Camii Batı Kesiti (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 31:** Bakiriyye Camii Minarenin Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 32:** Bakiriyye Camii Minarenin Kaidesi Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 33:** Bakiriyye Camii Minarenin Külahı Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 34:** Bakiriyye Camii Harimin Kesti (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 35:** Bakiriyye Camii Mukarnas Süslemesi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 36:** Bakiriyye Camii Abced Hisebi Çizgisi.
- Şekil 37:** Bakiriyye Camii Mihrabı (Mohammed ANEB -2014).
- Şekil 38:** Bakiriyye Camii Minberin Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 39:** Bakiriyye Camii Müezzin mahfili (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 40:** Bakiriyye Camii Müezzin mahfilin Süslemesi (Muhammed Aneb -2014).
- Şekil 41:** Bakiriyye Camii Güney Cephe (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 42:** Bakiriyye Camii Güneydoğu Perspektifi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 43:** Talha Camii Kroki Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 44:** Talha Camii Plan Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 45:** Talha Camii Plan Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 46:** Talha Camii Doğu Cephesin Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 47:** Talha Camii Kuzey Cephesindeki Çeşme (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 48:** Talha Camii Güney Cephesin Görünüşü (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 49:** Talha Camii Güney Cephesin Kisiti (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).
- Şekil 50:** Talha Camii Minaresi (Muhammed Aneb 2014).
- Şekil 51:** Talha Camii Mihrabı (Muhammed Aneb 2014).
- Şekil 52:** Talha Camii Mihrabın Süslemesi (Mohammed Aneb 2014).

Şekil 53: Talha Camii Güney Cephesindeki Kuyun Planı (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Şekil 54: Talha Camii Güney Cephesindeki Kuyu (Us'us Et-Tesmim El-Mimari -2005).

Şekil 55: El-Urdi Camii El-Urdi Manzûmesi'nin güneydoğu köşesinde yeri (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik).

Şekil 56: El-Urdi Camii Planı (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik).

Şekil 57: El-Urdi Camii İnşa Kitabesin Çizimi (Muhammed Aneb 2014).

Şekil 58: El-Urdi Camii Tecdit Kitabesin Çizimi (Muhammed Aneb 2014).

Şekil 59: Sanayi Okulu Haritası (Googel).

Şekil 60: Sanayi Okulu Planı (Yahya ALAMRİ 2021).

Şekil 61: Es-Sebil'üs Sultani Kroki Çizimi (Yahya ALAMRİ 2021).

Şekil 62: Es-Sebil'üs Sultani Eski ve Yeni Adres Çizimi (Yahya ALAMRİ 2021).

Şekil 63: Es-Sebil'üs Sultani Plan Çizimi (Yahya ALAMRİ 2021).

Şekil 64: Es-Sebil'üs Sultani Çizimi (Yahya ALAMRİ 2021).

Şekil 65: Es-Sebil'üs Sultani Çizimi (Beşir EL-KEYNAAİ).

Şekil 66: Es-Sebil'üs Sultani Kroki Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

Şekil 67: El- Meydan Hamamı Planı (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

Şekil 68: El- Meydan Hamamı Kisiti (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

Şekil 69: El- Meydan Hamamı İzometik Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

Şekil 70: El- Meydan Hamamı Perspektif (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

Şekil 71: El- Meydan Hamamı Açık Kisit Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

Şekil 72: El- Meydan Hamamı Kuyun Kesiti (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

Şekil 73 : El- Meydan Hamamı Kuyun Plan Çizimi (Us'us Et-Tesmim El-Mimari-2005).

Şekil 74: El-Urdi Manzumesi Planı (Yahya ALAMRİ 2021).

RESİMLER

Resim 1: Özdemir Camii Kuş Bakışı Görünüşü.

Resim 2: Özdemir Camii Güney Cephedeki Ana Girişi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 3: Özdemir Camii Batı Revağı (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 4: Özdemir Camii Güney Revağı (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 5: Özdemir Camii Güney Revağı (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 6: Özdemir Camii Doğu Cephesi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 7: Özdemir Camii Doğu Cephesi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 8: Özdemir Camii Minaresi (Mohammed ANEB 2014).

Resim 9: Özdemir Camii Minaresinin Gövdesi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 10: Özdemir Camii Minaresinin Peteği (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 11: Özdemir Camii Minaresinin Külahi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 12: Özdemir Camii Harimin Kapısı (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 13: Özdemir Camii Harimin Kapısı (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 14: Özdemir Camii Harimi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 15: Özdemir Camii Harimi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 16: Özdemir Camii Güney Cephedeki Pencereleler (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 17: Özdemir Camii Doğu Duvardaki yeni kapı (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 18: Özdemir Camii Mihrabın Sağındaki Pencereleler (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 19: Özdemir Camii Mihrabın Solundaki Pencereleler (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 20: Özdemir Camii Mihrabı (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 21: Özdemir Camii Mihrabın Nişi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 22: Özdemir Camii Minberi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 23: Özdemir Camii Minberi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 24: Özdemir Camii Tuvaletleri (Mohammed ANEB 2014).

Resim 25 : Muradiye Camii Kuş Bakışı Görünüşü.

- Resim 26:** Muradiye Camii Genel Görünüşü (Mohammed ANEB 2014).
- Resim 27:** Muradiye Camii Güney Cephesi (Mohammed ANEB-2014)
- Resim 28:** Muradiye Camii Son Cemaat Yeri Güneydoğu Görünüşü (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 29:** Muradiye Camii Son Cemaat Yeri Kuzeydoğu Görünüşü. (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 30:** Muradiye Camii Güneydoğu Köşede Harime Giriş Kapısı (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 31:** Muradiye Camii Giriş Kapısından Harime Bakış (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 32:** Muradiye Camii Minareye Genel Bakışı (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 33:** Muradiye Camii Harim Genel Bakışı (Mohammed Aneb-2014).
- Resim 34:** Muradiye Camii Kubbeye Geçişte Tromplar (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 35:** Muradiye Camii Kubbe Kasnağında Açılan Pencereler (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 36:** Muradiye Camii Tromplardaki Süsleme Detayları (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 37 :** Muradiye Camii Mihrabı (Mohammed Aneb-2014).
- Resim 38:** Muradiye Camii Mihrabın Nişi (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 39:** Muradiye Camii Minbere Genel bakışı (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 40:** Muradiye Camii minbere yakın bakışı (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 41:** Muradiye Camii Müezzin Mahfiline Genel Bakış (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 42:** Muradiye Camii Helalar bakışı (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 43:** Cenah Camii Kuş Bakışı Görünüşü.
- Resim 44:** Cenah Camii Genel Görünüş (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 45:** Cenah Camii ve Müzzehhep Camii Arasındaki Uzun Koridor (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 46:** Cenah Camii Minaresi (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 47:** Cenah Camii Avlodaki Doğu Revağı (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 48:** Cenah Camii Avlodaki Revaklar (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 49:** Cenah Camii Son Cemaat Yeri (Mohammed ANEB-2014).

- Resim 50:** Cenah Camii Son Cemaat Yeri (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 51:** Cenah Camii Son Cemaat Yeri Kobbeler İleri (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 52:** Cenah Camii Harime Açılan Kapısı (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 53:** Cenah Camii harim mekanı (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 54:** Cenah Camii Harim Mekanı Kobbeler Kasnağı ve Trompları (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 55:** Cenah Camii Kobbeler Merkezi Madalyon Süslemesi (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 56:** Cenah Camii Harim Mekanı Doğo Salondaki Sade Mihrabı (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 57:** Cenah Camii Harim Mekanı Batı Yöndeki Mihrabının Kitabesi (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 58:** El-Müzzehhep Camii Ve Ortak Minaresi Genel Görünüş (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 59:** El-Müzzehhep Camii Minaresi (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 60:** El-Müzzehhep Camii Avlusu Batı Dovarındaki Girişleri (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 61:** El-Müzzehhep Camii Batı dovarındaki güneybatı girişı (Mohammed ANEB-2014).
- Resim 62:** El-Müzzehhep Camii Harimi (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 63:** El-Müzzehhep Camii Harimi (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 64:** El-Müzzehhep Camii Harimi (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 65:** El-Müzzehhep Camii Mihrabı (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 66:** El-Müzzehhep Camii Mihrabı (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 67:** El-Müzzehhep Camii Harimi Batı Dovarındaki kitabe (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 68:** El-Müzzehhep Camii Harimi Doğo Dovarındaki kitabe (Saeed Mohammed -2023).
- Resim 69:** Bakiriyye Camii Genel Görünüşü (PHOTOGRAPHISCHE REISEN1901).
- Resim 70:** Bakiriyye Camii Kuş Bakışı Görünüşü (Googel).
- Resim 71:** Bakiriyye Camii Genel Görünüşü (Mohammed ANEB-2014).

Resim 72: Tek revaklı kobbeli avloya giriş kapısı (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 73: Bakiriyye Camii Ana Giriş Kapısı (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 74: Bakiriyye Camii Ana Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 75: Bakiriyye Camii Avlo Genel Görünüşü (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 76: Bakiriyye Camii Doğu Revak Genel Görünüşü (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 77: Bakiriyye Camii Son Cemaat Yeri (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 78: Bakiriyye Camii Harimin Sağ Tarafındaki Girişi ve Kapının üzerindeki tuğradan ayrıntı (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 79: Bakiriyye Camii Harimin Sol Tarafındaki Girişi ve Onarım Kitabesinden ayrıntı (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 80: Bakiriyye Camii Son Camaat Revağın Süslemesi (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 81: Bakiriyye Camii Son Camaat Revağın Kobbisinin Süslemesi (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 82: Bakiriyye Camii Son Camaat Revağın Kobbisinin Süslemesi (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 83: Bakiriyye Camii Son Camaat Revağın Kobbisinin Süslemesi (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 84: Bakiriyye Camii Minaresi (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 85: Bakiriyye Camii Minarenin kaidesi (Saeed Mohammed MOHAMMED -2023).

Resim 86: Bakiriyye Camii Minarenin Gövdesi (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 87: Bakiriyye Camii Minarenin Şerefesi (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 88: Bakiriyye Camii Minarenin Peteği (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 89: Bakiriyye Camii Minarenin Külâhı (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 90: Bakiriyye Camii Harimin Genel Görünüşü (Ahmet KUŞ -2011).

Resim 91: Bakiriyye Camii Mokarnas Süslemesi (Saeed MOHAMMED -2023).

Resim 92: Bakiriyye Camii Merkezi Kobbesi Al- (Bakirya_Mosqoe,_Sana'a).

Resim 93: Bakiriyye Camii Merkezi Kobbesi (Saeed Mohammed MOHAMMED -2023).

Resim 94: Bakiriyye Camii Kobbenin Merkezindeki madalyon (Saeed MOHAMMED -2023).

- Resim 95:** Bakiriyye Camii Harimin avizesi (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 96:** Bakiriyye Camii Harimin Kuzey Duvar penceresi (Ahmet KUŞ -2011).
- Resim 97:** Bakiriyye Camii Harimin Kuzey Duvar penceresi (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 98:** Bakiriyye Camii Harimin Güney Duvar penceresi (Ahmet KUŞ -2011).
- Resim 99:** Bakiriyye Camii Harimin Güney Duvar penceresi (Ahmet KUŞ -2011).
- Resim 100:** Bakiriyye Camii Müezzin Mahfilinin Altındaki Pencere (Ahmet KUŞ -2011).
- Resim 101:** Bakiriyye Camii Müezzin Mahfilinin Altındaki Pencere (Ahmet KUŞ -2011).
- Resim 102:** Bakiriyye Camii Harimin Doğu Duvar penceresi (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 103:** Bakiriyye Camii Harimin Doğu Duvar penceresi (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 104:** Bakiriyye Camii Harimin Batı Duvar penceresi (Ahmet KUŞ -2011).
- Resim 105:** Bakiriyye Camii Harimin Batı Duvar penceresi (Ahmet KUŞ -2011).
- Resim 106:** Bakiriyye Camii Harimin Güneydoğu Eyvanı (Ahmet KUŞ -2011).
- Resim 107:** Bakiriyye Camii Harimin Sol Giriş Kapısı (Ahmet KUŞ -2011).
- Resim 108:** Bakiriyye Camii Harimin Sağ Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 109:** Bakiriyye Camii Harimin Sol Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 110:** Bakiriyye Camii Harimin Sağ Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 111:** Bakiriyye Camii Harimin Doğu Duvardaki Kitablık (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 112:** Bakiriyye Camii Mihrabı (Ahmet KUŞ -2011).
- Resim 113:** Bakiriyye Camii Mihrap Kitabesi (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 114:** Bakiriyye Camii Celi Sülüs Hatıyla Yazılmış Mihrap Ayeti (Ahmet KUŞ -2011).
- Resim 115:** Bakiriyye Camii Minberi (Ahmet KUŞ -2011).
- Resim 116:** Bakiriyye Camii Minberi Kapısı (Ahmet KUŞ -2011).

- Resim 117:** Bakiriyye Camii Minberi Kapısı (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 118:** Bakiriyye Camii Minberi Peteği (Saeed Mohammed -2023).
- Resim 119:** Bakiriyye Camii Müezzin mahfili (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 120:** Bakiriyye Camii Müezzin mahfili (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 121:** Bakiriyye Camii Tovalet ve abdesthane (Saeed MOHAMMED -2023).
- Resim 122:** Bakiriyye Camii Eski Kuyu.
http://www.galenfrysinger.com/yemen_sana_mosqoe.htm.
- Resim 123:** Bakiriyye Camii Eski Kuyu (Mohammed Aneb -2014).
- Resim 124:** Talha Camii Kuş Bakışı Görünüşü.
- Resim 125:** Talha Camii Genel Görünüşü.
- Resim 126:** Talha Camii Doğu Cephesi (Ahmet Kuş 2011).
- Resim 127:** Talha Camii Doğu Cephesi (Ahmet Kuş 2011).
- Resim 128:** Talha Camii Doğu Cephesin Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 129:** Talha Camii Doğu Cephesin Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 130:** Talha Camii Kuzey Cephesi Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 131:** Talha Camii Kuzey Cephesin Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 132:** Talha Camii Kuzey Cephesindeki çeşme (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 133:** Talha Camii Minarenin kaidesi (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 134:** Talha Camii Minarenin kaidesi (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 135:** Talha Camii Minarenin Gövdesi ve Şerefesi (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 136:** Talha Camii Minarenin Peteği (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 137:** Talha Camii Minarenin külahı (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 138:** Talha Camii Minarenin külahı (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 139:** Talha Camii Minarenin külahı (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 140:** Talha Camii Batı Cephedeki Harimin Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 141:** Talha Camii Batı Cephedeki Harimin Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 142:** Talha Camii Güney Cephedeki Harimin Giriş Kapısı (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 143:** Talha Camii Güney Cephedeki Harimin Giriş Kapısı (Mohammed Aneb 2014).

Resim 144: Talha Camii Güney Cephedeki Harimin Giriş Kapısı (Mohammed Aneb 2014).

Resim 145: Talha Camii Güney Cephedeki Harimin Giriş Kapısı Kitabesi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 146: Talha Camii Harimin Merkezi Kubbe (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 147: Talha Camii Harimin Merkezi Kubbe (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 148: Talha Camii Harimin Merkezi Kubbe (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 149: Talha Camii Harimin Batı Duvarında açılan Pencere (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 150: Talha Camii Harimin Batı Duvarında açılan Pencere (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 151: Talha Camii Mihrabı (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 152: Talha Camii Mihrabın Kitabesi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 153: Talha Camii Mihrabın Batısındaki Kitaplık (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 154: Talha Camii Minberi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 155: Talha Camii Minberi (Mohammed Aneb 2014).

Resim 156: Talha Camii Revakı Genel Görünüşü (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 157: Talha Camii Revakın Görünüşü (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 158: Talha Camii Su Havuzu (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 159: Talha Camii Avlunun Kuzey Duvardaki Nişi (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 160: Talha Camii Güney Avlunun Koridoru (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 161: Talha Camii Güney Avlunun Güneybatı Köşesinde Hela (Saeed MOHAMMED 2023).

Resim 162: Talha Camii Güney Cephesindeki Kuyu (Us'us Et-Tesmim El-Mimari - 2005).

Resim 163: El-Urdi Camii Kuş Bakışı Görünüşü (Googel).

Resim 164: El-Urdi Camii Genel Görünüşü (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik).

Resim 165: El-Urdi Camii Kuzey Cephesin Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 166: El-Urdi Camii Kuzey Cephesin Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 167: El-Urdi Camii Güney Cephesin Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

- Resim 168:** El-Urdi Camii Güney Cephesin Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 169:** El-Urdi Camii İnşa Kitabesi (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 170:** El-Urdi Camii Tecdit Kitabesi (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 171:** El-Urdi Camii Doğu Cephesin Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 172:** El-Urdi Camii Batı Cephesin Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 173:** El-Urdi Camii Minaresi (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 174:** El-Urdi Camii Revakı (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 175:** El-Urdi Camii Avlusu (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 176:** El-Urdi Camii Avludaki Kayyum Odası (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 177:** El-Urdi Camii Harimin Genel Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 178:** El-Urdi Camii Harimin Taşıyıcı Sütunları (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 179:** El-Urdi Camii Harimin Yuvarlak Pencereleri (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 180:** El-Urdi Camii Harimin Duvarlarının Süslemeleri (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 181:** El-Urdi Camii Harimin Girişlerinin Üzerindeki Kitabesi (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 182:** El-Urdi Camii Harimin Duvarlarındaki Dolaplar (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 183:** El-Urdi Camii Mihrab (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 184:** El-Urdi Camii Minberi (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 185:** El-Urdi Camii Müezzin Mahfili (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 186:** El-Urdi Camii Eski Helalar (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 187:** El-Urdi Camii Yeni Helalar (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 188:** El-Urdi Camii Bahçesindeki Ait Kabirler (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 189:** Sanayi Okulu Kuş Bakışı Görünüşü (Googel).
- Resim 190:** Sanayi Okulu Ana Girişi Kapısı Üstündeki Kitabesi (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 191:** Sanayi Okulu Eski Fotoğraf (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).
- Resim 192:** Sanayi Okulu Kuzey Cephesi (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 193:** Sanayi Okulu Ana Girişi Kapısı (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 194:** Sanayi Okulu Kuzey Cephesi Ana Girişi (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 195:** Sanayi Okulu Kuzey Cephesi Ana Girişi (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 196:** Sanayi Okulu Güney Cephesi (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 197:** Sanayi Okulu Güney Cephesi (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 198:** Sanayi Okulu Güney Cephesi (Ahmet KUŞ 2011).

- Resim 199:** Sanayi Okulu Güney Cephesi (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 200:** Sanayi Okulu Ana Giriş Koridoru (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 201:** Sanayi Okulu Ana Giriş Koridorun Merdiveni (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 202:** Sanayi Okulu Avlusun Revağı (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 203:** Sanayi Okulu Avlusun Revağı (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 204:** Sanayi Okulu Batı Cephesindeki Salonu (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 205:** Sanayi Okulu Güney Cephesindeki Salonu (Saeed MOHAMMED 2023).
- Resim 206:** Es-Sebil'üs Sultani Eski Fotoğrafi (Yahya ALAMRİ 2021).
- Resim 207:** Es-Sebil'üs Sultani Genel Görünüşü 1910 (Yahya ALAMRİ 2021).
- Resim 208:** Es-Sebil'üs Sultani Genel Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 209:** El- Meydan Hamamı Kuş Bakışı Görünüşü (Googel).
- Resim 210:** El- Meydan Hamamı (Yahya ALAMRİ 2021).
- Resim 211:** El- Meydan Hamamı (Yahya ALAMRİ 2021).
- Resim 212:** El- Meydan Hamamı Ana Giriş Kapısı (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 213:** El- Meydan Hamamı Ana Girişin Bulunduğu Kapalı Mekan (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 214:** El- Meydan Hamamı Dıştan Kubbeli Mekan (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 215:** El- Meydan Hamamı İç Mekanı (Yahya ALAMRİ 2021).
- Resim 216:** El- Meydan Hamamı Kubbeli Mekan (2018).
- Resim 217:** El- Meydan Hamamı Kubbeli Mekan (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 218:** El- Meydan Hamamı Şadırvanı (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 219:** El- Meydan Hamamı Şadırvanı (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 220:** El- Meydan Hamamı Soğukluk Mekanı (Yahya ALAMRİ 2021).
- Resim 221:** El- Meydan Hamamı Soğukluk Mekanı Kubbesi (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 222:** El- Meydan Hamamı Sıcaklık Taş Havuzları (Ahmet KUŞ 2011).
- Resim 223:** El- Meydan Hamamı Hizmet Alanı Mekanı (Yahya ALAMRİ 2021).
- Resim 224:** El-Urdi Manzumesi Kuş Bakışı Görünüşü (Googel).
- Resim 225:** El-Urdi Manzumesi Kuş Bakışı Genel Görünüşü (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 226: El-Urdi Manzumesi Birinci Kışla Görünüşü H.1312 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 227: El-Urdi Manzumesi Birinci Kışla Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 228: El-Urdi Manzumesi Batı Kışla Genel Görünüşü (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 229: El-Urdi Manzumesi Batı Kışla Ana Girişi (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 230: El-Urdi Manzumesi Batı Kışlanın Pencereleleri (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 231: El-Urdi Manzumesi Batı Kışlanın Taş Köprüsü H. 1312 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 232: El-Urdi Manzumesi İkinci Kışla Genel Görünüşü M. 1962 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 233: El-Urdi Manzumesi İkinci Kışlanın Ana Cephe Görünüşü (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 234: El-Urdi Manzumesi İkinci Kışlanın Ana Girişi (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 235: El-Urdi Manzumesi İkinci Kışlanın İnşa Kitabesi (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 236: El-Urdi Manzumesi Üçüncü Kışlanın Genel Görünüşü (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 237: El-Urdi Manzumesi Üçüncü Kışlanın Doğu Cephesi (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 238: El-Urdi Manzumesi Üçüncü Kışlanın Ana Girişi (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 239: El-Urdi Manzumesi Üçüncü Kışlanın Ana Girişi H. 1318 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 240: El-Urdi Manzumesi Dördüncü Kışla Ana Girişi (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 241: El-Urdi Manzumesi Dördüncü Kışla İç Avluya Bakan Cephe (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 242: El-Urdi Manzumesi Dördüncü Kışlanın Sultan Tuğrası (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 243: El-Urdi Manzumesi İçindeki Camii (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 244: El-Urdi Manzumesi Gıda Deposu M. 1970 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 245: El-Urdi Manzumesi Gıda Deposu (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 246: El-Urdi Manzumesi İçindeki Türbeler (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 247: El-Urdi Manzumesi İçindeki Hazne (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 248: El-Urdi Manzumesi Doğu Kapısındaki Hukuk Merkezi M. 1979 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 249: El-Urdi Manzumesi İçindeki Hazne M. 2004 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 250: El-Urdi Manzumesi İçindeki Buhar Hamamı M. 1967 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 251: El-Urdi Manzumesi İçindeki Buhar Hamamı (Ahmet KUŞ 2011).

Resim 252: El-Urdi Manzumesi İçindeki Helalar M. 1967 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 253: El-Urdi Manzumesi İçindeki Cezaevi (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 254: El-Urdi Manzumesi İçindeki Mutfaklar (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 255: El-Urdi Manzumesi İçindeki Güneydoğu Kuyusu (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 256: El-Urdi Manzumesi İçindeki Kuzeybatı Kuyusu (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 257: El-Urdi Manzumesi İçindeki Dinlenme Merkezi H. 1318 (Elmarkaz Elaskari Lilvessaik 2006).

Resim 258: El-Urdi Manzumesi İçindeki Dinlenme Merkezi (Ahmet KUŞ 2011).